

ҚАДИМГИ ТАРИХЧИЛАР ЎРТА ОСИЁ ҲАҚИДА

ГЕРОДОТ, КВИНТ КУРЦИЙ РУФ,
ПЛИНИЙ, ПТОЛЕМЕЙ, СТРАБОН,
ПЛУТАРХ, АРРИАН,
МОИСЕЙ, ДИОДОР

ҚАДИМГИ ТАРИХЧИЛАР ЎРТА ОСИЁ ҲАҚИДА

Терма парчалар

“YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти
ТОШКЕНТ-2008

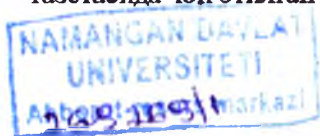
Таржимон ва тузувчи:

Зоҳир Аълам

Масъул муҳаррирлар:

**Ортиқбой Абдуллаев — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими, филология фанлари номзоди**
Жаннатхон Тошматова — Педагогика фанлари номзоди

**Асар «Жаҳон адабиёти» журналининг
2007 йилги 1, 5, 6-сонларида, шунингдек «Media Plus»
газетасида чоп этилган**

Сизга тақдим этилаётган ушбу мажмуада юртимизнинг 2500–3000 йил аввалги қиёфаси — халқимизнинг яшаш тарзи, юрт қимояси учун олиб борган урушлари, маънавий турмуши, турли диний эътиқодлари, жанг қуролилари, умуман, қадимги аجدодларимиз турмушига доир жамики фазилятлар баён этилган тарихий маълумотлар жамланган.

Шубҳасиз, бу асар халқимизга ўз она тилида биринчи марта тақдим этилаётган маънавий бойликдир. Китоб халқимизнинг бўлажак тарихчиси, файласуфи, тилчиси — баркамол ёш авлоднинг билим чўқчаларини эгаллаши учун ўзига хос қўлланма бўлади, деган умиддамиз.

СЎЗБОШИ

Тарихий эҳтиёж

Қадимги юнон, хитой, ҳинд, форс, Рим ва Византия тарихчилари асарлари — осори атиқаларидаги Ўрта Осиё ўтмишига доир парчалар ўзбек тилига ўтирилиб, китоб ҳолида илк бора чоп этилмоқда. Бу ҳодисани, ҳеч бир муболағасиз, тарихий эҳтиёж самараси, деб аташ мумкин.

Мустабид тузум бундай таржималар пайдо бўлишидан манфаатдор эмас эди, чунки халқ ўзининг буюк ўтмишидан воқиф бўлишини истамасди, албатта. Шу маънода, ушбу таржимани истиқлол самараси, деб аташ ҳам ўринлидир.

Биз тарихимиз, адабиётимизга оид энг олис ёзма манбалар ҳақида гапирганда, кўпинча, Ўрхон-Энасой ёзувлари, Култегин ёдгорликларидан нари ўтолмай қолар эдик. Қўлингиздаги китобнинг қимматли жиҳатларидан бири шундаки, у худди ана шу давргача бўлган бир минг уч юз йиллик қадимги тарихимиз, урф-одатимиз, анъаналаримиз, менталитетимиз, маданиятимиз, руҳиятимиз, эътиқодимиз ва ҳоказолар ҳақида нодир ва ноёб асосли маълумотлар беради.

Ушбу китоб билан яқиндан танишган ўқувчи бир ярим минг йиллик эмас, деярли уч минг йил атрофидаги тарихимиз ҳақида атрофлича ва чуқур мулоҳаза юритиш имкониятига эга бўлади.

Аждодларимиз, туркий халқлар — скифлар, саклар, массагетлар ҳақидаги ҳозиргача маълум бўлган, ёзма тарихий адабиётларда ўз ифодасини топган энг қадимги ва дастлабки бу маълумотларнинг манбалари «тарих отаси» — Геродотдан тортиб Страбон, Арриан, Квинт Курций Руф, Плутарх сингари буюк тарихчилар, Ахоманийлар даври форсий ёзувлари ва бошқалардир.

Манбалардаги услубий турлилик, мушоҳада юритишдаги ўзига хослик, маълумотлар кўҳналиги ҳамда лисоний ифодадаги тарихийлик, мураккаблиklar мазкур таржима олдида жиддий қийинчиликларни келтириб чиқариши шубҳасиз.

Биргина маълумотни, атамани, предмет ёхуд ҳодиса ҳақидаги тушунчани ўзбек ўқувчисига тарихан аниқликда етказишда таржимон учун бир эмас бир неча манбаларни солиштириб, қислаб ўрганишга тўғри келганини кузатамиз. Уларнинг айримларига ёзилган мухтасар изоҳлар, кези келганда мустақил муносабат ва мушоҳадани талаб этгани боис, мазкур таржима асар мавжуд манбаларни шунчаки сўзма-сўз ўтириш эмас, айна вақтда, муайян маънода тадқиқ хусусиятларини ўзида ифода этувчи таржима асар, дейишга асос беради. Бу ҳолат, ўз навбатида, ўқувчи ва мутахассислар ўртасида айрим баҳс ва мунозараларни ҳам уйғотиши табиийдир. Шу вақтгача тарих фанида узоқ ўтмишимизга доир маълумотлар, давлатчилик ва халқнинг келиб чиқишига оид атамалар, турли нозик маъноларни англаувчи илмий сўзларни ишлатишда турли-туманликка йўл қўйилар, аксар ҳолларда, бу масалаларда «оға» олимлар ва баъзи ғарб мутахассислари чизиб берган йўлдан чиқолмаслик иллати мавжуд эди. Бу масалага таржимон ҳолислик, миллатпарварлик ва ватанпарварлик туйғуларидан сув ичган ўзининг мустақил қарашлари асосида ёндошадикки, тарихий адолатни тиклашга йўналтирилган бу хусусият мазкур таржималарнинг қимматини янада оширади.

Мутаржим ушбу таржимага Л. В. Баженов таҳрири остида тайёрланиб, 1940 йилда chop этилган рус тилидаги хрестоматияни ҳамда Геродотнинг «Тарих» асаридаги тўртинчи китобнинг «Меспомена» деб номланган қисмини асос қилиб, матнда баъзан шакл жиҳатдан ажралмаган ҳолда қисқа-қисқа ўз мулоҳазаларини, таржимага асос бўлган манбаларга қўшимча равишда ўз изоҳларини ҳам бериб боради.

Ижодидан ушбу китобга парчалар киритилган қадимги машҳур муаллифларнинг мероси тарихий асарлар бўлиши баробарида, улар бадиий адабиёт ва халқ оғзаки ижодига хос бўлган хусусиятлардан холи эмас. Геродот ҳамда айрим юнон тарихчилари асарларининг асосий йўналишини юнонлар ва қўшни халқлар курашини ташкил этади. Бинобарин, уларда катта тарихий ҳақиқат билан бир қаторда, онг оқими тарзидаги айрим, жузъий манфаатли нуқтаи назар ҳам бўлиши мумкин. Китобни ўқиш давомида шунини назардан қочирмаслик тарихга ва масалага муносабатдаги билим холислигини кучайтиришга хизмат қилади.

Таниқли ёзувчи ва мутаржим Зоҳир Аълам таржима соҳасида янги мутахассис эмас. Бу соҳада у етарли тажрибага эга. Китобхонлар Никколо Макиавеллининг «Хукмдор», Гай Светонийнинг «Кай Калигула», Плутархнинг «Искандар Мақидунли», «Красс» сингари тарихий асарларини Зоҳир Аълам таржимасида ўқиганлар.

Бу китоб моҳият эътибори билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Республика Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини янада такомиллаштириш ва тарихни янада адолатли ўрганиш ҳақидаги қарор ва кўрсатмаларига амалий жавоб бўлади, деб ўйлаймиз.

Зоҳир Аълам рус тилидан ўзбекчага ўттирган мазкур китоб ҳам наинки таржимон, балки сўнги давр таржима адабиётимизнинг муваффақиятларидан бири эканига муҳтарам китобхон ишонч ҳосил қила олади, деб ўйлаймиз.

*Бахтиёр Назаров,
Ўзбекистон Фанлар Академиясининг
академиги*

І Б О Б

ГЕРОДОТ

Мелпомена¹

«Тарих». IV китобдан

1. Доро Бобилни қўлга киритгач, ўзи шахсан бош бўлиб, скифларга қарши юриш бошлади. Осиёда ўша пайтда жангчи кўп, ҳар тарафдан унинг мамлакатига ҳаддан зиёд маблағ оқиб келарди. Бир пайтлар скифларнинг Мидияга бостириб кириб, мидияликларни енгганлари, бу билан эса тинчлик шартномасини бузганликлари учун уларни жазолашни хоҳлаб қолди. Илгари айтганимдек, скифлар киммерийларни таъқиб қилиб² Осиёга кирдилар, мидияликлар салтанатини парчалаб буздилар ва 28 йил давомида Юқори Осиёда ҳукмдорлик қилдилар. (Скифлар келгунгача Осиё мидияликлар қўлида бўлган). 28 йиллик жудоликдан сўнг ватанларига қайтганларида уларни мидияликлар билан урушдан ҳеч қолишмайдиган бир бало, яъни кучли душман қўшини кутиб олди. Эрларининг узоқ муддат дом-дараксиз кетганлари учун скиф аёллари ўз қуллари билан алоқага киришганларининг ҳосиласи эди бу душман.

2. Скифлар одатлари бўйича барча қулларини кўр қилиб қўярдилар. Бунга бия сути сабабчидир. Скифлар бу ичимликни куйидагича тайёрлайдилар: найсимон суяк қувурни биянинг авратига тикиб ҳаво пуфлайдилар. Бир одам пуфласа, иккинчиси у билан баробар бияни соға бошлайди. Айтишларича, ҳаво пуфланганда биянинг эмчаги пастга осилиб тушармиш. Соғиб олинган сутни катта ва чуқур ёғоч товоқларга соладилар-да, атрофига кўр қулларини ўтқазиб чайқатишни буюрадилар. Кейин, тиндирилган сутнинг юзини сузиб

¹Мелпомена — Геродот 9 жилдик “Тарих” асарининг бизнинг ота-бобо аجدодларимиз — скифларга бағишланган тўртинчи боби. “Тарих” китобининг ҳар бир боби греклардаги санъат соҳаларининг бир қизлари — Музалар номи билан аталган. Мелпомена — трагик асарлар пиридир.

²Айтилаётган воқеалар мил.ав. 594 йилда содир бўлган.

оладилар. Сутнинг ана шу қисми қадрланиб, пастдагисининг улар учун унчалик аҳамияти йўқ. Кулларини кўр қилишларининг сабаби шу экан³. Ер ҳайдамай фақат чорва билан шуғулланадиган халқ-да, булар.

3. Скиф хотинлари ва кулларнинг алоқасидан туғилган йигитчалар ўзларининг кимлигини билиб, Мидиядан қайтган скифларга қарши чиққандилар. Авваламбор улар, Тавр тоғларидан⁴ бошлаб то Меот⁵ кўлигача чўзилган ораликда чуқур зов қазиб ерларини чегаралаб олишди⁶. Скифлар кўлдан кечиб ўта бошлаганларида кулваччалар қаршилиқ кўрсатдилар. Орада жуда кўп жанглар бўлиб ўтса-да, скифлар душманларини ентолмади. Улардан бири шундай деди: “Эй, скиф аскарлари, биз нима қиляпмиз? Ўз кулларимиз билан урушаяпмизми?! Ахир улар одамларимизни ўлдиришса, биз кучсизланамиз; биз уларни ўлдирсак, ўз кулларимизни камайтирамиз. Шунинг учун, менимча, найза-ю камонларимизни кўйиб, уларга қарши қамчи билан борайлик. Чунки бизни курул билан кўрганлари учун ўзларини бизга тенг, яъни озод туғилган деб ҳисобламоқдалар. Бизни курул билан эмас, қамчи билан кўрсалар-чи, ўзларининг кул эканликларини эслайдилар-да, қаршилиқ қилишга юраклари бетламайди.

4. Буни эшитиб, скифлар маслаҳатга кўндилар. Куллар ростдан ҳам кўрқдилар, жангни-да эсларидан чиқариб, қочиб қолдилар. Шундай қилиб, скифлар Осиёда ҳукмронлик қилдилар; мидияликлар уларни қувганидан сўнг, юқорида айтилган воқеалар билан юртларига қайтдилар. Доро эса, ана шу сабабларга кўра, уларнинг адабини бериш ниятида кўшин тўплади.

5. Скифларнинг айтишларича, улар бошқалардан кўра ёш эл ҳисобланади. Юртларида ҳали ҳеч ким яшамagan замонда бу ерга биринчи бўлиб Таргитай деган одам келиб жойлашган. Таргитайнинг аждодлари, скифларнинг айтишича, ота томондан Зевсга, она томондан Борисфен дарёсининг қизига тақалади. (Кўп айтишларига қарамай, мен бу гапга бари-

³Геродотнинг бировлардан эшитиб ёзган бу тушунтиришлари қимизга тўғайишга алоқадор бўлиши мумкин.

⁴Тавр тоғлари — ҳозирги Қрим ярим оролининг шарқий қисмидаги тоғ.

⁵Меот кўли. Ҳозирги Азов денгизи.

⁶Ҳозирда Керч ярим оролида. Киммерийлар гови деб аталади.

бир ишонмайман). Таргитайнинг: Липоксаис, Арпоксаис, кенжаси — Колоксаис деган уч ўғли бўлган. Уларнинг подшоҳликлари даврида Скиф ерига осмондан тилладан ясалган омов, отнинг бўйинтуруғи, ойболта ва коса тушган⁷. Бу нарсаларни биринчи бўлиб тўнғич ака кўрган. Олмоқ ниятида яқинлашганда тилла буюмлар ўт бўлиб ёнган. Тўнғич тисарилгану, ўртанча ўғил яқинлашган. Бироқ, буюмлар яна ўт бўлиб ёнган. Хуллас, олтин буюмларнинг алангаси икки катта акани қайтарган. Аммо, кенжа ўғил яқинлашганда ўт ўчган ва у буюмларни уйига олиб кетган. Шу сабабдан акалари подшоҳликни кенжага беришга рози бўлишган.

6. Айтишларича, ака-укаларнинг каттаси — Липоксаисдан скифларнинг авхат қабиласи, ўртанчасидан катиар ва траспий; кенжаси — шоҳдан эса паралат деб аталувчи қабилалар тарқаган. Бу қабилалар биргаликда сколотлар, яъни шоҳ қабила деб аталади. Эллинлар уларни скиф деб юритишади.

7. Скифлар ўз халқларининг келиб чиқиши ҳақида шуларни ҳикоя қилишади. Уларнинг ҳисобича, Таргитай шоҳлиги замонидан Доронинг бостириб кириши даври ораси роппа-роса 1000 йилни ташкил этармиш. Юқорида зикр қилинган олтин буюмларни эса скиф шоҳлари эъозлаб, кўпдан-кўп қурбонликлар билан шарафлаб, кўз қорачиғидай асрашади. Агар байрам кунлари кимдир шу буюмлар билан бирга очиқ ҳавода ухлаб қолса, бир йилдан ортиқ яшамас экан. Шунинг учун бундай кишига, отлиқ ҳолда бир кунда қанча жойни айланиб чиқолса шунча ер беришади⁸. Ерлари ниҳоятда кўплигидан, ривоятларга кўра, Колаксаис ўғилларининг сонига қараб уни учта шоҳликка бўлган. Тилла буюмлар сақланадиган маконни у энг катта подшоҳликка айлантирган. Айтишларича, скиф ерларининг шимол тарафидаги масканларда, учиб юрувчи патлардан бўлак ҳеч нарсани кўриб ва у томонларга бориб ҳам бўлмас экан. Дарҳақиқат, еру кўкни пат босиб кетса, ҳеч нарсани кўриш мумкин эмас⁹.

⁷ Геродот айтасиз олтин буюмлар скифларда муқаддас ҳисобланиб эъозланган. Гелермес кўргони қазилганда тилла ойболта топилган.

⁸ Рус ёзувчиси Л.Н.Толстойнинг “Одамга қанча ер стади” номли эртаги Геродотнинг шу сатрлари таъсирида яратилган.

⁹ Геродот қор бўронни шундай тасвирлаган бўлиши мумкин.

8. Скифларнинг ўзлари ва шимол тарафдаги қўшнилари ҳақида берган маълумотлари мана шунақа. Аммо, Понтда яшовчи эллинлар бу ҳақда бошқача нақл қиладилар. Герионнинг буқаларини боқиб юрган Геракл ўша пайтларда кимсасиз бўлган (ҳозир эса скифлар яшайди) ерларга бориб қолади. Герион эса Понтдан анча узоқда, Океаннинг Геракл устунларидан ҳам нарида, Гадир яқинидаги бир оролда (эллинлар уни Эрифия деб аташади) яшарди. Эллинларнинг ўзлари ҳам исботлай олмаган тахминга кўра, оқими кунчиқар тарафдан бошланадиган Океан ерни батамом қуршаган экан. Хуллас, Геракл ўша тарафлардан ҳозирги кунда скифлар юрти дейиладиган жойга келиб қолган. Бу ерда совуқ ва ёғингарчиликка учраган. Чўчқа терисига ўралиб, ухлагани ётганда, (ўтлагани қўйворган) отлари қандайдир ғаройибот сабабли йўқолиб қолган.

9. Уйқудан уйғонган Геракл отларини излаб бу юртни бошидан охиригача кезиб, Гилея деб аталувчи жойга келиб қолган. У ердаги бир ғорда, ярми аёл, ярми илон бир маҳлуққа дуч келган. Маҳлуқнинг бўксадан тепаси аёл шаклида, пасти эса илон бўлган. Ҳайрон қолган Геракл, шу ерда адашиб юрган отларни кўрмадингми деб сўраган. Отларинг менда, деган илон-аёл, лекин мен билан ишқий алоқа қилмагунингча уларни сенга бермайман. Геракл бундай мукофотга эга бўлиш учун илон-аёл билан қўшилишган. Бироқ илон-аёл Гераклни ёнида қўпроқ олиб қолиш учун анчагача отларини бермай юрган. Гераклда эса отларини олиб тезроқ кетиш истаги жуда кучли эди. Ниҳоят, бир куни илон-аёл шундай сўзлар билан отларни қайтариб берган: “Ўзидан ўзи келиб қолган бу отларни сен учун сақлаб қўйгандим. Сен уларнинг бадалини бердинг. Ахир мен сендан уч ўғил ортирдим. Хўш, улар улғайганларида нима қилай? (Ўзимга қарашли бу юртда) қолдирайми ёки сенинг қошингга жўнатайми? Аёлнинг саволига Геракл шундай жавоб берган экан: “Ўғилларинг эр етганда энг яхши йўл қуйидагичадир: мана бу камонимни сенга кўрсатаётганимдек қилиб тортишни, мана бу камаримни тақийшни уддасидан чиққанини ёнингда қолдир. Мен айтганимни эплотмаганини эса ўзга юртларга жўнатиб юбор. Агар шундай қилсанг ўзинг ҳам хурсанд бўласан, истагимни ҳам бажарган бўласан”.

10. Шу сўзларни айтиб, Геракл камонларидан бирини (ўша давргача у икки камон олиб юрарди) тортди. Кейин камарини тақиб кўрсатди-да, (камарининг учига олгин коса танғилган эди), уларни қолдириб ўзи кетди. Фарзандлари улғайганда, она уларга Агафирс, Гелон ва кенжасига — Скиф деб от қўйди. Кейинчалик Гераклнинг ўғити эсида борлиги учун уни бажарди. Агафирс ва Гелон деган ўғиллари бу вазифани уддалай олмадилар ва она уларни ватандан бадарға қилди. Кенжа ўғил — Скиф эса вазифани уддалагани учун ватанга эга бўлди. Скиф подшоларининг бари, мана шу — Гераклнинг ўғли бўлмиш Скифнинг авлодларидир. Гераклнинг белбоғидаги олгин коса шарафига скифлар шу кунгача белбоғларига коса танғиб юрадилар (Онанинг ўз ўғли Скифга қилган яхшилиги шу бўлди).

11. Бу хусусдаги яна учинчи афсона ҳам бор, (шахсан мен ана шунисига кўпроқ ишонаман): Скифларнинг кўчманчи қабилалари Осиёда яшашарди. Массаетлар уларни ҳарбий куч билан сиқиб чиқарганларидан сўнг¹⁰, улар Араксни кечиб ўтиб киммерийларнинг ерларига кириб келганлар (ҳозирда скифлар яшайдиган юрт, айтишларича, аввал киммерийларники бўлган). Скифлар яқинлашиб қолгач, кўп сонли душманга қарши қандай чора кўришни муҳокама қилиш учун киммерийлар йиғинга тўпландилар. Икки хил таклиф ўртага ташланди. Икки тараф ҳам ўз таклифини қаттиқ ҳимоя қилганига қарамай, подшоҳларнинг айтгани маъқул кўрилди. Халқ бунчалик катта кўшин билан урушмасдан, бошқа ерларга кўчиб ўтишни, подшоҳлар эса, ўз ерларини босқинчилардан қаттиқ туриб ҳимоя қилиш кераклигини таъкидладилар. Шундай қилиб, халқ подшоҳларнинг айтганига кўнмади, шоҳлар эса халқ қарорига бўйин эгишни истамадилар, халқ бошқа ерларга кўчишга, ўз ерини эса жангу жадалсиз босқинчиларга ташлаб кетишга қарор қилди; подшоҳлар эса халқ билан бирга қочқинликка кетишдан кўра ўз юртларида урушда ўлишни маъқул топдилар. Улар ватанларида роҳат-фароғатда яшаганларидан, беватан қувгин-

¹⁰ Геродот аккад манбаларига суянмоқда. Мил.ав. 700-йилларда скифлар массаетлар (улар ҳам скиф қабилаларидан бири) таъқибидан қочиб, Ғарбий Туркистондан Дашти қипчоққа (ҳозирги Қозоғистон ва Россия жанубидаги ерлар) сурилганлар.

диларнинг бошига не балолар тушиши мумкинлигини яхши туярдилар. Хуллас, икки қарор халқни иккига бўлди — ула бир-бири билан уруш бошладилар. Оға-инилар ўртасидаг урушда ўлганларнинг барини Тираса¹¹ дарёсининг соҳилиг кўмишди-да (подшоҳларнинг турбатларини шу кунларда ҳи кўриш мумкин), ватанларини тарк этишди. Скифлар эса эга сиз қолган юртни эгаллаб олдилар.

12. Шу кунларда ҳам Скиф ерларида киммер кўрғонла ри, дарё кечувларини кўриш мумкин; бундан ташқари, Ким мерия номли вилоят, Киммер Боспори деган номлар сақла ниб қолган. Маълумки, киммерлар скифлардан қочиб Осие га кўчганларида ҳозирги Синоп номли эллин шаҳри жойлашган ярим оролни эгаллаганлар. Уларни таъқиб этаёт ган скифларнинг, адашиб Мидияга бостириб кирганлари ҳам маълум. Киммерийлар ҳаминша Понт қирғоғи бўйлаб юрган лар, скифлар эса Қавказнинг чап тарафидан юриб, Мидия га кириб борганлар-да, сўнгра мамлакатнинг ичкарасига қараб бурилганлар. Бу воқеаларни эллинлар ҳам, варварлар ҳам би хилда ҳикоя қиладилар.

13. Қолаверса, Проконнеслик Каистробий ўғли Аристей ўзининг эпик достонида Фебга шайдо бўлиб, исседонла юртга бориб қолганини ёзади. Унинг баёнига кўра, иссе донлар ортида бир кўзли — аримасплар¹² яшашади; аримасп лардан сўнг — олтин кўриқловчи кузгун қушлар; улардан кейин эса — денгиз бўйида, гиперборейлар истиқомат қила дилар. Номлари айтилган бу халқларнинг (гиперборийлардан ташқари) бариси, ҳаминша бир-бирлари билан уруш ҳолати далар. Аримасплар исседонларни қувғин қилганлар, исседон лар ўз навбатида скифларни, Жанубий денгиз бўйида яшон чи киммерлар эса скифлар таъқибидан ватанни ташлаб ке тишга мажбур бўлдилар. Шундай қилиб, скифларнинг ў юртлари ҳақида айтганига Аристейнинг ҳикояси тўғри кел майди.

14. Бу дostonни ёзган Аристейнинг қаерлик эканини ай тиб ўтдим. Энди у ҳақда Проконнес ва Кизикда эшитганла римни сўзлаб бераман. Аристей Проконнеснинг энг атоқли

¹¹ Ҳозирги Днестр дарёси

¹² Аримаспи — сўзнинг туркийча талқини — ярим ёпиқ (кўзга нисбатан) қисик кўз.

оилаларидан чиққан. Бир куни у тўқувчилик устахонасига келгану, ўша ерда ўлиб қолган. Мовутчи устахонани ёпиб, маййитнинг қариндошларига хабар бериш учун кетган. Бу орада шаҳарда Аристейнинг қайтиш қилгани ҳақида овоза тарқалган. Шунда Артаки шаҳрида яшовчи кизиклик бир киши бу хабарни инкор этган. Яъни, ҳозир мана шу Кизика келаётганимда Аристейни йўлда учратиб суҳбатлашдим, деган. Боз устига, қизишиб, тортишиб, ҳақлигида туриб олган. Бу пайтда маййитнинг қариндошлари кўмишга керакли ҳамма нарсани тайёрлаб тўқув устахонасига келишган. Эпикни очиб киришгану, Аристейнинг на ўлигини, на тиригини топилган. Бироқ, етти йилдан сўнг Аристей Проконнесда яна пайдо бўлиб, ҳозирги кунда элтинлар “Аримаслар ҳақида эпос” деб атайдиган достонини ёзиб, яна йитган-кетган.

15. Бу икки шаҳарда мана шуларни гапиришади. Италиянинг Метапонтия деган жойида, Аристейнинг иккинчи йўқолишидан 240 йил ўтиб (Буни Проконнес ва Метапонтиядаги воқеаларни қиёслаб, шахсан ўзим аниқлаганман) куйидаги ҳодиса содир бўлган. Метопонтияликларнинг гапларига қараганда, Аристей уларнинг юртига келиб, Аполлонга бағишланган худойихона қуришни, худойихонанинг ёнида эса “Проконнеслик Аристей” ёзуви бўлган ҳайкал тиклашни талаб қилган. Ахир Аполлон бари Италия шаҳарлари орасида фақат сизларнинг шахрингизга (Метопонтга) ташриф буюрган. Унинг кузатувчилари ичида мен ҳам, яъни ҳозирги Аристей ҳам бўлганман. У пайтда қарға сифатида Аполлоннинг ҳамроҳи эдим¹³, деган. Ва бу гапларини айтиб бўлиб яна йўқолган. Метапонтликлар Делфага элчи юбориб, бу одам арвоҳининг ташрифидида қандай маъно борлигини сўрашган. Пифия арвоҳнинг буйруқларига кулоқ солишни, бу нарса уларга яхшилик келтиришини айтган. Метапонтликлар Пифиянинг айтганларини бажаришган. Дарҳақиқат, ўша шаҳарда Аристейнинг ҳайкали ҳозир ҳам турипти. Ҳайкал унинг пири Аполлон худойихонасининг ёнгинасида. Худойихона эса бозор майдонида. Ҳайкалнинг атрофига лавр буталари экилган. Аристей ҳақида гап етар.

¹³Қ а р ғ а — Аполлоннинг муқаддас қуши.

16. Сўз бошлаган мамлакатимизнинг шимолий тарафидаги худудлар ҳақида ҳеч кимнинг бир аниқ маълумоти йўқ. Шахсан мен ўша худудларни ўзим кўриб келганман, деган бирорта одамни учратмадим. Ҳатто, юқорида эслаганимиз Аристей ҳам достонида ўзининг исседонлар юртидан юқорига ўтмаганини, исседонлардан шимолроқдаги ерлар ҳақида эса исседонлардан эшитган ривоят, афсона, хабарларга асосланиб ёзганини айтади. Мен ҳам энди, шу шимолий мамлакатлар ҳақида эшитганларимни иложи борича батафсил ва аниқ баён этаман.

17. Борисфенликларнинг¹⁴ бандаргоҳига (у понт бўйидаги скиф юртининг тахминан ўртасида жойлашган) энг яқин ерларда истиқомат қилувчи каллипидлар — элин скифларидир. Улардан кейин скифларнинг ализон деган қабиласи яшайди. Бу икки қабиланинг ҳаёт тарзи бошқа скифларники билан бир хилдир. Фақат дон экадилар, нон ёпиб ёйдилар. Пиёз, саримсоқ, ясмик, тарик тановул қиладилар. Ализонлардан шимолроқда деҳқончилик билан шуғуллианувчи скифлар яшайдилар. Булар дон-дунни ейиш учун эмас, сотиш учун экадилар. Ниҳоят, улардан ҳам юқорида неврлар яшайдилар. Неврлардан шимолда эса, билишимча, кимсасиз бўлган ерлар жойлашган. Бу маълумотлар Борисфеннинг ғарбий тарафидаги Гипакис дарёси бўйларига тааллуқлидир.

18. Денгиз тарафдаги Борисфендан кейинги ерларда Гилея жойлашган. Гилеянинг шимолида зироатчи деҳқон скифлар яшайдилар. Гипакис дарёси бўйида яшовчи элинлар уларни борисфенитлар деб, ўзларини эса олвиополитлар деб атайдилар. Айтилган зироатчи скифлар шарқий тарафдан Пантикапа¹⁵ дарёсигача бўлган уч кунлик масофани; шимол тарафда эса, Борисфен юқорисига қараб ўн бир кунлик сузиш масофасидаги ерларни эгаллаганлар. Уларнинг юқорисида жуда узоқ жойларгача дашт чўзилиб ётипти. Дашт ортида андрофаг деган, бироқ скифларга кирмайдиган қабилла яшайди. Улардан кейин шимолда ҳақиқий кимсасиз дашту биёбон бўлиб, менинг маълумотимча, у ёқда бирорта ҳам одам бўлган эмас.

¹⁴Ольвия шаҳри.

¹⁵П а н т и к а п а — ҳозирги Жанубий Буг ва Днепрнинг қуйилиш жойлари.

19. Зироатчи скифлардан шарқ томонда, Пантикаша дарёсининг нариги қирғоғида кўчманчи скифлар яшайди; улар умрида ер чопмайди, ҳеч нарса экмайди. Гилеядан ташқари Скифиянинг ҳеч бир ерида дарахтзор учратмайсан. Кўчманчилар Герра дарёсигача бўлган ўн кунлик йўлга тенг вилоятни эгаллаганлар.

20. Герра дарёсидан кейин шоҳлар мулки деб аталувчи ерлар бошланади. Бу юртда скифларнинг энг жасур ва энг кўп сонли қабиласи яшайди. Бу скифлар бошқа скифларни ўзига қарам деб ҳисоблайдилар. Буларнинг юрти жанубда Тавриягача, шарқда эса кўр кулларнинг болалари қазиган ўр-зовургача ва Меотия денгизидаги Кремна деб аталувчи бандаргоҳгача чўзилган. Ерларининг бошқа қисмлари эса ҳатто Танаис дарёси билан чегараланади¹⁶. Шоҳ скифлардан шимолроқда энди скифларга алоқаси бўлмаган меланхенлар истиқомат қилади. Улардан ҳам шимолда, менинг билишимча, одам яшамайдиган ботқоқликлар бошланади.

21. Танаис дарёсининг орти¹⁷ скиф юртига кирмайди. Бироқ, дарёдан кейинги ерларнинг илк қисми савроматларга қарашлидир. Савроматларнинг бу қисм ери Меот кўлининг ботиқлигидан шимолга қараб ўн беш кунлик масофада чўзилган бўлиб, унда на экилган ва на ўзи ўсган бирорта дарахт йўқ. Савроматларнинг чекидан кейинги чек ер будинларники бўлиб, у қалин ва аралаш дарахтлардан иборат ўрмон билан қопланган.

22. Будинлардан сўнг етти кунлик масофагача дашт чўзилган. Даштнинг шарқ тарафида кўп сонли ва ўзига хос бўлган фиссагетлар қабиласи яшайди. Уларнинг тирикчилиги ов биландир. Ўша юртларда уларга кўшни бўлиб иирклар¹⁸ яшайди. Улар ҳам ов билан тириклик қиладилар. Ов усуллари эса куйидагидек экан. Овчи камон билан дарахтда пойлар (ахир ҳамма ёқ ўрмон эмасми), оти кўзга ташланмаслик учун қорнида ётишга ўргатиларкан. Отнинг ёнида ит. Ўлжа яқинлаш-

¹⁶Шоҳ скифларнинг ерлари ғарбда ҳозирги Днепр, шимолда Конская ва Донец дарёлари, шарқда Азов денгизи, жанубда Тавр тоғлари билан чегараланади. Танаис — Дон дарёси.

¹⁷Бу тасвирларда бирорта савдо йўлининг саёҳатномаси ётади, шекилли.

¹⁸И и р к л а р — В.В. Латинцевнинг фикрича, Уралнинг шимолидаги мижарларнинг аждодлари.

ганда овчи камон билан ураркану, отига миниб қуваркан. Ит эса унга эргашаркан. Мана шу ииркларнинг нарёғида эса бошқа скиф қабилалари истиқомат қилишади. Булар шоҳ скифларнинг истибдодидан қутулиб, шу ерларни эгаллаган скифлар экан.

23. Шу кейинги скифларнинг еридан ташқари илгари айтилган бари ўлкалар қалин тупроқли текисликдан иборат. Ундан буёғи эса нотекис бўлиб тошдек қаттиқдир¹⁹. Мана шу тошлоқ қаттиқ замин узра узоқ сафардан сўнг баланд тоғлар остонасида одам истиқомат қиладиган ўлкага етиб келинади. Айтишларича, уларнинг эркагу хотинлари туғма кал эканлар. Бурунлари япасқи, даҳанлари кенг экан²⁰. Уларнинг тили (бироз) айрича, бироқ кийимлари скифча, таомлари эса понтик²¹ деб аталувчи дарахт мевасидир. Баландлиги бугадек, бу ўсимликнинг меваси дуккакилларга ўхшашу, бироқ данаги бор. Пишган меваси латтага ўраб сиқилганда, "асхи"²² дейдиган қора шарбати чиқади. Ана шу шарбатни ялашади ёки сутга қўшиб ичишади. Асхининг қуюғидан нон ҳам ёпишади. Бу халқнинг яйлови ёмонлиги учун чорваси кўп эмас. Ҳар бири бир дарахт остида яшайди. Қишда дарахт оқ кигиз билан ёпилиб, ёзда очиб қўйилади²³. Бу одамлар муқаддас, авлиё ҳисобланганлари учун уларга ҳеч ким тегинмайди. Улар қурол ҳам олиб юрмайдилар. Қўшниларида низо чикса, тўра сифатида буларнинг олдига келишади. Бирорта қувғинди уларникидан паноҳ топса, унга ҳеч кимнинг тегтишга ҳаққи йўқ. Бу элни агриппейлар деб аташади.

24. Онда-сонда скифлар келиб турганлари учун бу кал одамлар улардан беридаги юртларга яхши маълумдирлар. Улар ҳақидаги маълумотларни нафақат скифлардан, балки Борисфендаги ёки умуман Понтдаги бошқа бандаргоҳ шаҳарлардаги эллинлардан ҳам осонликча олиш мумкин. Агриппейлар

¹⁹Шўр босган даштларда (қадим денгизнинг туби) тупроқ юзасидаги қилгич қатламни Геродот тошдек деб тасвирлаган.

²⁰С.И.Лурьенинг фикрича — булар бошқирдларнинг ўтмишдоши.

²¹Афтидан, *Prunus Padus* Зубтурум бўлиши керак. Хитойдаги жунғорлар ҳозир ҳам унинг мевасини сутга қўшиб ейишади.

²²А с х и — ачи, аччиқ (ачуг) сўзи муаллиф томонидан ёки русча гаржимада бузиб ишлатилган. Ҳозирги бошқирдларда "ахна" деган овқат бор.

²³Оғиздан-оғизга ўтиб Геродотга нотўғри етиб борган ўзимизнинг ўтов бўлиши мумкин (*Тарж.*)

олдига келганда скифлар улар билан етти тилмоч орқали етти тилда гаплашарканлар.

(25—45 боблар скифларга алоқаси йўқлиги учун қисқартирилди. — тарж.)

46. Доро ҳарбий юришлар уюштирган мамлакатлар ичида, скиф халқлари, скиф қабилаларини мустасно қилганда, Евксин Понтида маданиятдан энг узоқ, ўқимаган қабилалар яшайди. Дарҳақиқат, Скиф Анахарсисдан²⁴ бўлак, уларнинг ичида бирорта машҳур одам йўқ. Бизга таниш халқларнинг ичида, скифларгина битта бўлса-да, лекин одамзот ҳаёти учун жуда муҳим бир маҳоратта эгалар. Яъни юртларига бос-тириб кирган душмандан бирортасини ҳам соғ-омон чиқиб кетишига йўл қўймайдилар, шунингдек, агар ўзлари имконият яратиб бермасалар — уларни бирорта душман қувиб етолмайди. Чунки скифларда на шаҳар, на бир қўрғон бор, уйларини ўзлари билан олиб юрадилар. Уйлари эса ўтов ёки соябонли (томи ёпиладиган) аравадан иборат бўлади. Ўтов ерга ёки аравага қўйилаверади. Бунақа шароитдаги халқ енгилмас ва олинмас бўлади-да, ахир.

47. Скифларнинг бу хусусиятларига эса, албатта, юртларининг табиий шароити ва дарёлари ўрни яхшигина тиргак бўлади. Скиф юрти қалин ўт босган, серсув текисликдан иборат. Мана шу текислик узра эса, Мисрда қанча канал бўлса, деярли шунча дарё оқиб ўтади. Дарёларнинг энг йириги ва денгиздан мамлакат ичкарасигача кема қатнайди-ганларини айтиб ўтаман. Аввалам бор беш ирмоғи бўлган Истр, ундан сўнгра эса Тирас, Гипанис, Борисфен, Пантикап, Гипакирис, Герр ва Танаислардир. Бу дарёларнинг тавсифи қуйидагича.

48. Истр — бизга маълум дарёларнинг энг каттаси. Қишпир-ёзин суви бир хилда бўлиб, у Скифия ғарбидан биринчи дарёдир; Истрга бошқа дарёлар қуйилганидан у жуда катта ва тошқин. Қуйиладиган дарёларнинг бештаси скифларнинг ўз ерлари — Скифиядан оқади. Уларнинг биринчисини скифлар Пората, эллинлар Пирет деб аташади. Кейингиларининг номи Тиарант, Арар, Напарис ва Ордессдир. Улкан дарё бўлган Пората шарқ томон оқиб бориб, Истрга қуйила-

²⁴Анахарсис — миллати скиф, файласуф, греклар уни Грециянинг энг буюк етти донишмандидан бири деб санайдилар.

ди. Тиарант деб аталувчи иккинчиси ғарбий йўналишга эга бўлиб Поратадан кичикроқдир. Арар, Капарис Ордесслар эса биринчи ва иккинчи дарёларнинг ўрталигидан оқиб Истрга қуйиладилар.

49. Истр беш ирмоғининг бошланиши ҳам бевосита скифиянинг ўзидадир. Марис деган дарё эса агафирслар мамлакатидан оқиб келиб Истрга қуйилади. Шимолдаги Гем тоғининг чўққиларидан Атлант, Аврас ва Тибисис номли учта катта дарё ўз маншайни олади. Яна: Фракиядан ва фракиялик кробизлар юртидан оқиб келувчи Африс, Кноес ва Артанес деган дарёлар-да Истрга қуйиладилар. Кейин, Родоп тоғлари ва пеонлар маконидан бошланувчи ҳамда Гем тоғининг ўртасидан кесиб ўтувчи Киос дарёси ҳам Истрга қуйилади. Иллириядан эса шарқдаги Трибалл пастекислигига Ангр дарёси оқиб бориб Бронг дарёсига, Бронг эса Истрга қуйилади. Шундай қилиб, Истр бу икки катта дарёни қўшиб олади. Шимолдаги омбрикларнинг юртидан тагин-да шимолга қараб, Карпис, шунингдек, Алпис дарёлар оқиб бориб, уларда Истрга қуйиладилар. Чунки Истр, Европанинг энг ғарбида, кинетрлардан кейин жойлашган келтлар еридан бошланиб, бутун Европа бўйлаб оқади. Хуллас, Истр Европани бошидан-оёқ кесиб ўтиб, Скифиянинг бир чеккасида океанга қуйилади.

50. Хулоса шуки, номлари айтилган ва яна айтилмаган кўпгина дарёлар Истрга қўшилгани туфайли у улкан дарёга айланади. Сирасини гапирганда Нил ундан-да серсув ва каттадир (мабодо иккови қиёсланса). Нилнинг сувини оширадиган бирорга дарё ёки булоқ келиб қўшилмаслигини ҳисобга олиб қўйиш керак. Истр суви қишин-ёзин бир хилда туришининг сабабини эса, афтидан қуйидагича изоҳласа бўлади. Қишда бу ўлкаларга ёмғир ёғмаслиги, бироқ сурункали равишда қор ёғиши натижасида дарё суви сақланиб туради. Ёзда эса, қишдаги қалин қор эриб, турли йўллар билан Истрга тушади-да, уни тўлдиради. Яна, бу ерларнинг ёзи ҳам серёмғирлиги дарёнинг тўлиб оқишини таъминлайди. Куннинг қизиғи қанчалик кўп тушса, шунга мос равишда дарёдаги сувнинг тўлиқлиги қишдагидан кўпроқ бўлади. Бири иккинчисининг ўрнини босгани учун мутаносиблик бузилмайди.

51. Агар Истр, Скифиянинг биринчи дарёси бўлса, ундан кейингиси Тирас ҳисобланади. Буниси Скифиянинг неврлар юрти билан шимол чегарасида жойлашган катта кўлдан²⁵ бошланади. Унинг денгизга қуйилиш жойида тириг деб аталувчи эллинлар яшайди.

52. Гипанис учинчи дарё бўлиб, бошланиши Скифиядадир. У ҳам катта кўлдан оқиб чиқади. Атрофларини ёввойи оқ отлар макон қилган кўлни “Гипанис онаси” дейишадикки, бу нарса айни ҳақиқатдир. Гипанис кўлдан чиққанда қисқагина муддат, яъни тўрт кунлик оқим масофасида суви чучук туради-да, сўнгра денгизгача қолган беш кунлик оқимида, суви тамом шўр-тахир таъм олади.²⁶ Чунки, унга ўзи кичкина бўлса-да шунчалик тахир бир булоқ қуйиладики, бутун дарёнинг сувини тахирлаштиради (ваҳоланки, Гипанис анчагина дарёлардан каттадир). Тахир булоқ скиф билан ализонлар мамлакатларининг чегарасида жойлашган бўлиб, жой ва булоқнинг оти скифчасига Эксампей, эллинчасига эса Муқаддас йўллардир. Гипанис билан Тирас ўзанилари ализонлар ерида бир-бирларига жуда яқинлашиб келади; сўнгра тескари тарафларга буриладилар, уларнинг орасидаги масофа кенгаяди.

53. Тўртинчи дарё – **Борисфен**, Истрдан кейинги энг каттасидир. Бу дарё, нафақат скиф дарёлари, менимча, Нилни ҳисобламаганда (ахир Нил билан ҳеч қайси дарё тенглашолмайди-ку), бошқа кўп дарёларнинг ичида-да неъматлари жуда сероблиги билан ажралиб туради. Борисфеннинг соҳил бўйларида чорвабоп қалин ўтли яйловлар ястаниб ётади: балиқлари, яна энг яхшилари жуда кўп; суви тотли, жуда тиниқ (Скифиянинг лойқа дарёлари билан солиштирса), хуллас, жуда даромадли дарё. Унинг қирғоқларидаги экинлар серҳосил, экини йўқ жойларда эса баланд ўт ўсади. Табиийки, Борисфеннинг қуйилиш жойида чўкинди тузлар йиғилади. “Антакен” дейилувчи йирик-йирик суяксиз балиқ ўта сероб. Борисфен денгизидан инимолга қирқ кун сузилгандаги масофагача, яъни Герр еригача ўрганилган. Ундан у ёғига,

²⁵Геродот Тирас дарёси бошланадиган кўл, деяртган жой ботқоқлик бўлиб, ҳозирги Припят дарёсининг маншасидир.

²⁶Жанубдан эсувчи шамол ҳозирги Жанубий Буг дейилувчи денгиз сувини ҳайдаб киритади.

ши молда у қайси қабилаларнинг ерларидан оқиб ўтишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Миришкор-скифларнинг еригача, ўн кушлик сузиш масофасида, афтидан кимсасиз ерлардан оқади шекилли. Нил билан бирга (Нилнинг бошланиш жойини, менимча, бирорта эллин ҳам айтиб беролмайди) яна мана шу дарёнинг бошини мен аниқ курсатиб беролмайман. Денгизга яқинлашганда у қудратли дарёга айланади ва бу ерда унга Гипанис ҳам қўшилиб, иккови битга кўрфазга²⁷ қўйилади. Икки дарёнинг орасидаги понасимон ер парчаси Гиполай буруни деб аталиб, унда Деметранинг ибодатхонаси бор. Ибодатхонанинг рўпарасида Гипанис бўйида борисфенитлар яшашади.

54. Бу дарёлар ҳақидаги маълумотларим ана шулардан иборат. Улардан кейинги бешинчи дарё — **Пантикапдир**. Пантикап ҳам шимолдан оқиб келади ва кўлдан бошланади. У билан Борисфен орасидаги ўрталикда миришкор скифлар янайди. Пантикап Гилея узра оқади. Кейин ундан чиқиб Борисфенга қўйилади.

55. **Гипакирис** деган олтинчи дарё бир кўлдан бошланиб, чорвадор скифлар ерини кесиб ўтади-да, Ахиллес (машқ) майдонини ўнг тарафда қолдириб, Каркинитида шаҳри яқинида денгизга қўйилади.

56. **Герр** деган еттинчи дарё Борисфендан бизга маълум қисмининг сўнгги нуқтасида шохобчаланиб чиқади. Ажралиш ерининг оти Герр бўлгани учун дарёга шу ном берилган. У денгиз томон оқаркан, шох скифлар билан чорвачи скифлар срига чегара хизматини ўтайди ва Гипакирисга²⁸ қўшилиб кетади.

57. Ниҳоят, саккизинчи дарё **Танаисдир**. У юртнинг юқори қисмидан оқади. Катта кўлдан оқиб чиқиб, ундан-да катта — Меотида кўлига (кўл шох скифларни савроматлардан ажратиб туради) қўйилади. Танаисга **Сиргис** деб аталувчи бошқа бир дарё ҳам қўйилади.

58. Скифияни суғорадиган муҳим дарёлари ана шулардир. Скиф ерларида ўсувчи ўт-ўлан бизга маълум бошқа ўтларга нисбатан молнинг ошқозонидаги ўтни кўпроқ ишлаб чиқаришига мойил. Бу ўлган моллар ёриб қўрилганда-да исботланган.

²⁷Ҳозирги Днепр билан Жанубий буг қўйиладиган ва денгиздан Китбурун тили билан ажратилган Днепр кўрфази.

²⁸Геродот бу ерда Гипакирисни бошқа дарё билан чалкаштирган.

59. Күриниб турибдики, кун кечириси учун зарур бўлган нарсалар скифларнинг шундайгина қўли остидадир. Энди уларнинг урф-одатларига, топинадиган худоларига ўтадиган бўлсак улар қуйидагича. Авваламбор, Гестия улар учун биринчи, Зевс билан Гея иккинчи ўриндадир (Геяни улар Зевснинг хотини деб ҳисоблайдилар). Аполлон, Самовий Афродита, Геракл, Ареслар қадрланувчи кейинги худолардир. Бу худоларни скифларнинг бари тан олади. Шоҳ скиф дейилувчилари эса қўшимча равишда Посейдонга²⁹ ҳам қурбонлик қилиб турадилар. Скиф тилида Гестия — Табити, Зевс — Папей (менимча, шундай аталиши жуда тўғри), Гея — Апи, Аполлон — Гойтосир, Самовий Афродита — Аргимпаса, Посейдон — Фагимасад деб аталадилар³⁰. Скифлар худолар шарафига манотлар — кичик ҳайкалчалар ясамайдилар, саждагоҳлар, эҳромлар қурмайдилар. Ёлғиз Аресгина бундан мустасно бўлиб, унинг шарафига обидалар қурилади.

60. Байрамларда худоларга аталган қурбонликлар барча скифларда бир хилда ато этилади. Бахшида жониворнинг олдинги оёғи боғлаб қўйилади. Қурбонликнинг эгаси орқадан арқонни тортиб уни йиқитади. Коҳин жоңивор йиқилаётган пайтда, у аталган худо номига илгичо қилади. Сўнгра ҳайвоннинг бўйнига сиртмоқ солиб, сиртмоққа тиқилган таёқни бураб, бўғиб ўлдиради. Бу пайтда ҳали олов ҳам ёқилмайди, бағишлов ҳам ўқилмайди, ичкилик ҳам назр қилинмайди. Қурбонлик тамом бўлгандан сўнг, териси шилиниб пиширила бошланади.

61. Скифияда дарахт (ўрмон) кам бўлганидан эт пишириш учун қуйидагича усул ўйлаб топилган. Териси шилинган ҳайвоннинг гўштини суякдан ҳам ажратишиб, қозонга ташлашади. Уларнинг қозонлари лесбосликларнинг вино аралаштирувчи идишларига айнан ўхшайди-ю, бироқ анча

²⁹Гестия — грекларда уйдаги ўчоқбоши худоси. Зевснинг опаси. Зевс — грекларда. Бош худо. Гея — грекчада “Ер” дегани) Гигантларнинг, одамларнинг онаси ҳисобланган. Турбатдагиларнинг (қабрдагиларнинг) наноҳори. Аполлон — грек ақддаларида асосий худолардан бири. Самовий Афродита (Афродита) — севги худоси. Посейдон — денгиз худоси. Арес (Арей) — уруш худоси. Скиф худоларининг номи туркий тилда осон изоҳланади.

³⁰Скиф худоларининг номини татар олими М.Закнев туркий тилларга суяниб қуйидагича изоҳлаган: Папей — бобо, чакмоқ; Апи — аби, она; Гайтасир — Қоя-тош-эр; Арес — Ер-сув; Табити — Топувли-топувчи.

катта бўлади. Гўштни қозонга солгач, суякни ўтин сифатида ёқишади. Агар қозон топилмаса, гўштни молнинг ошқозонига тиқиб устидан сув солишади-да, тагидан суякларни ёқишади. Суяк яхши ёнади, молнинг ошқозонига суякдан тозиланган гўшти бемалол сифади. Яъни, буқаи ёки бошқа қурбонлик жониворми, ўзини ўзи пиширади. Емак тайёр бўлганда худойининг эгаси гўшт ва ичак-човоқнинг бир қисмини худога атаб оёғи остига, ерга ташлайди. Худойига бошқа ҳайвонлар ҳам, кўпроқ эса от аталади³¹.

62. Барча худоларга ҳам худди шу аҳволда қурбонлик қилинади. Ареста бағишланган худойи эса қуйидагича бўлади. Скифиянинг ҳар бир вилоятида Ареста аталиб, пичан боғларининг уюмидан ясалган, эни-бўйи деярли 3 стадий, баландлиги эса камроқ келадиган, ибодат тепаликлар бор. Уч томони тик, бир томони эса чиқса бўладиган қиялик қилиб ишланган. Катта майдон ўртасида туради. Вақт ўтиши, ёғингарчилик оқибатида тепаликлар чўкади. Шунинг учун ҳар йили устига янгитдан юз элликтадан пичан боғламларини ташлаб туришга тўғри келади. Ҳар бир тепаликнинг устига битта кўҳна темир қилич ўрнатилган бўлиб, у Ареснинг маноти — рамзи ҳисобланади ва шу қиличга бошқа худоларга нисбатан кўпроқ ҳар йили отлар, қора мол ва бошқа ҳайвонлар қурбонликка келтирилади. Скифлар ҳар юзга асирдан биттасини қурбонликка қўядилар, бироқ бу нарса мол қурбонлигидан бошқачароқ кечади. Энг биринчи асир бошига қўл билан вино сепилади, кейин идишнинг устида тиг санчиб ўлдирилади. Идишдаги қонни тепага олиб чиқиб, қиличга суркалади. Қонни тепага олиб кетишаркан, расм-русумларига кўра наstdа қолган мурдаларга қуйидагича муомала қилишади, яъни: ўнг елкаларини қўлига қўшиб кесиб олишади-да, осмонга отишади. Моллар ҳам қурбонликка сўйилгач, барча тарқаб кетади, кесиб, отиб юборилган, қўллар тушган жойларида, баданларидан алоҳида ётаверадилар.

63. Скифларнинг Худойи маросимлари ана шунақа. Чўчқаларни худойига сўйишмайди ва умуман ўз юртларида чўчқа боқишни исташмайди.

64. Скифларнинг ҳарб ишларига оид удумлари эса қуйидагичадир. Скиф ўзи ўлдирган биринчи душманининг қони-

³¹ Отни худойи қилиш, от гўштини ейиш фақат туркий халқларда бор.

ни ичади.³² Бошқа ўлдирилган ганимларининг барининг калласини узиб подшосига келтириб кўрсатади. Шундагина скиф ганимат ўлжадан улуш олади, акс ҳолда унга ҳеч нарса берилмайди. Калланинг бош териси эса қуйидагича олинади. Тери гир айлангириб қулоқларнинг яқин жойидан кесиб чиқилади-да, сочдан ушлаб силжитганча калла туширилади. Кейин тери буқанинг қовурғаси билан сидирилиб этдан тозаланади, қўл билан эзфиланади. Ошлангандан кейин эса скиф жангчиси уни сочиқ сифатида ишлатиб, отининг жиловига осиб, фахрланиб юради. Шундай сочиқлари кўп бўлган одам энг жасур, азамат ҳисобланади. Баъзи бировлар эса бу териларни худди эчкиникидек бир-бирига улаб бўрка, плашч тикиб кийишади³³ Баъзи бировлар эса, душманнинг ўнг қўл терисини тирноғи билан сидириб олиб ўзларининг садоқларини қоштадилар. Инсон териси ҳақиқатан ҳам қалин ва ялтираб чиқадики, бошқа ҳар қандай теридан чиройли туради. Ниҳоят, кўп скифлар душманнинг бош-оёқ терисини пилиб, тахталарга тортиб кийдиришади-да, отда бирга олиб юришади.

65. Урушга оид скиф одатлари ана шунақа. Душманларининг каллаларини (барини эмас, энг ашаддийсини) қошигача бўлган қисмидан арралаб тозалашади. Камбағалроқ одам унинг сиртига хом тери қошлайди-да ишлатаверади. Бойлар эса калла устига хом тери, ичига эса тилла суви юргизиб, кейин коса ўрнида қўллайдилар. Калла суяклари қариндошлариники ҳам бўлиши мумкин (агар улар душманга айланиб, шоҳ олдидаги судда енгилган бўлсалар). Уйга ҳурматли меҳмонлар келганда скифлар ана шундай косаларни намоёйиш қилиб уларнинг бир замон қариндош бўлганларини, кейин душманга айланиб енгилганларини айтиб мақтанадилар. Ва бу нарса скифларда кишининг мардона ишлари қаторига киради.

66. Йилига бир марта ҳар бир вилоятнинг ҳокими вино аралаштириладиган идиш ясатади. Зиёфат чақирилганда бу идишдаги винодан фақат-душман ўлдирганларгина ичадилар.

³² Қ о н и ч и ш — бу нарса душман қони билан унинг қувватини ўзига олиш ниятида қилинган.

³³ Геродотнинг бу ҳикояси ҳозирги Россия территориясидаги скиф кўрғонларидан тоилган ашёлар билан исботланган.

Ҳали бу ишни уддалай олмаганлар бир чеккада мулзамгина бўлиб ўтиради. Скиф учун бу ҳол шармандаликнинг энг оғири ҳисобланади. Аксинча, кўп душман ўлдирганларга бирданига икки коса шароб тортиладики, у иккала қадаҳни-да бирданига ичади.

67. Скифларда кароматчилар жуда сероб. Баъзилари фолни тол чивикларида очишади. Боғлам-боғлам тол хивичларини бир жойга тўкишади-да, боғламни ечиб хивичларни қатор териб чиқишади. Сўнг уларга қараб кароматларини айта бошлашади. Айтиш асносида эса хивичларни яна битталаб териб яна уюм ясайдилар. Фол очиб каромат қилишнинг бу услуби уларга ота-боболаридан мерос қолган³⁴. Хотинчалиш эркак — энарейлар гапига қараганда эса, фол очишни уларга Афродита бахш этган экан. Энарейлар фолни жўка пўстининг титигида очишади. Титикни уч қийқим қилиб кесишади. Қийқимларни бармоқларига ўрашади-да, уни ечаётган пайтларида кароматларини айтиб турадилар.

68. Скифлар подшоши касалликка чалинса фолчиларнинг энг донгдорларидан учтасини келтиришни буюради. Улар юқоридаги услубда фол кўрарканлар, айтганлари одатда қуйидаги мазмунда бўлади. Фалон жойлик, пистончи (номлари айтилиб) подшоҳлар ўчоқбошисининг худолари номига соҳга қасам ичибди. Шу сабабли подшоҳимиз дардга мубтало бўлган, дейишади. (Гап шундаки, скифлар энг қаттиқ ва муқаддас қасамларидагина подшоҳ ўчоқбошиси худолари ва пирларининг номларини тилга оладилар). Қасамхўрликда айбланганни шу зумдаёқ ушлаб келтиришади. Фолчи унга: худолар сени уларнинг номлари билан ёлғон қасам ичганлигингни айтишди, дейди. Айбланувчи жон-жаҳди билан бу айбни инкор қилади ва сўзида қаттиқ туриб олади. Шунда подшо, олдингидан икки баробар кўпроқ фолчи келтиришни буюради. Агар янги келганлар ҳам гуноҳини тасдиқлашса, шу заҳотиёқ айбланувчининг калласи олинади, мол-мулки чек ташлаш йўли билан биринчи гуруҳ фолбинларга ўтади. Мабодо, иккинчи гуруҳ фолчилар айбланувчини оқлашса, яна янгидан янги фолчи гуруҳлар чақирилаверади. Хуллас, фолчиларнинг кўпчи-

³⁴ Тотемистик тусдаги сифиниш. Тотем — ибтидоий даврдаги касб, уруғ қабила даражасидаги бирлашманинг топинадиган нарсаси: ҳайвон, ўсимлик ва ҳ.к. бўлиши мумкин.

лиги айбланувчини охир-оқибат оқлашса, унда биринчи гуруҳ фолчилар ўлимга маҳкум этилади.

69. Фолчиларнинг қатли қўидагича юз беради. Буқалар қўшилган аравага хашак ортилади, унинг орасига эса оёқ-қўли боғланган фолбин тиқилади. Кейин хашакка ўт қўйиб буқаларни кўрқитиб ҳайдашади. Баъзан фолбинларга қўшилиб буқалар ҳам қўйиб нобуд бўлишади. Баъзан эса арава шотиси тезроқ ёниб адо бўлса ўт-бўти қуйган буқалар ўлмай қоладилар. Фолбинлар бошқа айблари учун ҳам, яъни ёлғон кароматчи сифатида жазоланганда ҳам худди шу услуб сақланиб қолади. Шоҳ жазоланганларнинг ўғилларига ҳам шафқат қилмайди, ўлдиради, қизларига эса тегмайди.

70. Дўстлик, қўноқлик ҳақидаги шартномаларининг йўсини қўидагичадир. Катта сопол товоққа шартнома иштирокчиларининг қони қўшилган вино қўйилади (қон баданга бигиз тиқиш ёки уни пичоқда тилиш орқали олинади). Кейин товоққа қилич, ўқлар, ойболгалар чўмдирилади. Узундан-узоқ қасам, дуо сўзлари ўқилгандан сўнг шартнома аъзолари ва йиғиндаги энг атоқли инсонлар товоқдаги қонни ичишади.

71. Подшоҳларнинг турбатлари (гўрлари) Геррада жойлашган. (Борисфеннинг шу еригача кемалар қатнайди). Шоҳ ўлганда скифлар авваламбор тўртбурчак шаклда катта чуқур қазийдилар. Чуқур тахт бўлгач, ўликни аравага қўядилар-да, уни мумлайдилар, кейин ошқозонини кесиб ичини тозалайдилар; сўнг уни қизилбарг ўсимлигининг талқони, хушбўй зираворлар, анис ва селдерей уруғлари билан тўлдирадилар.³⁵ Кейин ошқозон тиқилади-да, майит аравада бошқа қабиланинг маконига олиб борилади. Ҳар бир қабила одамлари, худди шоҳ қабиласининг скифлари каби, кулоқларининг кичкина бир парчасини кесиб ташлайдилар, сочларининг маълум қисмини халқа шаклида қирадилар, қўлларини турли жойларидан тиладилар, пешоналари ва бурунларини тирнайдилар, чап кулоқларини камон ўқи билан тешадилар. Шундан кейин марҳумни аравага ортиб яна бошқа вилоятга олиб бориб, ўзлари қайтадилар. Подшо танаси шу тарзда бутун мамлакатни айланиб яна Геррага, шоҳлар қабристонига — юрт-

³⁵ Бу услубда мумйёлаш олтойликларда (Хиунг-ку) ҳам қўлланилиши илмий адабиётларда таъкидланган.

нинг энг чеккасида яшовчи қабилага қайтиб келади. Бу ерда шоҳ танаси сомон тўшаманда (бўйрада), чуқурнинг ўртасига қўйилади. Икки тарафдан ерга найзалар санчилади. Найзаларнинг учига тахта ёпинчиқ қўйилиб, усти бўйралар билан қўлин тўшаллади. Чуқурнинг қолган кенг майдонига эса аввалдан бўғиб ўлдирилган жория, соқий, ошпаз, отбоқар, тап қўриқчи, чопар, отлар, уй молларидан битта-биттадан, шунингдек, тилла идишлар қўйилади (скифлар шоҳларнинг турбатлари учун кумуш ёки мис идишларини мутлақо ишлатмайдилар). Шундан сўнг бари биргаликда ёпишиб турбатнинг устига тупроқ торта бошлайдилар. Натижада жуда улкан теналик ясалади ва бу тепаликни мумкин қадар катта-роқ қилишга уринадилар.³⁶

72. Орадан бир йил ўтказиб, улар яна бир карра қўйилгича дафн маросимини ўтказадилар: раҳматли подшоҳнинг хизматкорлари орасидан энг содиқларини танлайдилар (буларнинг бари асл скифлардан бўлишди, чунки подшо танлаб тайинласа ҳар бир скиф хизмат эгишга бурчлидир. Подшоҳнинг пулга сотиб олинган қуллари бўлмайди). Хуллас, танлаб олинган 50 киши бўғиб ўлдирилади (буларга қўшимча 50 та энг чиройли от ҳам бўғилади), ичак-чавоқдан тозаланган мурдаларнинг ичи кепак билан тўлдирилиб тикилади. Кейин иккита бўлинган арава ғилдирақларининг ҳар бирини иккитадан ерга қоқилган устунчаларга ўрнатишади. Тўғин (гардиш) қабариги пастга қаратилгани олди-роқда, қабариги тепадагиси кейинроққа қўйилади. Бундай устунчалар ва ярим тўғинлар жуда кўп ўрнатилади. От жасадлари узунасига (бўйнидан орқасигача) бақувват қозиққа (сизга) тортилади-да, ғилдиракнинг ярим тўғинларига қўйилади. Олдинги тўғинга отнинг бўйин қисми, кейинги гардишга сони ва бели қўйилади. Отларнинг оёқлари ерга тегмай осилиб тураверади. От жасадларига кийгизилган сувлуқ ва жиловларнинг учлари устунларга маҳкамланади. Ўлдирилган 50 йигитнинг жасадлари-да бўйинларигача қозиққа тортилиб, отларга ўтказилади, қозиқнинг пастки қисми, от жасадларидан ўтказилган қозиқдаги тешикка маҳкамланади. Ана шу (“от-

³⁶Скиф қўрғонлари номи билан алабиётга кирган бу тепаликлар ҳақиқатан ҳам салмоқли бўлади.

лиқларни”) шоҳ турбатининг атрофига тиклашади-да, кетишади.³⁷

73. Скифлар подшоҳларини ана шундай дафн этишади. Олдий бандаларнинг қайтиши етканда эса, яқин қариндошлари унинг жасадини аравада бутун вилоят ёки маҳалла бўйлаб, дўст ва қўноқларининг уйларига олиб боришади. Ёр-биродарларнинг ҳар бири марҳумни кутиб олади. Ош-овқат қилинади. Барча бирдай баҳам кўради. Яъни, тирикларга нима берилса, марҳумга ҳам худди шундай овқат тортилади. Қирқ кун давомида ана шу маросим давом этади, сўнгра уни ерга кўмадилар. Дафндан кейин скифлар покизаланишади. Бопларига турли нарсалар суртиб, ювиб ташлайдилар, Баданларини эса буғли ҳаммомда тозалашади. Ҳаммом учи бири-бирига энгаштирилган учта ходани наMAT ёки кигиз билан қоплаб ясалади. Унинг ўртасидаги темир идишдаги сувга оловда чўгдек қиздирилган тошлар ташланиб буғ ҳосил қилинади.

74. Скифлар ерида зиғирга ўхшаган, лекин ундан бақувват ва катта каноп деган ўсимлик ўсади. Каноп зиғирпоядан ҳар томондан устун ўсимликдир. Унинг экиладигани ҳам, ёввойи ҳолда ўсадигани ҳам бор. Фракияликлар канопдан ажойиб кийимлар тикишадикки, яхши билмайдиган одам уларни зиғирпоядан ёки канопданми эканини ажратолмайди. Канопни кўрмагани эса бу кийим зиғирпояники, деб ўйлайди.

75. Мана шу канопнинг уруғидан ҳовучига олган скифлар ўтов ичига кирадилар-да, уни ҳам қиздирилган тошга ташлашади. Шундай буғ ва шундай дуд кўтариладикки, ҳар қандай эллингча буғхона ҳам бу ҳаммомга тенг келолмайди. Жони роҳат олган скифлар қийқириб-қийқириб қўйишади.³⁸ Ўзини шу аҳволда буғга тоблаш скифларга ҳаммом ўрнини босади, чунки скифлар сув билан бутунлай ювинишмайди. Скиф аёллари чўмилпанда: сарв, қарағай дарахтларининг парчаларини усти ғадир-будир тошга ишқаб майдалайдилар, шу жараёнда ладан³⁹ мойи ва сув кўшиб аралаштирадилар.

³⁷ Кейинчалик бундай «отлиқлар» тошқайкаллар билан алмаштирилган ва ҳозирги Олтой туркчасида бу ҳайкаллар “балбал”лар деб аталади.

³⁸ Ювинишнинг бу тури диний тозаланиш маросимининг бир парчасидир. Каноп уруғининг тутуни кайф ҳам қилдиради. Қийқириқлар шундан бўлиши мумкин. Бундай одат массагетларда ҳам бўлгани манбаларда қайд этилган.

³⁹ Л а д а н — (гр.). Уч-тўрт хил ўсимликдан олинадиган хушбўй мум модда.

Сўнг тайёр бўлган бўтқа-хамирни бадан, юзларига суртадилар. Эртасига бу бўтқани ювиб ташлаганларида терилари оппоқ, ялтираб туради, боз устига хушбўй ҳид таратади.

76. Скифлар бошқа халқлар каби, ўзгаларнинг, айниқса эллинларнинг урф-одатларини ҳаётларига киритмайдилар. Анахарсис, шунингдек Скилнинг тақдирлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Анахарсис жуда кўп юртларни кезиб чиққан ва ҳамма ерда ўзининг донишмандлигини исбот қилган. Ўз юрти Скифияга қайтар чоғида, Геллеспонтдан сузишга тўғри келади ва Кизик⁴⁰ шаҳрига тушади. Худди шу кунларда кизикликлар Буюк Она⁴¹ маъбудасини шарафлаб байрам қилаётган эдилар. Анахарсис шу байрамда, агар Скифияга омон-эсон қайтиб борса, Ашига бағишлаб худойи қилишга ва маъбудани шарафлаб, Кизикда кўргандагидек умумэл кечки ибодати жорий этишга қасам ичиб аҳд қилади. Скифияга келгач, Анахарсис яширинча Гиляга боради (бу жой Ахиллеснинг машқ майдонига яқин бўлиб, турли нав дарахтлар билан қоплаган қалин ўрмонзордир). Хулиас, Анахарсис шу жойга келиб, худди Кизикда кўрганидек мақомда байрамнинг расм-русумини бажаради. Яъни у, мабуданинг кичкина ҳайкалчаларини баданига осиб олган ва ногора чертаётган бўлади. Скифлардан бири бу расм-русумни томоша қилди-ю, подшоси Савлийга чақади. Подшо Савлий ўзи етиб келиб Анахарсисни байрам удумлари устида камонидан ўқ отиб ўлдиради. Шу кунларгача ҳам скифлардан Анахарсис ҳақида бирор нарса сўралса, уни танимаймиз, деб айтишади. Бунинг бош сабаби эса, Анахарсиснинг Элладада бўлганлиги ва ўзга юрт одатларини қабул қилганлигидир. Ариапифнинг васийи бўлган Тимннинг ўзидан эшитишимга кўра, Анахарсис — скиф подшоси Иданфирснинг амакиси, Гнурнинг ўғли, Ликнинг набираси, Спаргапифнинг эвараси бўлган. Агар Анахарсис, чиндан ҳам шу подшолар уруғидан чиққан бўлса, барча билиб қўйсинки, уни ўз туғишгани ўлдирган. Чунки Иданфирс Савлийнинг ўғли эди ва шу Савлий — Ахахарсиснинг қотилидир.

⁴⁰К и з и к — Мармар денгизининг Кичик Осиё соҳилидаги шаҳар

⁴¹А в и — (скифларда), Кичик Осиёда — Кибела, грекларда Гея, Рея, Римда — Буюк она. Жами худоларнинг, ердаги тирик жонзотларнинг онаси (опаси) ҳисобланади.

лиқларни”) шоҳ турбатининг атрофига тиклашади-да, кетишади.³⁷

73. Скифлар подшоҳларини ана шундай дафн этишади. Оддий бандаларнинг қайтиши етканда эса, яқин қариндошлари унинг жасадини аравада бутун вилоят ёки маҳалла бўйлаб, дўст ва қўноқларининг уйларига олиб боришади. Ёр-биродарларнинг ҳар бири марҳумни кутиб олади. Ош-овқат қилинади. Барча бирдай баҳам кўради. Яъни, тирикларга нима берилса, марҳумга ҳам худди шундай овқат тортилади. Қирқ кун давомида ана шу маросим давом этади, сўнгра уни ерга кўмадилар. Дафндан кейин скифлар покизаланишади. Бониларига турли нарсалар суртиб, ювиб ташлайдилар, Баданларини эса буғли ҳаммомда тозалашади. Ҳаммом учи бири-бирига энгаштирилган учта ходани наMAT ёки китиз билан қошлаб ясалади. Унинг ўртасидаги темир идишдаги сувга оловда чўгдек қиздирилган тошлар ташланиб буғ ҳосил қилинади.

74. Скифлар ерида зиғирга ўхшаган, лекин ундан бакуват ва катта каноп деган ўсимлик ўсади. Каноп зиғирпоядан ҳар томондан устун ўсимликдир. Унинг экиладигани ҳам, ёввойи ҳолда ўсадигани ҳам бор. Фракияликлар канопдан ажойиб кийимлар тикишадикки, яхши билмайдиган одам уларни зиғирпоядан ёки канопданми эканини ажратолмайди. Канопни кўрмагани эса бу кийим зиғирпояники, деб ўйлайди.

75. Мана шу канопнинг уруғидан ҳовучига олган скифлар ўтов ичига кирадилар-да, уни ҳам қиздирилган тошга ташлашади. Шундай буғ ва шундай дуд кўтариладикки, ҳар қандай эллинча буғхона ҳам бу ҳаммомга тенг келолмайди. Жони роҳат олган скифлар қийқириб-қийқириб қўйишади.³⁸ Ўзини шу аҳволда буғга тоблаш скифларга ҳаммом ўрнини босади, чунки скифлар сув билан бутунлай ювинишмайди. Скиф аёллари чўмилганда: сарв, қарағай дарахтларининг парчаларини усти ғадир-будир тошга ишқаб майдалайдилар, шу жараёнда ладан³⁹ мойи ва сув қўшиб аралаштирадилар.

³⁷ Кейинчалик бундай «отлиқлар» топшайкаллар билан алмаштирилган ва ҳозирги Олгой туркчасида бу ҳайкаллар “балбал”лар деб аталади.

³⁸ Ювинишниги бу тури диний тозаланиш маросимининг бир парчасидир. Каноп уруғининг тутунга кайф ҳам қилдиради. Қийқириқлар шундан бўлиши мумкин. Бундай одат массагетларда ҳам бўлгани манбаларда қайд этилган.

³⁹Л а д а н — (гр.). Уч-тўрт хил ўсимликдан олинadиган хушбўй мум модда.

Сунг тайёр бўлган бутқа-хамирни бадан, юзларига суртадилар. Эртасига бу бутқани ювиб ташлаганларида терилари оппоқ, ялтираб туради, боз устига хушбуй ҳид таратади.

76. Скифлар бошқа халқлар каби, ўзгаларнинг, айниқса эллинларнинг урф-одатларини ҳаётларига киритмайдилар. Анахарсис, шунингдек Скилнинг тақдирлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Анахарсис жуда кўп юртларни кезиб чиққан ва ҳамма ерда ўзининг донишмандлигини исбот қилган. Ўз юрти Скифияга қайтар чоғида, Геллеспонтдан сузишга тўғри келади ва Кизик⁴⁰ шаҳрига тушади. Худди шу кунларда кизикликлар Буюк Она⁴¹ маъбудасини шарафлаб байрам қилаётган эдилар. Анахарсис шу байрамда, агар Скифияга омон-эсон қайтиб борса, Ашга бағишлаб худойи қилишга ва маъбудани шарафлаб, Кизикда кўргандагидек умумэл кечки ибодати жорий этишга қасам ичиб аҳд қилади. Скифияга келгач, Анахарсис яширинча Гиляга боради (бу жой Ахиллеснинг машқ майдонига яқин бўлиб, турли нав дарахтлар билан қоплаган қалин ўрмонзордир). Хуллас, Анахарсис шу жойга келиб, худди Кизикда кўрганидек мақомда байрамнинг расм-русумини бажаради. Яъни у, мабуданинг кичкина ҳайкалчаларини баданига осиб олган ва ноғора чертаётган бўлади. Скифлардан бири бу расм-русумни томоша қилади-ю, подшоси Савлийга чақади. Подшо Савлий ўзи етиб келиб Анахарсисни байрам удумлари устида камонидан ўқ отиб ўлдирди. Шу кунларгача ҳам скифлардан Анахарсис ҳақида бирор нарса сўралса, уни танимаймиз, деб айтишди. Бунинг бош сабаби эса, Анахарсиснинг Элладада бўлганлиги ва ўзга юрт одатларини қабул қилганлигидир. Ариапифнинг васийи бўлган Тимннинг ўзидан эшитишимга кўра, Анахарсис — скиф подшоси Иданфирснинг амакиси, Гнурнинг ўғли, Ликнинг набираси, Спаргапифнинг эвараси бўлган. Агар Анахарсис, чиндан ҳам шу подшолар уруғидан чиққан бўлса, барча билиб қўйсинки, уни ўз туғишгани ўлдирган. Чунки Иданфирс Савлийнинг ўғли эди ва шу Савлий — Ахатарсиснинг қотилидир.

⁴⁰К и з и к — Мармар денгизининг Кичик Осиё соҳилидаги шаҳар

⁴¹А п и — (скифларда), Кичик Осиёда — Кибела, грекларда Гея, Рея, Римда — Буюк она. Жами худодарнинг, ердаги тирик жонзотларнинг онаси (опаси) ҳисобланади.

77. Пайти келганда пелепоннесликлардан Анахарсис ҳақида бошқа бир ҳикоятни эшитганимни айтиб ўтай. Элладага Анахарсисни билим олиб келиш учун скиф подшо-сининг ўзи жўнатган. Скифияга қайтиб келган Анахарсис подшога, лакедомонликлардан бошқа барча эллинлар ҳамма нарсани билишга, илм олишга қизиқади, донишманд бўлишга тиришади. Бироқ, фақат лакедомонликлар билан баъмани суҳбатлашиш мумкин, деб айтган экан. Аслида ме-нимча, бу ҳикоят эллинлар ўзи тўқиб чиқарган ҳангома бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда, Анахарсиснинг ўлими юқори-да мен айтгандек юз берган.

78. Эллинларга аралашиб, чет эл урф-одатларини қабул қилган бу инсон умри ниҳоясини ана шундай топган. Ора-дан даврлар кечиб, Ариапифнинг Скил деган ўғли тақдири ҳам ана шу йўсинда тутаган. Скиф подшоси Ариапифнинг фарзандлари қаторида, скиф бўлмаган истриялик хотини-дан Скил деган ўғли ҳам бўлган. Онаси Скилга эллинча гаплашишни, ёзиш-чизишни ўргатган. Орадан йиллар ўтиб, агафирсларнинг подшоси Спаргапиф маккорона услубда Ари-апифни ўлдиргач, марҳумнинг тожу-тахти Опия исмли скиф хотини билан ўғли Скилга ўтади. Опиянинг Орик исмли ўғли бўлган. Шундай қилиб скиф турмуш тарзини ёқтир-майдиған Скил скифларга подшоҳлик қилган. Олган тар-биясига кўра, у эллинча ҳаёт тарзига мойил эди. Агар у аскарлари билан борисфенитлар шаҳрига (бу шаҳар аҳли ўзини милетликлар деб атардилар) кирадиган бўлса, жами аскару мулозимларини шаҳар ташқарисида қолдирарди-да, дарвозани қулфлашни буюрарди. Кейин скифча кийимла-рини ечиб, эллинча кийиниб олиб бир ўзи, қўриқчиларсиз шаҳарни, шаҳар бозорини айланарди (дарвозаларни қўриқ-лаш ҳақидаги буйруқ эса бирорта скиф ҳам шаҳарга кира олмаслиги учун бериларди). Подшоҳ эллинча урф-одатлар-ни бажарганидан ташқари, худоёиларни ҳам эллинча амал-га оширарди. Ана шу аҳволда Скил шаҳарда бир ой, ҳатто ундан ортиқ муддат яшаб қайтиб кетарди. Бундай сайрлар кўп такрорланган ва бора-бора у Борисфенда қаср қурди-риб, унга шу ерлик хотинини жойлаштирган.

79. Аммо Скилнинг тақдирига ҳам аянч ёзилган экан. Аянчга эса, унинг Дионис Ваххнинг⁴² сирли юришларига

қатнашишни ният қилгани сабаб бўлди. Дионис Вахх маросими яқинлашган пайтда худо томонидан белги берилди. Подшоҳнинг борисфенитлар шаҳридаги атрофи девор билан ўралган, оқ мрамрдан ишланган сфинкс ва грифон ҳайкаллари билан безатилган қасрига⁴³ (ҳозиргина юқорида у ҳақда айтгандим) худо ўзининг қаҳрини ёғдирди ва қаср куйиб кул бўлди. Шунга қарамай, Скил бағишлов маросимини қабул қилди. Скифлар грекларга узлуксиз ичкилик ва шовқин билан ўтадиган бундай байрамлари учун дашном берардилар. Одамларнинг ақл-хушини олувчи худо бўлиши мумкин эмас, деб айтарди улар. Хуллас, подшо Ваххнинг сирли қавмига аъзо бўлгандан кейин, қайсидир бир борисфенит скифлар билан суҳбатда истеҳзоли қилиб шундай деган: “Сиз скифлар Ваххга ўзимизни бағишлашимиздан, ичиб олиб илоҳий жазавага тушишимиздан куласизу, ўзингизнинг подшоҳингиздан хабарларингиз йўқ. Ҳозир подшоларингиз ҳам ўзини Ваххга бағишлаб, илоҳий жазавага тушиб юрилди. Ишонмасаларинг юринглар бирга, кўрсатаман!” Скифларнинг катталари шу борисфенитнинг кетидан кетишган. У яширин йўллардан скифларни шаҳар деворига олиб чиқиб битта буржга киритиб ўтқазиб қўйган. Жазавага тушган ваххчи оломонни ичида, кўпдан бири бўлиб кетаётган Скилни кўрган скифлар қаттиқ аччиқланганлар. Бурждан тушиб бутун аскарга кўрганларини айтиб берганлар.

80. Скил уйига қайтгач, скифлар унга қарши қўзғолон қилиб, Терей қизининг ўғли Октамасадни подшо кутарганлар. Қўзғолоннинг дарагини, айниқса унинг сабаби ҳақидаги гапларни эшитган Скил Фракияга қочган. Октамасад эса унинг кетидан Фракияга юриш бошлаган. Истрада фракияликлар уни кутиб олишган. Икки томон қўшини жангга шай турган пайтда, Ситалк жарчи юборган. Урушдан нима фойда? Ахир сен опамнинг ўғлисан, қўлингда акам бор. Сен менга уни бер, мен сенга Скилни берай, қўшинларимизни

⁴²Дионис Зевснинг ўғли, ўсимликлар худоси, узумчилик ва май ясашнинг пири. Унинг шарафига ўтказиладиган байрамлар узлуксиз май ичиш, олқишлар айтиш, бақириқ-чақириқлар билан ўтган. Вахх-вакханалія (бебош базм).

⁴³Бу скиф қасрлари ҳақидаги биринчи маълумотдир. Кейинчалик скифлар Неаполда (ҳозирги Симферопол ўрнида) кўлаб қасрлар қурганлар.

хавфга солувчи жангдан кечайлик! Ситалкнинг жарчиси ана шу гапларни айтган. Октамасаднинг қўлида ҳақиқатан ҳам омонлик тилаб келган Ситалкнинг акаси жон сақлаб юрарди. Бу гап Октамасадга маъқул келгану, Ситалкка ўз тоғасини топшириб, биродарини олган. Ўз қардошини олган Ситалк аскарлари билан жўнаб кетган, Октамасад эса шу ернинг ўзидаёқ ўз қардошининг калласини узган. Скифлар ўз урф-одатларини ана шундай қаттиқ ушлайдилар, бошқалар урфига берилувчиларни ана шундай қаттиқ жазолайдилар.

81. Скиф элининг сони ҳақида турлича маълумот айтишгани учун қанчалигини аниқлай олмадим. Дарҳақиқат, баъзи маълумотларга қараганда скифлар жуда катта халқ, баъзиларига қараганда асл скифлар жуда камчилиқни ташкил этади. Бироқ маҳаллий одамлар менга кўрсатган бир ажойиботни айтиб ўтишим керак. Борисфен билан Гипанис дарёсининг ўрталлиғида Эксампей деган бир жой бор. Илгарироқ Гипанис дарёсига бир булоқ оқиб тушиб бутун дарё сувини ичишга ярамайдиган қилиб юборади, деганимда бу жойнинг номи тилга олгандим. Ана шу ерда бир қозон⁴⁴ бор. Унинг катталиги, Келомброт ўғли Павсанийнинг вино аралаштириш учун тайёрлатиб Понтга кираверишда қўйдирган идишдан олти марта каттадир. Кўрмаганлар тасаввур этишлари учун: унинг ичига 600 амфора⁴⁵ бемалол сиғади, девори қалинлиги олти энликдир. Маҳаллийларнинг гапига кўра, у камон ўчларининг учига ўрнатиладиган металллар тўпламидан қўйилган. Ариант номи бир подшо, скифларнинг сонини аниқлаш мақсадида бугун халққа, ўлим жазоси таҳдиди билан биттадан ўқ олиб келишни буюрган.

Скифларнинг келтирган ўқлари шунчалик кўп бўлганки, подшо ўз номини абадийлаштиришга қарор қилган ва қозон қуйдириб уни Эксампейга қўйдирган. Скифларнинг сони ҳақида мен олган маълумотлар ана шулардан иборат.

82. Бу мамлакатда кўпгина улкан дарёларидан бошқа диққатга сазовор нарса ҳам йўқ. Шундай бўлса-да, шу дарёлари-ю, узундан-узун, кенг текисликларидан ташқари яна бир ғаройиботни эслатиб ўтмоқчиман. Маҳаллий аҳоли Тираса дарёсининг бўйидаги қояда, икки тирсак узунлигидаги одам изига

⁴⁴Геродот буни идиш деб атайди (тарж.)

⁴⁵А м ф о р а — грекларда энг катта хум.

ўхшаган, Геракл оёғи босган аксини кўрсатишади. Изнинг катталиги шунақа. Энди эса, аввал бошлаган воқеаларимга қайтаман.

83. Доро скифларга қарши юриш бошларкан, қўл остидаги ҳамма халқларга жарчи юборарди. Бирига аскар, иккинчисига кемалар тайёрлашни, учинчиларига эса Боспор устидан кўприк қуришни тайинларди. Шохнинг укаси, Гистасп ўғли Артабан скиф ўлкаси жуда оғир масала эканини айтиб, уни қайтаришга кўп уринди. Бироқ, уддасидан чиқолмай чеккага ўтди. Барча тайёргарлигини кўриб бўлган Доро Сусдан⁴⁶ йўлга чиқди.

84. Шу аснода, Эобаз деган бир форс урушга бораётган уч ўғлидан ҳеч бўлмаса биттасини қолдиришни ўтиниб сўрайди. Шох, дўстининг камгарона илтимосини, албатта, қондиражигини, унинг уч ўғли ҳам қолажагини айтади. Уч фарзандининг урушга бормаслигини эшитиб Эобазнинг боши кўкка етади. Доро эса хизматчиларига уччала ўғлини ўлдиришни буюради. Ҳақиқатан Эобазнинг уч ўғли ўлик ҳолда урушдан қолишади.

85. Бу орада Сусдан чиққан Доро Босфорга, Калхедон вилоятида қурилган кўприк жойига етиб келди. Кемага ўтириб Кианей номи билан аталувчи қоялар (эллинлар ривоятига кўра, илгари булар санқи бўлганлар) томон сузди.⁴⁷ У ерда, бурунда ўтириб Понтни томоша қилди. Ҳақиқатда ҳам, денгизларнинг ичида энг ажойиби бўлган Понт, томоша қилишга арзийди. Унинг узунлиги 11100, эни эса энг кенг жойида 3300 стадийдир. Бошланишидаги, яъни (Босфор деб аталувчи) бўғознинг кенглиги 4, узунлиги 120 стадий бўлиб, кўприк шу ерга қурилганди. Босфор Пропонтидагача давом этади. Пропонтида эса (кенглиги 500, узунлиги 14000 стадий) Геллеспонтга қуйилади. Геллеспонт бўлса (энг тор жойи 7, узунлиги 400 стадий) Эгей деб аталувчи очиқ денгизга қуйилади.⁴⁸

86. Денгизларнинг бу ўлчамларини мен қуйидагича аниқладим: одатда ёз куни кема кундузи 70000, кечаси эса 60000

⁴⁶С у с — Хоасп (ҳоз. Керха) дарёси бўйидаги Доронинг қароргоҳи.

⁴⁷Геродот Боспордан чиқишдаги қояли оролчаларни гапиряпти. Аргонавтлар афсонасида айтилишича, бу қоялар ўртасидан кема ўтиб қолса, бир-бирига яқинлашиб, уни мажақлаганлар.

⁴⁸Геродот Босфор ва Геллеспонтнинг энг тор жойларидан ташқари, келтираётган рақамлар қадимги жўғрофий манбалардагига ҳам тўғри келмайди. Аслида масофалар каттароқдир.

оргий йўл босади. Понтнинг (бу ерда Понтнинг узунлиги кўп эмас) Фасистгача бўлган иккала оғзи ўртасидаги масофа денгиз йўли ҳисобида 9 кун ва 8 тундир. Бу 111000 оргий ёки 11100 стадийдир. Понтнинг энг кенг жойи бўлган синдлар юртидан Фермодонт дарёсидаги Фемискиргача эса 3 кун ва 2 тунлик йўл бўлиб, 300000 оргий ёки 3300 стадияга тенгдир. Понт, Босфор ва Геллеспонтларнинг ўлчамини ана шу йўсинда аниқлаганман ва улар айнан мен айтгандекдир. Понтга ўзидан сал кичикроқ кўл ҳам қўйилади. Унинг отини Меотида ёки Понтнинг онаси деб ҳам аташади.

87. Понтни томоша қилгач, Доро кўприкка қайтди. Бу кўприкнинг устаси самослик Мандрокл бўлган. Кейин Доро Босфорни ҳам кўздан кечириб, бу ерга оқ мрамардан иккита устун ўрнатиб, бирига оссурия ёзувларида,⁴⁹ иккинчисига эллинчада ўзи қўмондонлик қилаётган қўшиндаги барча миллатлар номини ёзишни буюрди. Қўшинда эса унинг кўл остидаги барча халқлардан бўлинмалар бўлиб, умумий сони (хизматдагилардан ташқари) 700000 киши, кемалар эса 600 та эди. Замон ўтиши билан Доро ўрнатган устунларни византияликлар олиб кетиб, Орфосли Артемида шарафига қурган худойихонага ишлатиб юбордилар. Оссурия ёзувлари сақланган катта бир палахса Византиядаги Дионис эҳроми олдида қолди. Менимча, Доронинг устунлари ўрнатилган жой Византия билан Босфорга кираверишдаги эҳром ўртасида бўлган.

88. Кўприкнинг қурилишидан жуда ҳам кўнгли тўлган Доро қурувчиси самослик Мандроклни совғага кўмиб ташлади. Мандрокл бу бойликнинг бир қисмини кўприк қурилишини тасвирловчи расм ишлатишга сарфлади. Манзараларда Доро соҳилдаги тахтда ўтиргани, аскарларининг кўприкдан ўтишлари ҳам бор эди. Расмларни Мандрокл Геранинг Самосдаги эҳромига бағишлади. Қўйидаги ёзув эса унга шлова эди:

Сербалиқ Босфор узра кўприк қурган мен-Мандрокл.

Унинг хотираси бўлмиш расмини Ғерага бағишладим.

⁴⁹ Оссурия ёзувлари — шоҳона ёзувлар битиладиган миҳхат. Элам, аккад ва эски форс тилларидаги кўпгина битиклар шу хатда ёзилган.

**Самосга олқишлар келтириб, ўзимга олқиш гулгожши олдим,
Доро амриш бажариб, унинг меҳриш қозондим.**

89. Кўприк қурувчиси ўзидан ана шундай ном қолдирди. Доро эса Мандроклни рози қилиб Европага ўта бошлади. Ионияликларни, шу аснода Понт бўйлаб Истра дарёси қуйилишигача сузиб бориш ва Истрага кўприк қуриб, ўша ерда кутиб туриш учун жўнатди. (Зероки, кемаларни иониялик, эолиялик ва геллеспонтликлар бошқаришарди). Шундай қилиб кемалар Кианендан ўтиб, тўғри Истрага сузишди. Кейин дарёдан яна икки кун кўтарилиб бориб, Истранинг тармоқланиш жойидаги “бўйнига” етиб келингач, кўприк қурилишини бошлашди. Доро эса Босфордан ўтиб, Фракияни босиб Теар дарёси қуйилишигача борди-да, шу ерда уч кун турди.

90. Маҳаллий аҳолининг айгиши бўйича, Теар энг ажойиб дарёдир. Суви бошқа даволик хусусиятлари билан бирга одам ва отлардаги қичимани тuzатади. Унинг бири иссиқ, бири совуқ бўлган 38 булоғи бўлиб, бари битта қояда оқиб чиқади. Булоқлар Перифдаги Герей билан Эвксин Понтидаги Аполлоний шаҳарларидан бир хил масофада, яъни икки кунлик йўлда жойлашган. Теар — Контадес дарёсига, Контадес Агрианга, Агриан — Гебрга, Гебр эса ниҳоят, Энос шаҳри ёнида денгизга қуйилади.

91. Доро бу дарёга келиб қароргоҳ қурди. Дарё унга ёққани устун унинг қирғоғига ҳам устун ўрнатишни буюрди. Устунга қуйидаги сўзлар ёзилганди: “Теар булоқлари барча дарёларнинг сувидан тотли сув беради. Скифларга қарши урушга кетаётган форслар ва бутун Осиё қитъасининг подшоси, ҳамма одамлар ичидаги энг жасури Гистасп ўғли Доро бу булоқлар ёнида бўлди”. Ёзув ана шу воқеадан дарақ берарди.

92. Яна йўлга тушиб, Доро одрислар юртидан оқувчи Артекс дарёсига етди. Бу ерда у бир жойни кўрсатиб, аскарлари ўтганда биттадан тош ташлашни лозимлигини буюрди. Бу тошшириқ бажарилгач, ортида улкан-улкан тош уюмларини қолдириб Доро йўлида давом этди.

93. Истрага етиб боргунча Доро, ўзларини ўлмас деб ҳисобловчи гетларни бўйсундирди. Фракияликлар ичида энг жасур ва ҳалолти ҳисобланган гетлар қуролли қаршилик кўрсатган бўлсалар-да, тезгина енгилдилар. Салмидеслик фракияликлар, шунингдек, Аполлоний билан Месамбрия ша

ҳарларининг шимолроғида яшовчи скирмиад ва нишсей деб аталувчи элатлар⁵⁰ жангсиз таслим бўдилар.

94. Гетлар ўзларининг ўлмаслигига ишонишларининг сабаби эса қуйидагичадир: Уларнинг фикрича, ўлганда улар ўз худолари — Салмоксис (баъзилар уни Гебелейзис деб ҳам атайдилар) олдига кетадилар. Гетлар ҳар беш йилда, нимага муҳгож эканликларини айгиш учун Салмоксисга элчи юборадилар. Элчини қуръа ташлаб танлашади. Танланган элчининг оёқ-қўлидан ушлаб осмонга отишади. Агар элчи найзаларга санчилиб ўлса, бу худонинг унга марҳамати ҳисобланади. Агар ўлмаса, уни айблаб, шум одам деб эълон қилиб, бошқа элчи танлашади. Лекин топшириқ уларга тириклигида тайинланади. Хуллас, элчи юбориш шунақасига юз беради. Момогулдурак пайтида гетлар осмонга ўқ узиб, худота пўшиса қилишади. Сабаби, ўзлариникидан бошқа худоларни тан олишмайди.

95. Бироқ геллеспонтлик ва Понтлик эллинларнинг гашига қараганда, Салмоксис одам зотидан. Самослик қул, қул бўлганда ҳам Миссарх ўғли Пифагорнинг қули бўлган. Кейин эркинлик олган, катта бойлик орттирган ва ватанига бойлиги билан қайтган. Фракияликлар у вақтлар жуда ноҳор яшашган, бироз омироқ бўлишган. Фракияликлардан анча назокатлироқ иония турмуш тарзи, одатлари билан яхши танишган, боз устига буюк эллин донишманди Пифагор ила мулоқотда бўлган Салмоксис, уйда эркаклар учун емакхона қурдириб, атоқли фракияликларни зиёфатларга чақириб турган. Зиёфатларда эса, ўз меҳмонларига, уларнинг ўзлари, бола-чақаларининг ҳеч қачон ўлмаслигини, фақат хузур-ҳаловату мангу ҳаётни таъминлайдиган бир маконга кўчишлари ҳақидаги ўй-хаёлларни сингдира борган. Ана шундай гапларга йўғрилган зиёфатларни давом эттираркан, ўзига ер остида бемалол яшаса бўладиган бир маскан тайёрлаган. Маскани битгач эса фракияликлар орасидан йитиб-йўқолиб, паккасида уч йил яшаган. Фракияликлар унга ачинишган, қаттиқ соғинишган, ўлдига чиқариб йиғи-сиғи қилишган. Тўртинчи йилга ўтганда Салмоксис яна пайдо бўлган ва шундан сўнг фракияликлар унинг кароматларига, ғояларига ишонишган.

⁵⁰Бўйсунган қабилаларнинг номига қараганда, Доро ҳозирги Шилка довоидан эмас, Добруднадан — соҳил бўйидан юрган.

96. Фракияликларнинг фикрига кўра, Салмоксис мана шу ишни қилган. Шахсан менга келсак, у ҳақдаги, ертўла ҳақидаги ҳикояларни инкор қилмайману, бироқ унчалик ишонмайман. Менга қолса, Салмоксис Пифагордан анча бунинги замонларда ўтган, сирасини айтганда Салмоксис одамми ёки гетларнинг маҳаллий худочасими, бу ҳақда бошқа гаплашмаймиз.

97. Гетлар буйсундирилиб, Доро кўшинларига кўшилиб урушга кетишлари керак бўлган пайтда, уларнинг динлари ана шунақа эди. Бу орада Доро қуруқликдаги кўшини билан Истрга етиб келди. Аскарлари нариги қирғоққа ўтгач, у ионияликларга ўзларининг хизматидагилар билан биргаликда кўприкни бузишни ва қуруқликдан кўшин билан бирга кетишларини буюрди. Ионияликлар подшоҳ амрини бажаришга тайёрланаётганда, митиленликларнинг Эрксандр ўғли Кой деган стратеги, маслаҳат бергиси келган одамни эшитармикинлар деб, аввал шоҳдан рухсат сўраб, шундай деган: “Эй, Подшоҳ! Сен, на ҳайдаладиган ери, на одам яшайдиган шаҳри бўлмаган юртга кетяпсан. Шу кўприкни жойида қолдиргин. Уни қўриқлашни қурувчиларининг ўзига топширгин. Агар ишимиз яхшига бурилиб, скифларни топсак, ҳеч бўлмаса қайтадиган йўлимиз тайин туради. Агар уларни топмасак, чекинадиган йўлимиз таъминланган бўлади. Скифлардан енгилишимиз мумкин, деган фикр мутлақо мени кўрқитаётгани йўқ. Фақат уларни тополмай изғиб, адашиб-улоқиб ҳалок бўлишимиз ваҳимага солади. Кимдир сенга, урушдан қолгиси келиб, ўзига жой мўлжаллаб шу маслаҳатни беришга, дейиши мумкин. Аксинча, мен бу ерда қолишни эмас, сен билан бирга кетишни хоҳлайман”. Дорога бу гап жуда маъқул келди ва шундай деб жавоб берди: “Лесбослик биродарим, ватанимга омон-эсон қайтган кунларимда, меҳрибонлигиндан чиққан бу маслаҳатингни яхшилик билан мукофотлашим учун қошимга, албатта, кел.”

98. Шу гапидан сўнг Доро бир қайишни олиб 60 та тугун боғлади. Кейин иониялик тиранларни кенгашга чақириб, уларга шундай деди: “Ионияликлар! Кўприк ҳақидаги бунинги буйруғимни бекор қиламан. Мана бу қайишни олинлар-да, менинг скифларга қарши юриш бошлаган пайтгидан

бошлаб, кунига биттадан тугунни еча боринглар. Агар қай-ипдаги тугунлар ечилиб битгандан сўнг қайтиб келмасам, юртингларга қайтиб кетаверинглар. Унгача эса, модомики қароримни ўзгартирган эканман, шу кўприкни қўриқлаб уни бутун сақлаб туришга урининг. Бу ишинглар билан мента катта хизмат қилган бўласизлар”. Доро шундай деб, аскарлари билан жадал юриб кетди.

99. Скифиядан кейин Фракия денгизга қараб сурилиб чиқади. Скифия эса Фракиядан сўнг, денгиз қўлтиқ ҳосил қилган ва Истр қуйиладиган жойдан бошланади (Истрнинг қуйилиши жануби-шарққа юзланган). Мен ҳозир Истрдан бошланадиган асл Скифиянинг узунлигини аниқлаш учун соҳил бўйи ерини тасвирлайман. Бу — ўзак Скифиядир. У Истрдан бошланиб, жануб томон Каркинитида деган шаҳаргача узанади. Кейин ўша денгиз бўйида тоғли ўлка бошланади. Ўлка денгизга туртиб чиққан бўлиб, унда қояли Херсонесгача⁵¹ тавр қабилалари жойлашган. Бу Херсонес шарқда денгизга қараб сурилиб чиққандир. Аттикадагидек Скиф ерининг учдан икки қисми денгизга чегарадош (жануб ва шарқ томони). Скифияни Аттикага солиштириб тасвирланса, Суний бурунини, яъни Фориқ билан Анафлист қишлоғи ўртасидаги жойни, афиналиклар эмас, бошқа қабила эгаллайди, деб ҳисобласак, ана шу бошқа қабила деганимиз таврлар бўлади.⁵² Катта билан кичик нарсани чоғиштириш имкони даражасида, Таврлар яшайдиган жойни тушунтирмоқчиман. Аттиканинг бу буруни ёнидан сузиб ўтмаган кишига бошқа мисол айтаман. Кўз ўнгингизга келтирингки, Иапигияда, Бретенсийдан Тарантгача иапиглар эмас, бошқа қабила келиб, уни ажратиб олиб, ўзи яшай бошлади: таврлар Скифиянинг ана шундай қисмида яшайдилар.

100. Таврлардан кейин эса қисман шарққа қараб кетган соҳил бўйида қисман эса Киммерий Босфорининг ва Меотидида кулининг ғарбида Танаисгача яна скифлар яшайдилар. Танаис дарёси Меотиданинг узоқ бурчагида унга қуйилади. Скифиянинг Истрадан юқорилаб кетган шимолий қисми

⁵¹Ҳозирги Керч бўғизигача бўлган Крым соҳили.

⁵²Геродот бу ерда Аттиканинг жануб чеккасидаги бир кенгликда жойлашган икки манзилни солиштиряпти.

аввал агафирслар, сунгра неврлар, сунгра андрофаглар ва ниҳоят меланхленлар билан чегарадошдир.⁵³

101. Агар Скифия икки томони денгизга узанган тўғри тўртбурчак деб қабул қилинса, мамлакат ичкарисига тортилган чизик энига-да, бўйига-да, денгиз бўйлаб тортилган чизик билан тепша-тенг иккига бўлади. Чунки, Истрнинг куйилишидан Борисфенгача ўн кунлик, Борисфендан Меотида кўлигача ҳам 10 кунлик йўлдир, денгиздан мамлакат ичкарисига эса, меланхленлар юртигача ҳисобланганда — 20 кунлик йўл. Бир кунлик йўлни мен 200 стадий деб олдим. Шунда Скифиянинг кўндалаш томонлари 40000 стадий бўлади, қитъанинг ичкарисига кирувчи бўй томонлари ҳам шунча масофадир. Ўлканинг ўлчами ана шундай эди.

102. Скифлар кенгаш ўтказиб, очиқ жангда бир ўзлари Доронинг лак-лак кўшинини тўхтатолмасликларига иқрор бўлишди-да, кўшни қабилаларга элчилар юборишди. Кўшни қабилаларнинг шохлари эса, бостириб келаётган бундай катта кўшинга қарши қандай тадбир қўллаш кераклигини муҳокама қилиш учун аляқачон бир ерга тўплангандилар. Кенгашда тавр, агафирс, невр, андрофаг, меланхлен, гелон, будин ва савроматларнинг подшоҳлари қатнашаётганди.

103. Таврлар денгиз ҳалокатига учраган ёки жангда асир тушган эллинларни Маъбуда Қизга⁵⁴ қурбонлик қиладилар. Одатлари шунақа. Қурбонликка маҳкумларни аввал бошига сўйил билан уриб ўлдиришади. Кейин, баъзиларнинг айтишича, худойихона баланд қирғоқда жойлашгани учун танани олиб чиқиб денгизга ташлашади, бошини эса устунга қоқиб қўйишади. Бошқа бировлар эса, бошга сўйил урилиши ҳақидаги гапга кўшиладилару, танани ерга кўмишади, дейдилар. Асирларнинг кесилган бошларини таврлар уйга келтириб, узун таёққа кўндирганларидан сунг томга, кўпинча мўрининг тепасига ўрнатиб қўядилар. Гапларига қараганда, том тепасидаги бу каллалар уйни кўриқлар эмиш. Таврлар қароқчилик ва уруш билан кун кечирадилар.

104. Агафирслар буларнинг ичида энг нозик, лаззатсевар, олифта қабиладир. Улар тилла тақинчоқлар тақишади,

⁵³Яъни, ҳозирги Керч ярим оролининг шарқий қирғоғи ва Донен билан Дон куйилишигача бўлган Азов денгизининг гарбий қирғоғи.

⁵⁴Маъбуда Қиз — Одатда Агамемнон қизи Ифигения билан айнан деб қабул қилинади.

ҳамма оға-иши, бир-бирига душманлик қилмасдан яшасин, деган мақсадда хотинлар билан барчаси биргалашиб қўшилишади. Бошиқа одатлари Фракияликлар билан бир хилдир.

105. Неврларнинг урф-одатлари скифчадир. Доро босқинидан бир ашюд илгари илон босқини туфайли юртларини тарк қилишларига тўғри келган. Илонлар нафақат кўп урчин, балки бундан анча кўпроғи чўлдан кириб келган. Афтидан, неврлар афсунгар бўлсалар керак. Скиф ва скифлар орасида яшовчи эллинларнинг таъкидлашича, ҳар бир невр ҳар йили бир печа кунга бўрига айланиб, кейин яна ўз қиёфасига қайтади.⁵⁵ Бу уйдирмалар мени, албатта, ишонтиролмайдди, бироқ шундай дейишади ва ҳаттоки қасам ичиб тасдиқлашади.

106. Қабилаларнинг энг ваҳшийсифати андрофаглардир. Кўчманчи бўлган бу халқда судлар ҳам, қонунлар ҳам йўқ. Бу мамлакатдаги ягона одамхўр қабила шудир.

107. Меланхлеларнинг бариси қора кийим кийишади, қабиланинг оти⁵⁶ ҳам шундан келиб чиққан. Урф-одатлари скифчадир.

108. Будинлар — катта ва одамлари кўпсонли қабила. Барисининг кўзи оч мовий, сочи қизғин-сарикдир. Уларнинг ерида ёғочдан қурилган Гелон деган шаҳар бор. Шаҳар деворлари ҳар бир тарафининг узунлиги 30 стадий. Улар баланд кўтарилган. Бундаги уйлар ҳам, худойихоналар ҳам ёғочдан⁵⁷. Зероки, у ерда эллин худоларининг ҳам эҳромлари борки, ҳайкаллар, бинолар эллинча услубда бўлгани билан, барибир ёғочдан ясалган. Ҳар уч йилда будинлар Дионис шарафига байрам ўтказадилар ва маст-аластлик жазавасига тушадилар. Шаҳар аҳолиси қадимдан эллинлар бўлиб, улар савдо марказларидан қувилганларидан сўнг скифлар ичига жойлашишган. Тиллари ҳам қисман скифча, қисман эллинча. Бироқ будинларнинг тили, ҳаёт тарзи гелонликларникидан фарқ қилади.

109. Будинлар мамлакатнинг туб аҳолиси бўлиб, кўчманчидирлар. Фақат қорағат ёнғоғи билан озиқланадиган ягона

⁵⁵Б ў р и — неврларнинг тотемидир, улар бўрилар билан ўзларини қариндош ҳисоблайдилар. Байрамларда терисини ниқоб қилиб кийганлар.

⁵⁶М е л а н — грекчада қора дегани (тарж.)

⁵⁷Ҳозир ҳам археологлар ёғочдан қурилган скифларнинг қадимги шаҳарларини топилмоқда.

элат шудир⁵⁸. Гелонлар эса аксинча деҳқончилик, боғдорчилик қиладилар, нон ейдилар. Ва ташқи қиёфалари, бадан ранглари билан будинларга ўхшамайдилар. Эллинлар, ногўри бўлса-да, гелонларни ҳам будин деб атайдилар. Будинлар юртининг бари турли дарахтлардан иборат куюқ ўрмон билан қопланган. Ўрмон ичида каттакон кўл бор. Кўлнинг агрофини тўқай ва ботқоқликлар ўраган. Будинлар бу ердан кундуз, сув кундузи ва яна тўртбурчак юзли ҳайвонни⁵⁹ овлайдилар. Терисини поча иўстинга ишлатсалар, тухуми билан хотинларнинг бачадон касаллиқларини даволайдилар.⁶⁰

II. Савроматлар ҳақида қуйидагиларни ҳикоя қилишди. Эллинлар амазон аёллар билан уруш олиб боришарди (скифлар амазон аёлни эорпага деб аташади. Яъни, эор — эр, пата — ўлдирувчи)⁶¹. Фермодонтдаги голибона жангдан кейин (афсонада шундай ҳикоя қилинади) эллинлар уч кемада, тирик асир олинган амазон аёллар билан уйларига қайтишарди. Очиқ денгизда амазоналар эллинларга ҳужум қилиб, барча эркакларни ўлдирадилар. Бироқ улар кема бошқаришни, елкан, эшкаклар билан муомала қилишни билишмасди. Очиқ денгизда тўлқин ва шамол ихтиёрида кўп санғиб юрганларидан сўнг эса Меотида кўлидаги Кремнада сув уларни соҳилга чиқазган. Кремна озод скифларнинг ерида жойлашганди. Соҳилга тушган амазоналар яна дарбадар изғиб юришган. Уларга от уюри учраган. Уюрни эгаллаб отлиқ бўлиб олгач, скиф юртида босқинчилик қила бошлашган.

III. Амазоналарнинг тили, кийими ва умуман олганда қабиласи нотаниш бўлгани учун скифлар нима гаплигини тушунмас, улар ким, қаердан келиб қолганини билмасдилар. Лекин эркак деб уйлаб, жангга киришадилар. Жангдан сўнг кўлларига амазоналарнинг бир неча мурдаси тушгандан

⁵⁸Геродотнинг хато фикри, эҳтимол, будинларнинг номида олмахон сўзи борлигидандир. Олмаҳои эса уларда “қорағат ёнроғини еювчи” деб ишлатилган. Олтой халқларида қабилага нисбатан “олмахон” деб ишлатиш ҳозир ҳам бор (Хитой манбаларида бир олтойлик қабиланинг номи “тинглинг” — “олмахон” деб берилган).

⁵⁹Ҳагготнинг хатоси билан буғу сўзи тўртбурчак бўлиб кетган.

⁶⁰“Кундуз малҳами” — кундуз тухумидан эмас, эркак ва урғочсининг махсус безларидан тайёрланиб, томир тортишишга қарши фойдаланилган.

⁶¹Геродот келтираётган ҳикоят бўйича сўнгги савроматларнинг бир қисми ҳозирги Туркиянинг Самсун шаҳридан чиқиб, денгиз орқали Шимолий Кубань мавзесига келиб, скифлар билан аралашиб кетган.

кейингина, аёллар билан сўқишганликларини англаганлар. Кенгаида скифлар аёлларни бошқа ўлдирмасликка, фақат амазоналар қанча бўлса, уларнинг олдига шунча ёш йигит юборишга қарор қилдилар. Йигитчалар қаттиқ тайинланган кўрсатмалар бўйича, хотинлар қароргоҳи яқинига қароргоҳ қилишлари, таъқибга учрасалар жангга киришмай қочишлари, қувғин тутагач эса, яна қайтиб келиб қароргоҳ қуришлари керак эди. Скифларнинг бу режадан мақсадлари, амазоналардан бола олиб қолиш эди.

112. Йигитчалар етиб келиб, айтгилганини бажардилар. Хотинлар йигитчаларнинг адоват ниятлари йўқлигини билиб, уларга тегишмади. Икки қароргоҳ кундан-кунга сурилиб яқинлаша бошлади. Йигитчаларда амазоналардаги каби оту қуролларидан булак ҳеч нарсалари йўқ эди. Иккала тараф ҳам бир хилда: ов ва қароқчилик билан кун кўришарди.

113. Пешин пайтида амазоналар битта-иккита бўлиб, ҳожат чиқариш учун у ёқ-бу ёққа тарқалишарди. Скифлар буни илғаб, худди шундай қилишди. Мабодо йигитчалардан бирортаси амазонани ёлғиз кўриб қолса, аёл уни ҳайдамас ва жинсий алоқада бўлишга қаршилик қилмасди. Иккови гаплашолмас, чунки бир-бирининг тилини билишмасди. Имоишора билан амазона қиз йигитчага, эртага худди шу жойга дўстини олиб келишни, ўзи ҳам дугонаси билан бўлишини тушунтиради. Йигитча маконига қайтиб бориб воқеани айтиб беради. Эртасига йигитча у жойга дўстини етаклаб боради-ю, уларни кутиб турган икки аёлни кўради. Бу воқеадан бошқа йигитчалар ҳам хабар топадилар ва тез орада қолган амазоналарни ҳам қайириб оладилар.

114. Хуллас, икки қароргоҳ бирлашиб яшай бошлайди. Ҳар бир йигитча хотинликка ўша, биринчи танишган ва кўшилганини олади. Эрлар хотинларнинг тилини ўрганолмайдилару, хотинлар эрларининг тилини ўзлаштириб оладилар. Бир-бирларини тушунадиган бўлганларидан кейин эркаклар хотинларига шундай дейишди: “Бизнинг туққанларимиз, уй-жойимиз бор. Бу ҳолда ортиқ яшолмаймиз, юртимизга қайтиб, ўз элимиз билан яшашимиз керак. Ягона хотинимиз сизларсиз, бошқасига уйланмаймиз”. Амазоналар шундай жавоб беришди: “Биз сизларнинг аёлларингиз билан яшолмаймиз. Одатларимиз бошқача. Биз камон отамиз, найза

санчамиз, от минамиз: аёллар ишига кўникмаганмиз. Сизникилар эса юқорида айтган ҳунарларимизнинг бироргасини қилмайди. Овга боришмайди, ўтовда қолиб, барча уй ишларини бажаришади. Шунинг учун биз улар билан чиқиша олмаймиз. Агар бизларни хотин сифатида олиб қолишни истасангиз, ҳалол, мард эканлигингизни исботламоқчи бўлсангиз, туққанларингизнинг қошига бориб, меросдан сизларга тегадиган улушларингизни олиб келинг. Биз айтгандек қилиб қайтиб келганингиздан кейин эса, ўз ҳолимизча алоҳида бўлиб яшайлик”.

115. Йигитчалар хотинларининг айтганларини қилиб, меросдан тегишлисини олиб келишди. Хотинлар яна шундай дейишди: “Бизни деб, сизлар ота-оналарингиздан ажралдинглар, бу билан биз сизларнинг мамлакатингизга катта зарар етказдик. Шунинг учун бу ўлкада яшаш биз учун қўрқинчлидир. Бироқ, модомики бизларни хотин қилмоқчи экансизлар, келинлар бир ишни амалга оширайлик: бу юртдан чиқиб, Танаис дарёсининг нариги тарафида яшайлик”.

116. Йигитчалар бунга ҳам кўнишди. Улар Танаисдан ўтишгач, шарққа қараб уч кун йўл босишди. Кейин Меотидида кўлидан шимол томон уч кун юришди-да, ҳозирги турган жойларига келишгач, накка қуришди. Савромат аёллари ҳанузгача ўз одатларини сақлайдилар: эрлари билан бирга ёки эрларисиз ўзлари отланиб овга чиқадилар, ҳарбий юришларда қатнашадилар ва эркаклар билан бир хилда кийим киядилар.

117. Савроматлар скифча гаплашадилар. Бироқ аёллар ўз вақтида яхши ўрганмаганлари учун скифча талаффуз бироз нотўғри чиқади. Оила қуриш одатларига келсак, улар қуйидагича: қиз токи душман билан тўқнашиб, бирортасини ўлдирмагунча эрга теголмайди. Одат талабини бажаролмаган баъзи қизлар қариб, кампир бўлиб, эрга тегмай ўтиб кетаверадилар.

118. Шундай қилиб, скиф элчилари юқорида зикр қилинган қабила подшоҳларининг кенгашига етиб келишди. Улар форс подшосининг нариги қитъадаги ҳамма қабилаларни забт этганини, Босфор бўйида кўприк қуриб, бу ёққа ўтганини, бу қитъада фракияликларни бўйсундириб Истр устига кўприк қурганини, энди барча скифларни ҳам ўзига қарат-

моқчи эканлигини айтиб беришди. “Сизлар бир чеккада бизнинг нобуд бўлишимизга қараб туришинглар мутлақо мумкин эмас, — деб давом этишди скиф элчилари. — Келинг, бир ёқадан бош чиқариб, ёвга қарши чиқамиз. Агар қўшилмасангиз, биз юртимизни ташлаб кетишимизга ёки юртда қолиб босқинчи ихтиёрига ўтишимизга тўғри келади. Сизлар ёрдам бермасангиз, бошқа иложимиз йўқ ахир, тўғрими? Бу билан эса сизларнинг тақдирингиз енгиллашмайди. Чунки форс подшоси фақат бизларга эмас, сизларга ҳам қарши келмоқда, сизларни ҳам омон қўймайди. Сўзларимизнинг тўғрилигига яхши далил келтирамиз сизларга. Агар форс подшоҳининг мақсади, фақат биздан қасос олишгина бўлсайди, у бошқа халқларга тегмай, тўғри бизнинг юртга ўтиб келаверган бўларди. Фақат скифларни жазоламоқчи, бу иқлимдаги бошқаларга тегмайди деб, барча халқлар тушунган бўларди. Аммо, у бизнинг қитъага ўтган замоноқ, атрофдаги барча элатларни забт этди. Фракия қабилаларининг барчаси, шу жумладан, қўшниларибиз — гетлар ҳам уларга бўйсунди”.

119. Скифларнинг гапидан сўнг, тўпланган қабила подшоҳлари маслаҳат қилишиб, жавоб қайтаришди. Уларнинг жавоби икки хил эди. Гелон, будин, савроматлар бир тараф бўлиб ёрдам беришларини айтишди. Агафирс, невр, андрофаг, шунингдек, меланхлен ва таврларнинг подшоҳлари скифларга шундай жавоб беришди: “Агар сиз форсларга илгари озор бериб, улар билан уруш қилмаганингларда эди, илтимосларингни ҳақли ҳисоблаб, бажонидил ёрдам берар эдик. Бироқ сиз-биздан ёрдам олмай, форс юртига бостириб кирдинглар ва худо хоҳиши бўйича берилган муддат — уни эгаллаб турдинглар. Энди, худо форсларга ён босган экан, улар ҳам сизларни шундай қилмоқчи. Биз эса, ўша пайтда ҳам форсларга озор бермаганмиз, ҳозир ҳам уларга биринчи бўлиб дushmanлик қилмаймиз. Борди-ю, форслар юртимизга кириб ҳужум қилса, биз бунга йўл қўймаймиз. Қачонки, босқин қилмагунча биз ўз еримизда ўтираверамиз. Уйлашимизча, форслар бизга эмас, ўзига озор берган жафокорга қарши келганлар”.

120. Бундай жавобни олган скифлар, форслар билан очиқ жангга киришмасликка қарор беришди (чунки қўшилари

ёрдам беришдан бош тортган эдилар-да). Улар чорвани олдиларига солиб, қудуғу булоқларни кумиб, ердаги ўт-уланни йўқоғиб, аста-секин чекина бошладилар. Скифлар ўз қўшинларини иккига бўлди. Савроматлар ҳам қўшилган биринчи бўлимга подшо Скопасис қумондон эди. Мабодо улар эгаллаган вилоятга форслар кирса, улар Меотида қўли ёқалаб, Танаис дарёсига чекинишлари, форслар орқага қайтса, таъқиб қилишлари лозим эди. Скиф қўшинининг бу қисми скиф мамлакатигадаги учта подшоҳликдан биттасига тааллуқли эди. Қолган иккитаси — Иданфирс ҳукмронлигидаги буюк подшоҳлик ва Таксакис ҳукмронлигидаги учинчисининг қўшинлари бирлашгандилар, уларга гелон ва будин аскарлари ҳам қўшилганди. Буларнинг вазифаси, форслар билан орада бир кунлик масофани сақлаб аста-секин чеккиниш ва шу усулда ҳарбий режани амалга ошириш эди. Авваламбор, иттифоқ тузишдан бош тортган қабилаларни ҳам урушга тортиш учун форсларни уларнинг ерига эргаштириш лозим эди. Модомики, ихтиёрий равишда урушга қўшилмадиларми, уларни иложсиз қолдириб, урушга тортиш керак эди. Ана шундан кейин ўз ерларига қайтиб, агар шароит тўғри келса, форсларга ҳужум қилмоқчи эдилар.

121. Скифлар шундай қарорга келишгач, энг яхши отличқлардан илғор жўнатиб, Дорога қарши юриш бошланди. Утовлар, хотин, бола-чақа, хизматкорларга чорва моллари билан — доимо шимолга юриш ҳақида буйруқ берилди.

122. Шундан сўнг олға юриш бошланди. Илғор бўлинма форсларга Истрдан уч кунлик йўл берида дуч келди. Скифлар улардан бир кунлик йўл илгарироқ бориб, қароргоҳ қуришди-да, барча кўкарган ўсимликни йўқ қила бошлашди. Скифлар пайдо бўлганини сезган форслар уларнинг издан таъқиб қилишга тушдилар. Бироқ скифлар тинимсиз чекинишарди. Кейин форслар скифларнинг бир бўлинмасини учратиб, ҳужум қилишди ва Танаис⁶² томон қувиб боришди. Скифлар Танаисдан кечиб ўтишганда форслар ҳам изма-из ўтишди-да, таъқибни давом эттиришди. Шу юришда савроматлар юридан ўтиб, будинлар мамлакатига етишди.

123. Шу пайтгача Скифия, Савроматияда юрган форслар талон-тарож қилишга ҳеч имкон тополмадилар. Чунки бу

⁶²Бу ерда ҳозирги Донецк дарёси.

икки юрт куп-курук эди⁶³. Энди, будинлар мамлакатига кириб келарканлар, ёғоч девор билан ўралган шаҳарга дуч келдилар. Будинлар шаҳарни ташлаб қочишганди. Форслар унга ўт қўйди. Кейин форслар ҳамон чекинаётган душманларини будинлар еридан сўнг бошланувчи даштгача қувиб бордилар. Будинлар юртининг шимолроғидаги батамом кимсасиз бу дашт, етти кунлик масофага чўзилган. Унинг шимолроғида фиссагетлар яшайдилар. Уларнинг еридан оқиб чиққан тўрт катта дарё, меотлар вилоятидан ўтиб Меотида кўлига қуйилади. Дарёларнинг номи: Лик, Оарс, Танаис ва Сиргисдир.

124. Дашта етиб келгач, Доро Оаре дарёси ёқасини қароргоҳ қилди. Кейин ҳар бирининг орасидаги масофа тахминан 60 стадий бўлган саккизта мустаҳкам ва улкан истеҳком қуришга буйруқ берди. Бу истеҳкомларнинг қолдиқлари бизнинг замонгача сақланиб турибди. Подшо бу иншоотларни тиклаш билан банд экан, скифлар уни шимол тарафдан айланиб ўтиб Скифияга қайтиб борганлари ҳақида хабар келиб қолди. Скифлар бирдан кўздан йўқолганидаёқ у қурилишни тўхтагиб туришга фармон берганди. Бу хабардан кейин ва скифлар умуман йўқолиб қолганлари учун Доро ғарбга қараб жилди. У рўпарасидагиларни, скифларнинг жами аскарлари шу ва улар ғарбга қочди, деган фикрга борганди.

125. Доро қўшини анчагина тезликда Скифияга етиб келди-да, скиф қўшинининг иккала қисми билан учрашди ва зудликда уларни таъқиб қилишга тушди. Скифлар чекинишаркан, ҳамон бир кунлик йўл олдинда боришарди. Доро қувишни тўхтамагани учун, скифлар ҳарбий режалари бўйича ёрдам беришни истамаган қўшинларининг навбатдагиси — меланхленлар ерига юрдилар. Скиф ва форс қўшинининг кириб келиши меланхленларни даҳшатга солди. Кейин скифлар андрофаглар юртига ўтиб, уларни талвасага туширди. Сўнг неврларга навбат етди. Кейин эса неврларни ҳам кўрқитиб бўлишгач, агафирсларга бурилмоқчи бўлишди. Қўшни юртларнинг жон талвасасида қочиб чиққанларини кўрган агафирслар то скифлар етиб келгунича улар олдига жарчилар жўнатдилар. Жарчилар, скифларнинг агафирслар юртига киришини таъқиқладилар, мабодо тақиққа қарамай кирсалар, уларни агафирслар билан ҳаёт-мамот жанги кутажагини айт-

⁶³ Скиф ҳарбий режасининг оқибати ўлароқ (тарж.).

дилар. Шундан сўнг агафирслар тезгина қуролланиб, ўз чегараларига келишди. Меланхлен, андрофаглар ва неврлар эса даҳшатдан илгариги дуқ-пуписаларини унутиб қўйиб, форс ва скифларга қарши жангга юраклари бетламай, шимолдаги даштнинг ичига қочиб кетишди. Скифлар, агафирслар юртларига киритмагани учун у ёққа бормай, форсларни невр еридан яна ўз ерларига эргашига бошладилар.

126. Урушнинг бу аҳволда чўзилиб кетаётгани ва охири кўринмаётганидан Доро скиф подшоси Иданфирсга бир отликни жўнатди-да, қўйидагиларни айтишни тайинлади. “Эй, ғалати одам! Олдингда равшан масала қўйилганига қарамай нега тинимсиз қочиб юрибсан? Агар ўзингни менинг қувватимга бас келадиган сезсанг, тўхта, дарбадарлигингни тутат ва жанг қил! Агар ўзингнинг жуда ожизлигингни сезаётган бўлсанг-да, тўхта, дарбадарлигингни бас қил, эганг қошига ер-сувингни кўтариб кел, муроса қил!”

127. Бу гапларга скиф подшоҳи Иданфирс қўйидагича жавоб қилди: “Менинг аҳволимни билиб қўй, шоҳ! Мен илгари ҳам ҳеч қачон бировдан кўрқиб қочмаганман, сендан ҳам қочаётганим йўқ. Ҳозир мен тинч замонда ўзимни қандай тутсам, шундай юрибман. Келган заҳотинг сен билан урушга кирмаганимнинг сабабини тушунтираман. Бизда шаҳар ҳам, деҳқончилик еримиз ҳам йўқки, уни талайсан ёки пайҳон қиласан, деб кўрқсак. Ана шунинг учун зудликда урушга кирмадик. Агар, албатта, жанг қилмоқчи экансиз, бизнинг оталаримиз қўйилган мазор бор, ана шуни топиб, унга қўл тегизинглар-чи, оталаримиз турбати учун урушамизми-йўқми, кўрасизлар. Бироқ унгача ҳушимизга келмагунча, сизлар билан жангга кирмаймиз. Уруш ҳақида (айтадиганим) шу. Эгам деб эса, мен Зевс билан скифлар маликаси Гестияни тан оламан. Сенга ер-сув тортиғи ўрнига бошқа нарсалар совға қилиб юбораман. Ўзингни менинг эгам деб атаганинг учун ҳали катта товон тўлайсан”. Скифларнинг жавоби шунақа эди.

128. Жарчи шу жавоб билан Доро қошига кетди. Скиф подшоҳлари эса “қўллик” сўзини эшитиб, жуда ғазабландилар. Скопасис бошчилигидаги ичида савроматлар бўлган ҳарбий қисмни, Истрадаги кўприкни кўриқлаётган ионияликлар билан мулоқотга киришиш учун жўнатдилар. Қолганла-

ри эса энди форсларни эргаштиришни тўхтатиб, емак қидиргани чиққанда уларга ҳужумлар уюштириш қарорига келишди. Қарорни амалга ошириш учун овқат излаб чиққан форс аскарларига пистирмалар қўйишарди. Скиф отлиқлари душман отлиқларидан ҳамилла устун келиб қувардилар. Форс отлиқлари қочаркан, кўпинча ёрдамга келаётган ўз пиёдаларини янчиб кетарди. Форс суворийларини тўзитгандан сўнг, пиёдалари етиб келганда, скифлар даҳшатга тушиб чекинардилар. Бундай ҳужумлар кечалари ҳам уюштирилди.

129. Энди мен қизиқ бир нарсани айтиб бераманки, у нарса скифлар Доро қароргоҳига ҳужум қилганда форсларга жуда ёрдам берар, скифларга эга қаттиқ халақит қиларди. Бу — эшакларнинг ҳанграши-ю, хачирларнинг қиёфаси эди. Илгари айтганимдек, совуқ бўлгани учун Скифияда эшак ҳам, хачир ҳам умуман йўқ. Шунинг учун эшак овози скиф отлиқ қўшинининг жанговарлигини анча-мунча сусайтирарди. Айни ҳужум пайтида эшаклар ҳанграб юборса, отлар ҳуркиб орқага қочган пайтлари ҳам кўп бўлди ёки ҳеч қачон бунақа овозни эшитмагани учун отлар ҳайронликдан тўхтар ва қулоқларини диккайтириб, довдираб қолишарди. Лекин, сирасини айтганда, бу нарса жуда қисқа муддат форсларга ёрдам берди.

130. Форсларнинг саросимага туша бошлаганини сезган скифлар, уларни ана шу муҳтожлик, керакли нарсаларнинг етишмовчилиги шароитида кўпроқ ушлаб туришга қарор қилдилар. Бунинг учун чорваларининг бир қисмини чўпонлари билан ташлаб ўзлари нари кетардилар. Форслар келиб молларни эгалларди-да, ўзларига катта омад келгандек хурсанд бўлардилар.

131. Бу воқеа кўп марта такрорланавериб, охирида Доро қийин аҳволга тушди. Скиф подшолари буни сезиб Дорога жарчи билан бирга совғалар юборишди. Совға — қуш, сичқон, қурбақа ва бешта найзадан иборат эди. Форслар жарчидан совғаларнинг маъноси не деб сўраганларида, менинг вазифам буларни тоштиришу, имкон борича тез қайтиш. Агар сиз, форсларнинг ақлингиз етарли бўлса, маъносини ўзларингиз топиб оласизлар, деди у.

132. Форслар кенгаш чақиритди. Совғалар билан, Доронинг ўйлашича, скифлар уни ўз ҳукмдори деб тан олиб ва бўйин эгиб, ер ва сувларини юборгандилар. Яъни худди

инсондек сичқон ҳам ер неъматларидан озиқланади, шунинг учун сичқон ер рамзи, қурбақа эса сувда яшаганидан сув рамзи, қуш эса (тезлиги бўйича) отга тенглашади, ўқлар эса скифларнинг қаршиликни тўхтатганлигини билдирарди. Доро шундай деб, ўз фикрини билдирди. Гобрий⁶⁴ бу фикрга эътироз билдириб, совғаларнинг маъносини шундай тушунтирди: “Агар сиз, форслар, қушга ўхшаб осмонга учмасангиз, сичқонга ўхшаб ерга кириб кетмасангиз, қурбақага ўхшаб ботқоқликка сакрамасангиз, ўққа учиб, ортга қайтолмай қолиб кетасиз”.

133. Форслар совғалар жумбоғини ечар эканлар, илгари Меотида кўлида қоровулликда турган скиф ҳарбий қисми, ионияликлар билан музокара юритиш учун Истрадага йўл олди. Куприкка (Истрадаги) етиб келишгач, ионияликларга шундай сўзлар билан мурожаат қилишди. “Ионияликлар! Агар гапимизга кирсангиз, биз сизларга озодлик келтирамиз. Доро сизларга куприкни фақат 60 кун қуриқлашни ва шу вақт ичида у келмаса, ўз юртингизга қайтиб кетаверишингиз мумкинлиги ҳақида кўрсатма берганлигини эшитдик. Бизнинг гапимиз шуки, сиз шу буйруқда айтилган муддатгача кутинг-да, кейин уйингизга сузиб кетаверинг. Шундай қилсангиз, подшо олдида ҳам бизнинг олдимизда ҳам айбдор бўлмайсиз”. Ионияликлар илтимосни бажаражакларини айтишгач, скифлар ортларига қайтишди.

134. Подшога совға жўнатиш маросимини ўтказгач, ўз юртларида қолган скиф қисмлари тартиб билан форсларга қарши йўлга чиқдилар. Сафлар тортилиб, жанг бошланай деб турганда скифлар қатори ўртасидан қуён югуриб ўтиб қолди. Шунда скифлар қуённи ушламоқчи бўлдилар. Сафлари бузилди, бақириклар бошланди. Доро, душман тарафиданги шовқиннинг сабаби нимада, деб сўради. Скифларнинг қуён овлашга тушиб кетганларини эшитиб, атрофдагиларга деди: “Гобрий скиф совғаларининг мазмунини тўғри тошган экан. Булар бизларга нафрат билан қараяптилар. Ишларимизнинг қай аҳволдалигини ўзим ҳам билиб тургандим. Уйга омон-эсон етиб олиш йўлини кўрсатадиган яхши маслаҳат керак”. Бунга Гобрий шундай жавоб берди: “Подшоҳ! Мен миш-мишлар орқали бу қабиланинг тутқич бермас эканли-

⁶⁴Муғни ағдариб, тахтни қонуний эгаси Дорога олиб берган 7 кишидан бири. (Тарж.).

гини эшитгандим. Ҳозир бизнинг устимиздан кулаётганларини кўриб туриб фикрим янада мустаҳкамланди. Сенга маслаҳатим будир: шу тун туниши билан одатимиз бўйича гулханларни ёқишимиз, кучсиз жангчиларни ва боғлоғлик барча эшакларни тақдирга топшириб, скифлар кўприкни бузиш мақсадида Истрга етиб бормасларидан ёки ионияликлар бизларни балога мубтало қилувчи бирор қарорга келмасликларидан бурун зудликда чекинмоғимиз керак”.

135. Гобрийнинг маслаҳати шундай эди. Тун чўкиши билан Доро уни амалга ошира бошлади. Нобуд бўлишса-да, катта йўқотиш эмас деб ҳисобланган кучсиз жангчиларни ва боғлоғлик барча эшакларни қароргоҳда қолдирди. Эшаклар ҳанграб туришлари керак эди. Ожизроқ одамларга, биз сара жангчилар билан скифларга ҳужум қилмоқчимиз, сизлар қароргоҳни кўриқлайсизлар, деган баҳонани айттирди. Шу ишлар қилинганч, гулханларни ёқишни буюриб, шошилишч Истр томон жўнади. Ташлаб кетилган эшаклар кўшин кетганидан сўнг қаттиқроқ ханграй бошланди. Улар овозини эшитаяётган скифлар, форслар ҳали қароргоҳда, деган уйда эдилар.

136. Истеҳкомда қолган форслар Доро уларни ташлаб кетганини тушундилар. Қўлларини утинч-ла чўзиб, скифлардан омонлик тилар эканлар, воқеани айтиб беришди. Скифлар буни эшитиб, бари кучларини тушлашди-да, иккига бўлиниб (бир қисмга савроматларни, иккинчисини) эса будин ва гелонларни кўшиб) тўғри Истрга қараб форсларни таъқиб қила кетишди.

Форс кўшинининг кўп қисми шибдалар эди, бундан ташқари улар йўл билишмасди (аслида йўл деганнинг ўзи йўқ эди), скифлар эса отлик бўлиб, (Истрга) қисқа йўлни билишарди. Иккига бўлинган скифлар кўприкка форслардан бурун етиб келишди. Форсларнинг йўқлигини кўриб, кемаларига чиқиб олган ионияликларга шундай мурожаат қилишди: “Ионияликлар! Сизларга (кугиш учун) тайинланган кунлар тугади. Ҳали ҳам шу ердалигингиз нотўғри. Сизлар кўрққанинлар учунгина қолганингиз аниқ. Энди сиз худолар ва скифлар марҳамати билан озод одамлар сифатида, соғ-саломат уйингизга кетинглар. Хукмдор эгангизни биз иккинчи марта бошқа халқларга юриш қилолмайдиган аҳволга солдик”.

137. Ионияликлар маслаҳатлаша бошлашди. Геллеспонгдаги Херсонес шаҳрининг тирани ва қўмондони, афиналик Милти-

ад, скифларга кулоқ солишни ва қайтиб Ионияни⁶⁵ озод қилишни маслаҳат берди. Милетлик Гистиейнинг фикри аксинча эди. У бу ерга йиғилганларнинг бари Доронинг марҳамати билангина ўз шаҳарларига якка ҳоким қилиб қўйилганлар, Доро қудратига путур етса, ўзи — Гистией ҳам, бу ерда тўшланганларнинг ҳаммаси ҳам, шаҳар ҳукмдорлигидан ажралишини, чунки барча шаҳарлар якка ҳокимликдан демократияни афзал кўришини айтган. Милтиад тарафини олиб турганларнинг бари, Гистией фикрини маъқуллаб бу тарафга ўтиб олишган.

138. Масалани ҳал этишда қатнашган Доронинг паноҳидаги бу якка ҳокимлар қуйидагилардир. Геллеспонт шаҳарлари: Абидос шаҳридан Дафнис, Лампсақдан — Гипрокл, Парийдан — Герофанг, Проконнесдан — Меродор, Кизикдан — Аристагор, Византиядан — Аристон, булар Геллеспонт шаҳарларининг тиранлари эдилар. Иониядан: Хиос шаҳридан — Стратис, Самосдан — Эак, Фокеядан — Лаодам, Милетдан — Милтиадга қарши фикр билдирган Гистией. Эолиялик тиранлардан битта айтарли одам — кимлик Аристагор бор эди.

139. Гистиейнинг маслаҳатига кирган ионияликлар, скифлар куч ишлатиб кўприкдан ўтмасликларидан олдин сўзлари ва ишлари билан бу маслаҳатни бойитишди. Шунда ҳам кўприкни фақат скифлар тарафида бузишди. Бу билан ионияликлар скифларнинг ҳамма айтганларини бажонидил бажаражакларини кўрсатмоқчи эдилар. Гистиейнинг маслаҳатига иониялик тиранлар ана шу тарзда амал қилдилар. Шундан кейин Гистией скифларга шундай мурожаат қилди. “Скифлар, сиз ўз вақтида яхши маслаҳат билан келдингиз. Бизга тўғри йўл кўрсатдингиз. Бунинг учун чин дилдан хизматингизга тайёرمىз. Кўряпсизларки, кўприкни буза бошладик, буни бажариб бўлиб, ўз озодлигимизни қўлга олиш учун курашамиз. Биз кўприкни бузар эканмиз, сизлар бу орада тезроқ форсларни топинглар. Топгандан сўнг бизлар учун ҳам, ўзларингиз учун ҳам боғлаб қасос олинглар. Улар шунга лойиқдир”.

140. Скифлар бу гал ҳам ионияликларнинг ростгўйлигига ишониб, форсларни топиш учун ортга қайтишди. Лекин улар-

⁶⁵С.Я.Лурьеннинг фикрича (“Тарих”. 1940 й. 187-бет, 1-изох) Милтиад бундай маслаҳат бериши мумкин эмас. 493- йилда тиранлик қилгани учун судга тортилганда бу далил тўқиб чиқарилган. Доро эса Эронга денгизнинг Кавказ шарқидаги соҳили бўйлаб қайтиш фикрида бўлгани учун кўприкни 60 кун сақлаш ҳақида буйруқ берган.

нинг (форсларни) топиш хусусидаги ҳаракатлари зое кетди. Бунга юртларининг шу қисмидаги яйловларни йўқ қилиб, булоқларни қуритганлари, яъни ўзлари сабабчи эди. Агар бу иш қилинмаганда форсларни, албатта, учратган бўлардилар. Чунки скифлар, форслар юртнинг ўт бор, сув бор ерларидан қайтишади деб, уларни шундай жойлардан қидирардилар. Форслар эса илгари юрган йўлдан юриб кечувни (базўр) топдилар. Кўприкка келиб қарашсаки, у йўқ. Иониялар ташлаб кетибдилар-да, деган фикрдан қаттиқ кўрқувга тушдилар.

141. Доронинг мулозимлари орасида овози жуда кучли бир мисрлик бор эди. Доро шу одамни чорлаб, дарёнинг бўйидан туриб милетлик Гистиейни чақиритиб буюрди. Мисрлик шундай қилди ҳам. Гистией унинг овозини таниб, ҳамма кемаларни қайтариб кўприкни тиклади.

142. Форслар бир амаллаб қутулиб қолишди. Скифларнинг излаш ҳаракатлари бекор кетди. Яна шу пайтдан бошлаб скифлар ионияликларни озод инсонлар ичидаги энг чиркин, кўрқоқлари деб; кул сифатида эса ўз эгасига содиқ, куликдан қутулиш истагидан узоқ одамлар деб ҳисоблайдилар. Скифлар ионияликларни ана шундай калака қилишарди.

Геродот. “Тарих”, VI китоб, 84-бўлим, 296-бет

Скифлар Доро уларнинг юртига юриш қилгани учун ундан қасос олмоқчи бўлишди. Шу мақсадда, кўчманчи скифлар Спартага элчилар юбориб, лакедомонлар билан иттифоқ тузишди. Шартномада, скифлар Фасис⁶⁶ дарёсининг ўзанидан Мидияга кириб келишлари, спарталиқлар эса, скифлар билан учрашиш учун Эфесдан (Эроннинг) ичкарасига юришлари келишилганди. Айтишларича, Клеомен⁶⁷ скиф элчилари келган пайтда, улар билан керагидан ортиқ мулоқотда бўлиб, сув қўшилмаган винони ичишга ўрганиб қолган. Спарталиқлар фикрича, Клеомен шунинг учун тез орада ақдан озган. Шу пайтдан бошлаб, спарталиқлар маст бўлишни хоҳласалар, “Скифчасига қуй” деган йборани ишлатадилар. Менинг фикримча эса, Клеомен Демаратга нисбатан қилган қилғилиги учун жазосини олган.

⁶⁶Фасис. Бу ерда Аракс дарёси назарда тутилган. Скифлар ҳамisha Мидияга Дарбанд олдидаги воҳадан кириб келганлар.

⁶⁷Клеомен. Ушга пайтдаги Спартанинг подшоҳи.

И Б О Б

АҲОМАНИЙЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИДА ЎРТА ОСИЁ

Ўрта Осие инсониятнинг энг қадимги замонлари- даноқ истиқомат ери бўлганлиги маълум. Юртимиз- нинг турли қисмларида топилган археологик қазилма ашёлари неолит (янги тош асри) ва ундан бурунроқ палеолит даврида ҳам одамзод турар жойлари то- пилган. Маълумки, тош асрида одамзод асосан ов ва териб еювчилик даражасида турган. Неолит даврида эса ўтроқлашишнинг янги поғонасига кўтарилган. Яъни зироатчилик, чорвачилик билан шуғулланишга ўтган. Бу эса ўз навбатида тош қуроллари сифатининг ях- шиланишини талаб этган. Тош қуролларига сайқал бериш юксак даражага кўтарилган.

Ўрта Осие ҳақида ёзма манбалардаги маълумот- лар илк марта Зардуштийлик динининг китоби «Авес- то»да учрайди. Унда яхшилик ва ёруғлик худоси Аҳура- мазда (Хурмуз) билан ёмонлик ва қоронғулик худоси Аҳриман ўртасидаги курашларда Ўрта Осиедаги ай- рим улкаларнинг яратилиши ҳақидаги афсона бери- лади.

Зенд-Авесто¹. I фарғард.

Мен Аҳурамазда пок яратган биринчи бахтиёр ва фаро- вон маскан Эриэне-Ваедьо (пок Эрон) эди. Дунёдаги ҳеч нарса куркамликда унга тенглашолмасди. Шунда, ўлим келти- рувчи Аҳриман, бу маскани қондирадиган дарёда Девдан тар- қаган буюк илон — қишни яратди. Оқибатда бу ерда қиш ойлари ўнтага, ёз ойлари иккитага айланди (иллари қиш ой-

¹ Зенд-Авесто. Баъзи маълумотлар (мил.ав.) 4 минг, баъзилари (милод.ав, 2 минг ёш берувчи Зенд Авеста — бу Вендадад деб аталувчи нусхаси (мил.аввалги) VIII-VII асрларда янги пахлавий тилида янгитдан яратилган.

лари етти, ёз ойлари бешта эди). Қиш — сув, ер ва дарахтларга совуқни сочади. Эриэне-Ваедьо марказида у, айниқса шафқатсиздир, бироқ бу бало одамнинг фойдасига айланди, қиш келиши билан ер инъомларининг ҳосили жуда кўпайди.

Мен, Аҳурамазда яратган иккинчи — ўктам, чорва ва одамлари сероб ўлка Согдо (Сўғд) эди. Бу ерда ёвуз Аҳриман нодага ўлим келтирувчи папшани яратди.

Мен Аҳурамазда истиқомат учун вужудга келтирган учинчи фаровонлик маскани қудратли ва муқаддас Муру¹ бўлди. Кейин, палидлик кони Аҳриман келди ва палид гаплар яратди у ерди.

Мен, Аҳурамазда яшаш учун яратган тўртинчи буюк рамзлар (туғлар) маскани покиза Багда² бўлди. Ўлим келтирувчи Аҳриман пайдо бўлиб, чумолги галасини мавжуд қилди.

Мен, Аҳурамазда яратган бешинчи фаровонлик даргоҳи, Муру ва Багди орасидаги Нисоим³ бўлди. Ўлим ва ёвузлик кони Аҳриман келди ва баттол шубҳаларни туғдирди.

Мен, Аҳурамазда яратган бахтиёр олтинчи ўлка, аҳолисининг кўплиги билан машҳур Харою⁴ бўлди. Ўлим туғдирувчи Аҳриман келди ва тамомий қашшоқлик киритди.

Еттинчиси — Вэкеретем⁵, саккизинчиси — Оруан⁶, тўққизинчиси — Вэркана⁷, ўнинчиси — покиза Хараканти, ўн биринчиси — Хэтумат, ўн иккинчиси — Раган⁸, ўн учинчиси Чекре, ўн тўртинчи бахтиёр ўлка, Зоҳак устидан галаба қозонган Фаридунни дунёга келтирган тўртбурчак (чегарали) Вэрэне эди; аммо ўлим кони Аҳриман келди ва буларнинг барида хотинларда ҳайз кўришни мавжуд қилди.

¹М у р у — ҳозирги Мари шаҳрини қуриповчи ерлар.

²Б а г д а — Бақтрия.

³Н и с о и м — Туркменистоннинг ғарби. Ҳозирги тушунчада Ниса.

⁴Х а р о ю — Ғарбий Афғонистондаги маркази Артаксак (ҳозирги Ҳиротта яқин) вилоят.

⁵В э к е р е т е м — ёки Арахозия, ёки Семстон, ёки Қобул ғарбидаги мавзе.

⁶О р у а н — ҳозирги номи аниқланмаган жой.

⁷В э р к а н а — Гиркания, Каспийдан шарқроқда — Ашхобод-Красноводск-Астробод шаҳарлари ўртасидаги ўлка.

⁸Р а г а н — эҳтимол Мидиядаги Рагидир.

Ўн бешинчи бахтиёр ўлка, етти Ҳиндистон устидан ҳукмронлик қиладиган Хапга Ҳенду, ўн олтинчиси — ҳукмдори бўлмаган (ҳеч кимга бўйин эгмас) отлиқларга тула Ренгай¹ бўлди.

Страбон². География, XI, 6.2.

Қадимги эллин ёзувчилари барча шимол халқларини скиф ва келтоскиф деб умумий битта номда атаганлар... Каспий денгизининг нариги томонида яшовчи халқларнинг биттасини сак, иккинчисини массагет атаганлару, гарчи Кирнинг массагетлар билан урушганини ҳикоя қилсалар-да, улар ҳақида аниқ бир маълумот бермаганлар. Тарихчиларнинг юзакликка йўл қўйганлари ҳамда чўпчакларга қизиқиб кетганлари оқибатида, бу халқларни ўрганиш борасида бирор фойдали иш қилинмаган.

Геродот. Тарих, I к. 201, 203, 204, 205.

Подшо Кир массагетларни бўйсундириш истагига асир бўлиб қолди. Одами кўп ва жанговар бу халқ шарқда, Аракснинг³ исседонларга қарши нариги қирғоғида яшайди. Бировларнинг айтишича, улар скиф халқига қарашли. Аракс дарёсини баъзилар Истрдан (Дунай) катта, баъзилар эса ундан кичикроқ дейишади. Айтишларича, Араксда Лесбосга тенг келадиган ороллари кўп. Оролларнинг аҳолиси турли илдизларни овқат қилишади. Буларни ёзда ейишса, қишда баъзи бир дарахт мевалари билан тирикчилик қилишади. Бу меваларни ҳам ёз пишиғида териб амлашади. Айтишларича, уларда яна бир дарахт борки, унинг мевасини авайлаб териб оладилар. Кейин гулхан ёқиб, атрофига ўтириб, ҳалиги мевадан оловга оз-оз ташлаб, чиққан тутунни ҳидлашиб, худди эллиплар май ичиб маст бўлгандек кайф қилишади. Ҳалиги меваларни ташлаганлари сари кайфлари оша бориб, охирида ўйин тушиб кўшиқ куйлашади. Массагетларнинг ҳаёт тарзи

¹ Р е н г а й — олти-етти хал тахмин ичида, иккита бизларга тегishлиси: Рагу — Яксарт ва массагетлар.

² Страбон — (мил. ав I — мил I асрлар). 17 китобдан иборат улкан “География” номли асар муаллифи. Этнография, география хусусида ўз давридаги муҳим маълумотлар сақланган.

³ А р а к с — Буном билан греклар Кавказдаги Араксни-да, Ўрта Осиёдаги Аму ва Сирдарёларни-да атаганлар. Бу ерда Аму бўлиши мумкин.

ҳақида ана шуларни айтиб беришади. Аракс дарёси Гин (Инд) дарёси каби матенлар еридан бошланиб ўша ердан оқиб чиқади. Кир 360 каналга бўлиб ташлаган бу дарё 40 ўзанга ажралади. Ўзанларнинг биттасидан ташқари бариси ботқоқликлар ичида йўқ бўлиб кетади. Айтишларича, бу ерларда яшайдиган одамлар балиқхўр бўлиб, тюлен терисидан кийим кийишади. Аракснинг ҳалиги битта ўзани очиқ ердан оқиб бориб Каспий денгизига қуйилади. Бу денгиз бошқа ҳеч қайси денгизга қуйилмайди ва қўшилмайди. Эллилар ҳар томонига сузадиган денгиз (Қора денгиз) ва Геракл устунларининг (Гибралтар) нариги томонидагиси, шунингдек, Эритрей (Қизил) денгизлари, аслини олганда ҳаммаси битта денгиздир. Каспий эса ўзига хос алоҳида бўлиб, (эшкакли) кемада сузганда узунасига 15 кунлик, энига эса энг кенг жойида 8 кунлик йўл масофаларига эга. Унинг ғарбий қирғоғи бўйлаб, ҳажман, шунингдек, баландлиги жиҳатидан ҳам энг катта тоғлардан бўлмиш Кавказ ястаниб ётибди... Шундай қилиб, Каспий ғарб томонидан Кавказ билан чегараланган бўлса, шарқ томонидан унга чексиз-чегарасиз текислик ёндошган. Бу масканнинг каттагина қисмини эса Кир босиб олишни мўлжаллаган массагетлар эгаллаганлар... Бу замонга келиб уларнинг ҳукмдори ўлган подшоларининг хотини эди.

Геродот, Тарих, I к. 215.

Кийим-кечаги, турмуш тарзи жиҳатидан массагетлар скифларга ўхшайди. Отлиқ бўлиб-да, пиёда ҳолида-да урушаверадилар, жангнинг иккала услубини-да биладилар; камон отишу, найзабозликни яхши уддалайдилар, одатда ойболталари-да бўлади. Қуролу, анжомлари тилла билан мисдан ясалган: яъни найза, камон ўқи, ойболталарнинг кесарлари мисдан ясалади; бош кийим, камар, белбоғ, енгбоғ ва ҳ.к.лар олтин билан безатилади. Отларнинг кўкрак совутлари мисдан, жилов, сувлиқ, анжомдаги тўқаларини эса олтиндан ишлашади. Мамлакатларида темир, кумуш, йўқлиги учун улар бу металлارни умуман ишлатишмайди. Лекин мис ва олтин бу ўлкада жуда сероб.

Ўша жойдан, I, 216.

Улар (массагетлар)нинг ҳар биттаси биттадан хотинга уйланса-да, аёллардан умумжамоа бўлиб фойдаланишади. Эл-

линларнинг гапига қараганда, бу одат скифларга тегишли, лекин аслида бу одатта скифлар эмас, массагетлар амал қилишади. Агар бирор киши бирорта аёл билан алоқада бўлгиси келиб қолса, ўз садоғини аёл аравасига осади-да, бемалол алоқа қилаверади.¹

Страбон, География, XI, 8, 6—8.

Кўпчилик одам ёзиб кетганидек, массагетлар Кир билан бўлиб ўтган ўша урушда ўзларининг жасоратли эканликларини исбот қилганлар ва буни биз ўқиб улардан ўрганишимиз керак. Массагетларнинг бир қисми тоғларда, бир қисми текисликларда, учинчи бир қисми дарёлар туғдирадиган ботқоқларда, тўртинчи бир қисми ботқоқликдаги оролларда яшашади деб гапиришади. Хабар беришларича, Аракс дарёси (Аму дарё) жуда кўп ўзанларга бўлинаркан, улардан фақат биттаси Гиркан қўлтиғига, қолган бариси эса денгизнинг шимолий қисмига қуйилади.²

Тангри деб улар фақат Кўёшга сиғинади ва худойиликка от сўядилар. Массагетнинг ҳар бирининг хотини бўлса-да, бошқа аёллар билан ҳам алоқага киришаверади. Бунда у ўз камонини аёлнинг аравасига илиб қўяди-да, бошқа сир-синоатта қарамайди. Одамнинг қариб, ўзига бағишланажак худойисидаги қўйларга қўшиб сўйилиб, ейилиб кетиши энг яхши ўлим ҳисобланади. Касалликдан ўлганлар жасадини ҳаром ва ҳурматта нолойиқ ҳисоблаб, ҳайвонотга егани ташлайдилар. Отлиқ ва пиёда сифатида ҳам улар муносиб жангчилардир. Камон, қилич, қалқон, мис болта билан қуролландилар, жанг пайтидаги белбоғ ва бошқа боғлогичлари олтиндандир. От жиловлари, от ёпинчиқларининг тўқалари ҳам

¹Бу ҳикоя илк ибтидоий одатларнинг қолдиги сифатида қабул қилиниши керак. Бу мавзу биринчи марта Геродотда учрайди. Кейинги муаллифлар ундан кўчириб бераверганлар. Авваламбор, Геродот ўзи бу гапни Қора денгиз бўйидаги греклардан эшитиб ёзган. Хабар берувчининг биттаси қўшни халқ ҳақида тўғри гапни айтади, иккинчиси эса ҳазил ёки мазах қилиши ёки бир жойда жуда кам ёки ёлғизгина солир бўлган нарсани умумэл одати деб тасвирлаши мумкин. Агар шундай бўлса (ёлғиз ҳодиса) унда бу — массагетларда “умумфойдаланишнинг” ёки “Қочлининг ҳақи борнинг” қолдик ёлғиз мисоли, ёки бузуқликнинг ёлғиз мисоли. Ўз овласининг таъминоти учун ҳаётини қурбон қилган одам. Широқ чиққан халқда бу каби нарса умум одат бўлиши қийин. (*тарж. изоҳи*).

²Ёки Орол билан Каспий битта бўлган ёки Страбон даврида греклар Оролни билмаганлар. (*тарж. изоҳи*).

олтин ёки олтин безаклидир. Кумуш уларда йўқ, темир кам, мис ва тилла серобдир.

Оролларда яшовчи массагетлар, экин-тикинлари бўлмаганидан илдиз ва мева-чева билан овқатланадилар. Кийимлари дарахт пустидан (мол-жонлиқлари йўқ), дарахт мевасини сиқиб, шарбатини ичадилар. Ботқоқликда яшовчиларининг емаги балиқ, кийимлари — денгиздан чиқиб келувчи тюленларнинг терисидан. Тоғда яшовчилари ёввойи мева дарахтларини ейдилар, сирасини айтганда буларнинг озгина қўйлари бор, бироқ сут ва жунини кўзлаб, уларни сўйишмайди. Кийимлари ўсимлик шираси билан бўялиб, ранг-баранг ва бўёғи узоқ сақланади. Текисликда яшовчилари, ерлари бўла туриб уни ишламайдилар, чорва, балиқ тушги билан озиқланадилар, кўчманчи-скифча ҳаёт кечирадилар. Бу халқларнинг ҳаммасининг ҳаёт тарзи, бир хил; кўмиш маросимлари, одатлари, феъл-хўйлари ўхшаш; алоҳида олинганда бу халқларнинг ҳар биттаси айёр, қайсар, ваҳший ва жангаридир. Бироқ бошқа халқлар билан муносабатда соддадил, пок ва ҳақиқатпарвардир.

Уша жойдан. XI, 8, 2.

Бу ердаги (Таврдан) сўл тарафда, шимолнинг ҳаммасини эгаллаб скифлар билан кўчманчилар¹ яшайди. Каспий денгизидан бошлаб, скифларнинг кўпчилиги дайлар деб аталдилар. Шарқроқдагилар эса массагет ва саклардир. Қолгани эса, уларнинг номи скиф деб аталса-да, яна ҳар бирининг алоҳида оти бор. Скифларнинг ҳаммаси бўлмаса-да, кўпчилиги кўчманчидир.

Уша жойдан, География, VII, 3, 12.

...Дақлар, менинг фикримча, қадимда дав деб аталганлар. Аттикада гет ва давларга мансуб куллар борлиги, фикримнинг туғилишига сабабчидир. Яъни, бу куллар дай номидаги скифлардан келиб чиққан ва улар Гирканиядан нарироқда яшашади ва афтидан ҳақиқатан-да Аттикага кулларни жўнатадилар, деган ҳозирги мавжуд фикрдан тўғрироққа ўхшайди.²

¹Скифларнинг кўчманчилардан кескин ажратилиб кўрсатилиши нисбийдир.

²Европада яшаган скифларнинг Греция билан қадимдан кул олдиротиси қилгани маълум. Страбоннинг бу фикридан, куллар Ўрта Осиёлик бўлмаган, деган фикр туғилади.

Страбон. География, XI, 8, 8.

Массагетлар ва саклар таркибига шунингдек, атасий ва хоразмийлар ҳам кирадилар... Эратосфеннинг гапларига қараганда, араҳот билан массагетлар бақтрияликларга яқинроқда, уларнинг ғарброғига қараб Окс дарёси бўйларида яшашади. Сак билан сўғдлар ўзлари эгаллаган текисликнинг ҳамма чегараси билан, бақтрияликлар эса ерларининг бир қисми билан Ҳиндистонга юзма-юз турадилар. Бақтрияликларнинг кўп қисми Парапамизга яқин истиқоматдалар. Сакларни сўғдлардан Яксарт (Сирдарё); сўғдларни бақтрияликлардан эса Окс (Амударё) ажратиб туради.

Дионисий Перизгит.

Сўғдиёнаннинг нариги тарафида, Яксартнинг оқими бўйлаб, камонла урушувчилар, жаҳонда тенги йўқ камончилар, битта ҳам ўқини таваккал отиб кеткизмайдиган саклар яшайди.

Искандариялик Климент.¹ Гиламлар, нашр. IV, VIII, 62. 596 бет.

Найрангли чекиниб қочаётган сак аёллари орқага ўтирилиб камон отардилар-ки, эркакларидан қолишмасдилар.

Клавдий Элиан²

Турли мавзудаги ҳикоялар, XII, 38.

Уйлангиси келган сак қиз билан аввал кураш тушмаги керак. Агар курашда қиз зўр келса, ютқазган курашчи қизнинг бандисига айланиб, тамом ихтиёри унинг қўлига ўтади: йигит фақат курашда енгибгина қизни ўз ҳукми остига олиши мумкин.

Диодор³. Кутубхона, II, 33-34.

Бу пайтларда сакларда Зарина исми, жанговар хислатларга эга аёл подшолик қиларди. Умуман, бу қабилада аёллар-

¹ *Искандарияли Климент* — 2 аср (мил.) Рим даври ёзувчиси. (Aindorf 1869 й.)

² *Клавдий Элиан*. — 2-3 аср (мил) грек ёзувчиси. “Ҳайвонлар ҳақида”, “Турли мавзудаги ҳикоялар” асарларининг муаллифи.

³ *Диодор* — 1-аср (мил.ав.) — 1 аср (милодий), грек тарихчиси. 40 китобдан иборат “Кутубхона” асари мил.ав. 21-йилда ёзиб битирилган ва аксарияти бизга етиб келган. Уздан аввалги тарихчилар Ктезий, Геродот, Эфорлар асарларидан фойдаланган.

Помпей Трог¹, Филиппийлар тарихи II, 1.

Энг бошида скифлар кудратларидек атоқли эдилар: Улар Парфия, Бақтрия давлатларини, аёллари эса амазоналар подшолигини тузишган. Скифлар ҳамиша энг қадимий халқ ҳисобланган, қадимийликда улар мисрликлар-ла беллашадилар.

Диодор. Кутубхона, II, 43 — 44.

Энди Ҳиндистон чегараларида яшовчи скифлар ҳақида гаплашайлик. Бошланишида улар унча катта бўлмаган маконда яшаганлар, бироқ кейинчалик ўзларининг кўркмас ва жасурликларига таяниб, жуда шуҳратли ва жанговар халққа айландилар. Энг аввалги скифлар Аракс бўйларидаги ерларда яшаб, унчалик кўп бўлмаганлар... аммо уларнинг шоҳларидан бири тоғли жойлардан Кавказгача, текисликда эса Мэотия кўлигача (Азов денгизи), Танаидгача (Дон дарёси) бўлган ерларни эгаллаган. Ундан сўнг скифлар Фракия... Мисрда эса Нилгача... Шарқ океанигача... Каспий ва Мэотия кўлигача етиб борганлар. Баъзи бир атоқли шоҳларнинг отлари скифларнинг турли шаҳобчалари — саклар, массагетлар, аримаслар ва ҳ.з.ларга ном бўлиб ўтган.

Уша жойда, II, 2

Нин Мидия сатраплигига дўстларидан бирини тайинлади-да, ўзи Осиё қабилаларини бўйсундиргани жунади. Ўн етти йил давомида у ҳинд ва бақтрияликлардан ташқари барчанинг ҳукмдорига айланди. Кадусийлар, тапирлар², гирканлар, драңглар³, дербиклар⁴, карманийлар⁵, хоромнийлар⁶, борканлар⁷, парпилар, Нин — шу халқларнинг ерини босиб

¹ *Помпей Трог* — Рим тарихчиси (I мил. ав. — I мил.) “Филиппийлар тарихи” номли 44 китобдан иборат жаҳон тарихини ёзган. Марказида македон подшоҳлари тургани учун асарга шундай ном берган. (Филипп — Искандарнинг отаси). Асарлари бошқа ёзувчилар (асосан Юстинда) фойдаланувида қолган.

² *Кадусий ва тапирлар* — Қопетдоғнинг тоғли қабилалари. Ҳиндистон билан Гиркания орасидаги доводан.

³ *Драңглар* — заранг, паранглар — Афғонистон ғарбидаги қабила.

⁴ *Дербиклар* — Қорақумдаги қабила, эҳтимол дайларнинг шимолдаги қўшилари

⁵ *Кармания* — Марказий Эрон.

⁶ *Хоромнийлар* — номаълум қабила, (хоразмийлар эмасмикин?)

⁷ *Борканлар* — номаълум қабила.

олди. Йўллари жуда қийин, халқи жуда жангари бўлган Бақтрияни эгаллашни эса, бир неча марта бефойда уринишларидан сўнг кейинга қолдирди.

Уша жойда, II, 4.

Ниневияга асос солгач, Нин катта қўшин билан Бақтрияга кирди-да, Семирамидага уйланди.

Уша жойда, II, 5

Аҳолисининг (Бақтрия) феъли-хўйини, кўплигини, олиб бўлмайдиган қалъаларнинг анчалигини билгани учун у (Нин) ўзига бўйсунган қабилалардан жуда катта қўшин тўплади... икки юз минг отлиқ, ўроқ билан қуролланган бир минг саккиз юзтача жанг араваси бор эди.

Уша жойда, II, 6.

Бақтриянинг кўп катта шаҳарлари ичида бир Бақтра (Балх) дегани бўлиб, улканликда, қалъасининг забт этилмаслигида бошқалардан анча устун, ажойиб шаҳар эди. Унда подшолик қилаётган Оксиарт ҳарб ёшига тўлган жами одамларни тўплади, тўрт юз минг...

Нин жуда қаттиқ қаршилик қилган Бақтрадан бўлак бошқа барча шаҳарларни осонликча олди.

Нин жуда катта миқдорда тилла ва кумушдан иборат Бақтриянинг хазинасини қўлга туширди.

Уша жойда, II, 16.

Семирамида қўшини билан Бақтрияга қайтгач, Ҳиндистонга қарши уруш ҳаракатига тушди. У ҳамма мамлакатларга даракчи юбориб, қўшинбошиларга энг бақувват ёшлардан аскар тайёрлашни буюрди. Қабиланинг нуфузига қараб аскар сонини ҳам белгилаб, уч йилдан кейин Бақтрага тўпланишларини тайинлади. Шунингдек, Сурия, Фининия ва Кипрдан кемасозларни чақирди. Инд дарёсида кемасозликка яроқли ашё топишига ишонмаганидан, кемаларни Бақтрадан тайёрлаб жўнатиш лозим эди.

Уша жойда, II, 26.

(Мидия ва Бобил қўшинбошилари Арбак билан Белизидлар, подшо Сарданапалга қарши исён кўтарганларида)

подшо Бақтриядан катта қўшин чақиртирди. Қўшин катта илдамликда йўл босиб келди. Бироқ, Арбак бақтрияликларни ўз томонига утишларига кўндиролди.

Полиен¹. Ҳарбий ҳийлалар, VII, 26.

Семирамида ёзуви: Табиат мени аёл қилиб яратди, бироқ жасоратларим билан мен ўзимни энг қўрқмас эркакларга тенглашгирдим. Нин подшолигида мен шарқда Гинам дарёсидан, шимолда сак ва сўғд ерларигача бўлган маконда ҳукмдорлик қилдим.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, I, 1.

Нин ўзининг сўнгги урушини, айтишларича, биринчи марта сеҳргарлик усулларини топган, дунёнинг моҳиятини тинимсиз излаган ва юлдузларнинг йўлларини ўрганган Бақтрия подшоси Зардуштга қарши олиб борди.

Тацит.² Йилномалар, II, 60.

Германик (Рим саркардаси) қадимги Фивнинг улкан харобаларини кўздан кечирди. Хароба палахсаларида бурунги дабдабадан далолат берувчи ёзувлар сақланганди. Аждодлар ёзувини тушунтириш вазифасини олган энг катта коҳин бу ердаги ёзувда подшо Рамзес бошчилигида Мидия, Форс, Бақтрия ва скифларга қарши чиқиб, сурёний, ориёний ва уларнинг Ликий, Вифин денгизларига бўлган қўшниларининг ерларини эгаллаб олган аскар ёшидаги етмиш минг кишининг оти ёзилганини айтган.³

Диодор, Кутубхона, II, 32, 5.

Ктезийнинг айтишича, Оссурийлар салтанати нурагач, Осиёда мидияликлар ҳукмронлик (prostena) қилганлар.

Ўша жойда, II, 34, 1.

Артиншоҳ даврида парпийлар мидияликлардан ажралиб, еру шаҳарларини сакларга топширганлар. Шунда саклар би-

¹П о л и е н — Грек ёзувчиси (мил. II аср)

²Т а ц и т — Маишхур Рим тарихчиси (мил. 50—130 й.й). “Анналлар” (“Йилномалар”), “Тарих” “Германиклар” китобларини ёзган.

³Рамзес II (Рамсис ёки Сесострис)нинг, XIX миср сулоласи фиръавни (мил.ав. XIII аср). ҳукмдорлигининг чегараси Урта Осиёгача етгани ҳақидаги маълумот фақат Тацитда бор, шунингдек, унинг манбаси ҳам маълум эмас.

дан мидияликлар орасида уруш очилган... Ниҳоят тинчлик ўрнатилиб, парнийлар яна мидияликларга бўйсунганлар, бироқ уларнинг бошлиқлари ўртасида, ҳамisha давом этувчи тинчлик ва ҳарбий бирдамлик сулҳи тузилган.

Уша жойда, II, 43, 6.

Сак подшолари мидиялик асирларни (katapolemethentes) Танаид (Сирдарё) бўйига кўчириб ўтказишди.

Фотий XXII, 106.

Ктезийнинг Кир ҳақидаги берган маълумотлари Геродотникидан бошқачароқдир. Кир бақтрияликлар билан уруш олиб борган ва бу урушда гоҳ у, гоҳ бу томон баланд келган. Аммо, Астиаг Кирни оталиққа олганини эшитгандан сўнг, улар Кир ва унинг онаси Амитида томонига ўтганлар, яъни багамом Кирга берилиб кетганлар. Кир сакларга қарши урушган ва подшо Аморгни — Сфаретранинг эрини банди қилган. Сфаретра 300000 эркак ва 200000 аёлдан иборат қўшин тўшлаб Кирга ташланган. Кирни енгган, Амитиданинг туғишгани — Пармизни ва унинг уч ўғлини асир олган. Буларни озод қилиш учун Аморгни қўйиб юборишга мажбур бўлишган.

Уша жойда, 29, 6.

Кир — подшолари Аморея бўлган дербикларга қарши юриш қилган. Улар форсларни қувиб юбориш учун пистирмадан филларни чиқарганлар. (Бу урушда ҳиндлар дербиклар томонида турганлар, филлар ўшалардан олинган эди). Кир жангда отдан йиқилган ва ҳиндлардан бири унинг жигарини найзалаб яралаган. Гарчи атрофидагилар шу заҳоти кўтариб қароргоҳга келтирган бўлсалар-да, ана шу жароҳат оқибатида кейинроқ ўлган. Бу жангда форс ва дербиклардан жуда кўп — 10000 тадан одам ўлган. Кирнинг аҳволидан дарак топган Аморг 2000 отлиқ сак билан ўқдек етиб келган. Форс-дербик жанги бошланганда форслар билан саклар шундай матонат кўрсатганларки, деярлик ғалабага эришишган. Бошқалар қаторида дербиклар подшоси Аморея ва унинг икки ўғли ўлдирилган. Дербиклар 30000, форс томони эса 9000 киши йўқотишган. Кирнинг жасади ерга кўмилган.

Уша жойда, 29, 8.

Кир улимидан олдин катта ўгли Камбизни подшоликка (basilevs) тайинлаган. Кичик ўгли Таниоксаркни — Бақтрия, хоромнийлар, парши ва карманийларга, Спитаннинг ўгли Спитакни эса дербикларга ҳукмдор (despotes) қилиб қўйган.

Ксенофонт¹, Киропедия, I, 4.

Кир (Куруш) Осиё қабилалари ўз-ўзларини алоҳида-алоҳида бошқаришларини билганидан унча катта бўлмаган форс қўшини билан отланган. Мидиялик билан гирканлар ўз хоҳишларича бўйсунганлар. Кир Сурия, Оссурия, Фригия, Мидия, Кария, Финикия, Бобил, Бақтрия, ҳинди, киликлар, шунингдек, сак, магадидлар ва барча осий қабилаларини бўйсундирган.

Геродот. Тарих. I, 204-215.

Каспий денгизининг шарқ тарафида кўз илғамас чексиз текислик узанган, унинг катта қисмида массагетлар истиқомат қиладилар. Кир ана шуларга қарши юриш қилишни тусаб қолди...

Бу пайтда массагетларга эри ўлгандан кейин подшоликда қолган Тамирида исмли аёл ҳукмдорлик қиларди. Кир унинг қошига хушомадлик гаплар билан элчи юбориб, ўзига хотин бўлишни сўради. Кирга ўзи эмас массагетлар подшолиги кераклигини яхши фаҳмлаган Тамирида элчиларни қабул этмади. Найранги иш бермаган Кир Араксга юрди ва ниятини очиқ намоён этиб, қўшинини шунингдек, йўлда керак бўладиган буржларни солларга қўйиб, олиб ўтиш учун кўприк қуришга тушди.

Бу ишга банд экан, Тамириданнинг жарчиси келиб қуйидаги гапларни айтди: «Эй, мидияликлар подшоси, бу тадоригингни қўй. Зероки, сенинг фойданга хизмат қиладимийўқми билмайсан. Тинчгина ўз юртингда подшолигингда юр, биз эса ўз юртимизда подшолик қилайлик. Бироқ, сен тинчликни хоҳламаслигиндан бу маелаҳатга қулоқ осмайсан.

¹Ксенофонт (мил.ав. 430-354 йиллар). — 401 йилда грек ёлланмаси сифатида кичик осийлик сатрап Кенжа Кир қўшинида, форс подшоси Артаксерсга қарши исёнда қатнашган тарихчи. Урта Осиёга қилинган ҳарбий юришларнинг иштирокчиси.

Майли, массагетлар билан тўқнашгинг келса келаверу, бироқ кераксиз кўприк қуришни қўй. Уч кунлик йўлга йироқла-пишимизга имкон бер-да, сўнг дарёдан ўтавер. Ёки, дарё-нинг сизларга тегишли қирғоғида тўқнашмоқ истагинг бўлса, биз қилмоқчи бўлган ишни сен қил». Буни эшитиб Кир, атоқли (hoi protoj) одамларини йиғиб, масалани англатиб, маслаҳат сўради. Барча, Тамиридага бу қирғоққа ўтиш имко-нини бериш ва ўз ерларида у билан уруш олиб бориш фик-рида тўхтади. Фақат мидиялик Крез бу фикрга қарши чиқ-ди... Шундан сўнг Кир Тамиридага узоқлашшни, унинг қирғоғига ўзи ўтажагини жавоб қилди. Аёл ваъдасига биноан кетди... Кир қўшини билан дарёдан ўта бошлади...

Дарёдан кейин саккиз кун йўл юргач, Кир Крезнинг маслаҳати билан қўшиннинг энг бўш қисмини қолдириб энг яхши қисми билан яна илгариледи. Массагет аскарларининг учдан бир қисмини ташкил этувчи бўлаги, Кир қолдириб кетган қўшинга ҳужум қилиб уни қириб ташлади. Тайёр пи-шириб қўйилган овқатларни кўриб массагетлар емак-ичмак-ка муккадан тушдилар. Форслар қайтиб келиб массагетлар-нинг бирини ўлдириб, бирини асир олдилар. Асирлар ичида Тамириданнинг ўғли — аскар бошлиғи Спаргапиз ҳам бор эди.

Тамирида ўғли ва қўшинининг ҳолатидан дарак топгач, Кирга элчи юбориб, қуйидаги гапларни айттирди: «Бўлган воқеа билан мағрурланма, эй қонхўр Кир, сен ўғлимни ҳалол, очиқ жангда эмас, найранг билан, ичганда ақлингизни оз-дирадиган, оғзингизга киргандан сўнг ундан ифлос гаплар-ни чиқарадиган узум мевасининг ичимлиги билан енгдинг. Энди, менинг маслаҳатимга кириб, ўғлимни қайтаргин-да, массагетларнинг учдан бир қисм қўшинини қўлга кирит-дим, деган фикр билан мағрурланиб юртингга қайт. Агар сўзларимга қўнмасанг, массагетлар тангриси Куёш номи билан қасам ичаманки, сендек еб тўймас олчоқни қонга қондираман.»

Кир Тамириданнинг гапларига заррача эътибор бермади. Йигитча Спаргапиз эса, Тамириданнинг ўғли вино таъсири-дан қутулиб, нима иш бўлганини англагач, Кирдан кишан-лардан озод қилиш ҳақида ўтинди. Ўтинчи инобатта олиниб, қўллари бўшатилганда эса ўзини ўзи ўлдириди.

Тамирида маслаҳати Кирга ўтмаганини билиб, барча ку-

чини тўплаб унга қарши юрди.

Шахсий фикримча, варварлар қилган урушларинг энг қақшатқичи мана шудир. Айтишларича, аввал улар тик туриб бир-бирларига камон отганлар. Сўнгра, ўқдонлари бушагач, яқин келиб найзабоз ва қиличбозликда сўқишишган. Узоқ давом этган бу жангда ҳеч ким чекингиси, қочгиси келмаган. Ниҳоят массагетлар галаба қилганлар. Форс қўшинининг аксар қисми қириб ташланган. Бир кам ўттиз йил подшолик қилган Кирнинг ўзи ҳам ўлдирилган. Тамирида бир мешни одам қони билан тўлдириб, Кир жасадини топишни буюрган. Жасад топилганда унинг бошини қонли мешга тиқиб, масхаралаганча шундай деган: «Сени мағлуб этган мен, ҳозир тирикману, бироқ сен, найранг билан ўғлимдан айиришинг туфайли мени ўлдирдинг. Олган қасамимни бажариб, сени қонга қондирдим!»

Кирнинг ўлими хусусидаги кўп ҳикоялар ичидан, менга энг ҳақиқатта яқини бўлиб туюладигани ана шудир.

Страбон. География, XI, 8.

Баъзиларнинг айтишига кўра, Кир массагетларга қилган юришида ютқазиб қочган.

Безистун қоясидаги ёзув. I. 6.

Доро шоҳ шундай дейди: Ахурамазда иродаси билан мен подшо бўлдим, мана булар менинг ҳукмимда эдилар: Форслар, Сузиана¹, Бобил, Оссурия, Ара, денгиз бўйидаги Миср, Спарда², Иония, Мидия, Армания³, Каппадокция, Парпия, Дрангиана, Ария, Хоразмия, Бактрия, Сўғдиёна, Гандарлар, саклар, саттагидлар, Арахозия, маклар⁴. Жами йигирма уч вилоят. Улар менга бож тўлардилар ва барча буйруқларимни

¹ С у з и а н а — Эроннинг марказидаги ер.

² С п а р д а — Кичик Осиёдаги маркази Сардия дейилган Лидия бўлса керак.

³ А р м а н и я — Бу ерда географик ҳудуд маъносида.

И о н и я — Кичик Осиё ва ороллардаги грек колониялари.

К а п п а д о к и я — Кичик Осиёдаги вилоят.

Г а н д а р л а р — Инд дарёси юқорисидаги қабила.

С а т т а г и д л а р — Қобул билан юқори Инд ўртасидаги йирик чорвачи қабила.

А р а х о з и я — Жануби Шарқий Афғонистон.

⁴ Мак ёки миклар, Қизил денгиз бўйида, Арабистон ва Кармания ўртасидаги қабила.

бажарардилар.

Уша жойда, I, 14.

Комет Муғ бузиб ташлаган муқаддас иморатларни мен гикладим ва Комет Муғ тортиб олган савдо-сотихни, яйловларни, ерни (уйларни) халққа қайтариб бердим.

Уша жойда, II, 2.

Доро шоҳ сўзлайди: «Мен Бобилда ўралашиб қолганимда мана бу вилоятлар мендан ажралиб чиқдилар. Форсистон¹, Сузиана, Мидия, Оссурия, Армания, Парпия, Марғиёна, саттагидлар, саклар.

Уша жойда, II, 16.

Парпилар, гирканлар менга қарши чиқиб, ўзларини Фраат тарафдорлари деб эълон қилдилар. Ахурамазда менга кўмак берди... мамлакат меники бўлди.

Уша жойда, III, 3.

Доро шоҳ сўзлайди: «Марғиёна аталувчи ўлка менга қарши кўзғолди. Фраат отли бир бандани ҳукмдор қилдилар. Унга қарши мен ўз мулозимим, Бақтрия сатрани, форс Додарсени юбордим ва бу ўлка меники бўлди. Шундай ишларни қилдим Бақтрияда.

Доро Гистаспнинг Нақширустон қабристонини турбатидаги сўзи:

Подшоҳ Доро айтди: «Эрон чегарасидан ташқаридаги, мен кўлга олган, менга бож тўлайдиган ўлкалар булди: Мидия, Сузиана, Парпия, Ария, Бақтриёна, Сўғдиёна, Араҳозия, саттагидлар, Гандария, ҳиндлар, Эмергия саклари, камончи саклар, Бобил, Оссурия, Аравия, Миср, Каппадоккия, Спарда, Иония, денгиз ортидаги саклар², скудрлар¹, гулнамбар кийиб юрувчи ионияликлар², понгликлар³ қоссақ-

¹ Доронинг қийин аҳволга тушганини кўрсатувчи белги. Форсистон — Эрон давлатининг ўзаги. Эҳтимол, сохта Камбиз қиёфасида тахтни вақтинча оғаллаган Комет Муғ воқеаси бўлиши мумкин.

² Биринчи марта сакларнинг (скиф) яшаш жойи ва хусусиятларини, худди бошқа-бошқа давлатлардек (аслида ҳам шундай бўлган) ажратилиб кўрсатилишидир.

лар⁴, маций⁵, колхлар⁶. Улар менинг қонунларимга итоатда эдилар, менинг қонунларимдан бошқасига буйсунмасдилар.

Ҳамадонда топилган кумуш тахтадаги ёзув:

Доро, шаҳаншоҳ, юртлар эгаси, Аҳоманий Гистаспнинг ўғли. Шоҳ Доро айтади: «Сўғдиёна ортидаги саклардан (ўлкасидан) Нубиягача, ҳиндлардан Спардагача бўлган бу мамлакатни бирин-кетин менга Аҳурамазда етказди. У Худоларнинг энг буюғидир. Аҳурамазда мени ва шу қаторда оиламни паноҳида сақласин».

Полиен. Ҳарбий ҳийлалар. XII, 12.

Дорога қарши йиғилган сак лашкаридаги Саксфар, Омарг, Оамирис номли сак подшолари вазиятни муҳокама қилиш учун бир ерга тўпландилар. Очиқ жойда ўтказилаётган мажлислардан бирида уларнинг олдига Широқ деган бир отбоқар яқинлашиб келди. Агар, деди у, болаларим ва набирачаларимни уй-жой ва пул билан таъминласангиз, форс қўшинини қириб ташлашни бўйнимга оламан. Подшолар талабини бажаришга қасам ичиб сўз бергач, у ёнидан пичоғини олиб, ўзининг кулоқ, бурнини кесиб ташлади. Сўнг бошқа аъзоларини ҳам тилиб жароҳатлади-да, қочқин сифатида Доро қошига борди. Ўзини бу аҳволга сак подшолари солган, деб айтди. Доро унинг бахти қаро ҳолига раҳми келиб, гапларига ишонди. Широқ мангу олов ва муқаддас сувни кўмак беришга чақириб: «Мен душманларимга форслардан фойдаланиб жазо беришга қарор қилдим. Бунинг йўли бор. Гап шундаки, саклар бутун тунда қароргоҳларидан чиқишни режалаштирганлар. Агар биз қисқа йўлдан юриб, улар ўтадиган жойда пистирмада турсак, балиқни қармоққа илинтиргандек қўлга олардик. Отбоқарлик қилиб

¹ Копетдоғ тоғликлари, Озарбайжонга ҳам тарқалган халқ.

² Матн тушунарсиз, баъзилар дубулға, баъзилар узун соч деб тушунадилар.

³ П о н т л и к л а р — Қора денгиз тарафдаги турли кавказликлар.

⁴ К о с с а к — афгидан шимолий эрон қабиласи.

⁵ М а ц и й л а р — номаълум қabila.

⁶ К о л х л а р — кенг маънода Кавказ халқлари, жузъан эса Олон вилояти англатиларди.

юрганимда йўлларни яхши билиб олганман, йўлбошловчи бўлишим мумкин. Дарвоқе, бир ҳафталик емагу ичмак олиб олишимиз керак». Қўшин етти кунлик йўл юриб, сувсиз, унумсиз ерга келиб қолганда, мингбони Реносбат йўлбошловчидан, подшоҳни аздаб, шундай катта форс қўшинини на бирорта булоғи йўқ, на бирорта қуш ёки ҳайвон кўринмайдиған, на олдинга юриб, на ортга қайтиб бўлмайдиган сахрога нима сабабдан бошлаб келдинг, деб сўради. Широқ қўлларини шод ўйнатганча, каттиқ қулиб жавоб берди. «Мен галаба қозондим, чунки юртдошларим сактарнинг бошидаги балони қайтариб, форс қўшинини очлик ва тапшалик балосига йўлиқтирдим.» Реносбат шу заҳотгёқ унинг калласини олиб ташлади. Дорошоҳ эса баланд қирнинг (барханнинг) устига чиқди, бош ҳукмдорлик белгилари бўлмиш қизил енгсиз чопонини (порфира), чўққи қалпоғини (тиара), асоини (скипетр), нешона боғини (диадема) ечиб — баридан қутулиб ёнига қўйди. Кунчиқар сонияда Аюллондан ўгиниб, форсларни ўлимдан қутқариш учун осмондан оби ҳаёт юборишни сўради. Шу пайтда ҳақиқатан кучли ёмғир қўйди. Форслар мешларини, қўлларндаги бор идишларини сувга тўлдириб олиб, қутулганлари учун тақдирга шуқр қила-қила, Бақтр дарёсига етиб олдилар.

Геродот, Тарих, III, 89-94.

Доро Эронда сатрапия деб аталувчи, йигирмта маъмурий вилоят ташкил этди. Вилоят бошлиқларини тайинлагач, ҳар бир сатрапиядаги асосий халқларга қараб солиқларни белгилади. Четарадон элалар шу асосий халқларга, узоқроқ яшовчилар эса бошқа халқларга тақсимланиб боғлаб қўйилганди. Доронинг талаби бўйича ўлпонни қумуш билан тўлайдиганлар Бобил талантида, тилла билан тўловчилари эса эвбей талантида ўлчаб келтиришлари лозим эди. Бобил таланти етмиш саккиз эвбей миноси қимоматига эгалдир.

Кир ва Камбиз подшоҳликлари даврида ўлпон бу ҳолда ўлчаб қўйилиши умуман йўқ эди-ю, бироқ мулозимлар совғалар келтирардилар. Шу ва шунга ўхшаган тартибларни жорий этгани учун форслар Дорони савдогар деб агардилар... Еттинчи вилоятда бирлаштирилган саттагидлар, гандарийлар, дадик ва

апаратлар¹ юз етмиш талант миқдориди солиқ тўлардилар. Ўнинчи вилоят бўлимиш Эқбатан, Мидиянинг қолган қисми, париканийлар², ортокорибантийлар³ — тўрт юз эллик талант; каспийлар⁴, павсика, пантимат, дарейтлар⁵ — ҳаммаси ўн биринчи вилоятни ташкил этишар ва улардан икки юз талант тушарди. Бактрлардан эгларгача бўлган ерларни қамровчи ўн иккинчи вилоятнинг ўлмони уч юз олтмиш талант белгиланганди. Пактикадан⁶, шунингдек арминияликлар ва уларнинг қўши ерларидан бошланиб, Эвксин Понги (Қора денгиз)гача узанувчи ўн учинчи вилоят тўрт юз талант тўларди. Ўн тўртинчи вилоят ҳисобланувчи сагартий, сарангий фаманай⁷, угий⁸, миклар ва подшо сургун қиладиганларни жойлаштирувчи Эритрей (Қизил) денгизидаги оролларнинг халқларидан олти юз талант солиқ олинар эди. Ўн бешинчи вилоятни ташкил этувчи саклар ва каспийлар икки юз эллик талант тўлардилар. Ўн олтинчи вилоятдаги парпилар, хоразмийлар, сўғдлар⁹, арейлардан уч юз талант олинарди. Париканийлар, осиелик эфиоплар¹⁰, тўрт юз талант тўлаб — ўн еттинчи вилоятни; икки юз талант тўлашга мажбур матиен-

¹ Дадик ва аппаратлар — Афтидан Инд дарёсининг юқори қисмида яшовчи элатлар бўлса керак.

² Париканийлар — негадир Геродот уларни икки марта такрорлайди. Демак, улар Мидиянинг чеккаларида, буш ерларда сочилиб яшганган.

³ Ортокорибантийлар — номаълум эл.

⁴ Каспийлар — Каспий денгизининг Кавказ тарафдаги, жануби-ғарбий қисмидаги қабила. Негадир Геродот уларни икки қарра келтиради.

⁵ Павсикай, пантимат, дарейтлар — Каспийнинг жанубий ва шарқий қирғоқларида яшовчи қабилалар. Павсикайлар Плинийдаги пазиклар бўлиши мумкин.

⁶ Пактика — Инд дарёсининг юқори оқимидаги вилоят. Унинг Армания билан бир вилоятда тушиб қолгани тушунарсиз. Бу—бизга номаълум оти бир бошқа жой ёки Геродот айтганидек, олис ўлкаларнинг ички сатрапияларга боғланганига мисол.

⁷ Фамантийлар — Ҳирот яқинидаги ер. У ерда ҳозир фэймонийлар дейилувчи элатча бор.

⁸ Утийлар — унсийларнинг Искандар Мақидули билан гўқнашувлари ҳақида Арриан (III, 17) ва Страбонлар ёзганлар. Сузианадаги элат.

⁹ Сўғдларнинг Хоразм ва Парфия билан бир сатрапияга киритилганлигида Геродот аниқ янглишаётгиди. Бақтрия эгларга қўшилган экан, сўғдларда, шу 12-сатрапияда бўлишлари керак.

¹⁰ Осиелик эфиоплар (ҳабашлар). — Бу ибора Геродотдан бошқа ҳеч бир ёзувчида учрамайди. Афтидан Геродот Арабистонга яқин қабилаларни осиелик эфиоплар деб атаган.

лар, саспейрлар, алародийлар ўн саккизинчи вилоятни ташкил этишарди. Мосх, тибарен, макрон, масинойклар — ўн тўққизинчи вилоятга киритилиб, уларга уч юз талант¹ солиқ солинганди. Бизга маълум халқларнинг ичда энг кўп сонлиси бўлган ҳинд халқи, бошқаларга нисбатан энг катта солиқ, яъни уч олгмиш талант олтин кум тўлар ва йигирманчи вилоятга киритилганди...

Геродот. Тарих, VII, 21.

Ксеркс юришига² жалб этилмаган бирорта осиелик халқ қолганмикан, энг улуғларини ҳисобламаганда, Ксеркс қўшинини сувга қондиришга қуввати етган бирорта дарё бормикан? Унинг қўшинига бир халқ кемалар етказса, бошқаси пиёда аскар, учинчиси отлиқ қўшин етказиб беришга мажбур, тўртинчиси жангчилардан ташқари отларни ташийдиган кемаларни тахтлаши, бешинчиси — кўприк қуришга мос узун кемалар, олтинчиси — озиқ-овқат ва кемалар...

Ўша жойда, VII, 64.

Бақтрияликларнинг бош кийими мидияликларникига жуда ўхшаш. Аммо камонлари ўзига хос — бақтриёна бўлиб, қамишдан эди. Скиф қабиласи бўлмиш сакларнинг қалпоқлари учлик бўлиб, пишиқ наमतдан тикилган ва тик кийиларди. Иштонлари, камонлари, ойболталари ўзига хос эди. Бундан ташқари калта қилич (сnehegida) билан қуроллангандилар, аслида сак деб амиргия скифларини аташарди. Саклар билан бақтрияликларни Гистасп бошлаб борарди. Гистасп — Доро билан Кирнинг қизи Атоссанинг ўғли эди.

Геродот. Тарих, VII, 66, 67.

Арийларнинг камонлари мидияча, бошқа қуроллари эса бақтрияликларникидай. Уларнинг бошлиғи Сисампес Гидарн ўғли эди. Парпилар, хоразмийлар, гандарийлар, дадиклар сарфарда бақтриёна қуролланардилар. Уларнинг бошлиғи — Артабаз Фарнак ўғли; сўғдларники Азанес Артей ўғли; ганда-

¹ Ўн тўққизинчи вилоятга киритилган халқларнинг бари Кавказга тааллуқли.

² Гап Ксеркснинг грекларга қарши юриши устида бормоқда.

Геродот Тарих, IX, 113.

(Бақтрияни оёққа турғизиб, подшони тахтдан ағдариш мақсадида) Масиста ўғиллари билан шошилинч жўнади. Менинг фикримча, агар у вақтга етиб борганда ниятига етган бўларди. Чунки, Масиста бу ўлканинг сатрапи эди ва маҳаллий аҳоли бўлмиш бақтрлар билан саклар уни яхши кўришарди. Бироқ Ксеркс укасининг ҳатти-ҳаракатларидан хабар топиб аскар бўлинмасини жўнатди, (у бўлинма) Масистани йўлда қувиб етиб, ўғиллари ва яқинлари билан бирга барини ўлдирди.

Ктезий. Эрон, 31.

Артаксерксдан Бақтрия ва унинг Артапан отли сатрапи ажралиб чиқди. Жанг аввалига гоҳ у тараф, гоҳ бу тараф фойдасига оғишиб давом этди. Бироқ, шамол бақтрияликларнинг юзига қараб эса бошлагач, Артаксеркс голиб келиб, бутун Бақтрияни яна ўзига бўйсундирди.

Ш Б О Б

ИСКАНДАР МАҚИДУНЛИНИНГ ЎРТА ОСИЁГА ЮРИШИ

Арриан.¹ Искандар юришларининг тарихи, III, 8.

Дорога ёрдам учун бақтрияликларга қўшни бўлган ҳиндлар, бақтрияликларнинг ўзлари, сўғдлар етиб келишди. Бақтриянинг сатрапи Бесс бу қўшинга қўмондон эди. Осиёда яшовчи скиф қабилаларидан бири — саклар уларга ҳамроҳ эдилар. Саклар Бессга қарам эмас, Доронинг иттифоқчилари эдилар. Отлиқ камончилар бўлган бу сакларнинг бошлиғи Мавак эди.

Арахот сатрапи Барзаент арахотларни, шунингдек, тоғли ҳинд деб аталувчиларни олиб келди. Арий сатрапи Саттибарзан арийларга бош бўлиб келди. Парпи, гиркан, тапурлар — Фригафрен бошчилигида келишди. Атропат — мидияликларга раҳбар эди, мидияликлар билан бирга эса, кадусилар, албанлар, сакезинлар² бор эдилар.

Ўша манба, III, 11.

Доро қўшинидаги ҳолат қуйидагича эди: сўл қанотда — дай ва арахотлар қўшилган Бақтрия отлиқ аскарлари турарди... Ўнг қанотда, мидияликлар, парпилар, саклар, улардан кейин тапурлар ва гирканлар; ... илғорнинг сўл қанотида — скиф отлиқлари ва филдирак ўқига чалғи ўрнатилган юзта арабаси билан мингта бақтриялик бор эди.

Ўша манба, III, 19.

Искандар Дорони Мидияда деб эшитгани учун ўша ерга ўтди. Доро эса Искандар Суза билан Бобилда юра турса ва

¹ А р р и а н — (мил. I-II асрлар грек тарихчиси) “Искандар юришларининг тарихи” асаригина бутун қолган.

² А л б а н, с а к е з и н л а р — кавказлик қабилалар.

унинг сиёсатида зора ўзгариш юз берса деган умидда Мидияда қолмоқчи эди. Бироқ, бордию, Искандар унга томон юрса, Парпия, Гиркания ва то Бақтриягача қочмоқчи ва ўтган жойини пайҳон этиб, ортидан Искандарнинг юриш имконини йўққа чиқармоқчи эди. Шу мақсадда у хотинларини ва уларга тегишли араваларини Каспий дарвозаси томон¹ жўнатган, ўзи эса қолдиқ аскарининг танланганлари билан Экбатанда яшамокда эди.

Ўша манба, III, 20.

(Мидиядан) Искандар Парпияга йўналиб, биринчи кунёқ Каспий дарвозаси олдида қароргоҳ курди. Эртасига дарвозадан ўтиб, мамлакатда аҳоли яшайдиган ерининг охиригача борди. Нарийёғи кимсасиз чўл эканини билиб, емак-ичмакни шу ерда ғамлаш ниятида отликлар ва бирмунча пиёдалардан тузилган бўлинма бериб Кенни жўнатди.

Арриан. Искандар ҳоршиларининг тарихи. III, 21.

Доро қўшинидан... Доро билан бирга қочган отлик аскарларнинг хилиархи (мингбоши) Набарзан, Бақтрия сатрапи Бесс, Арахозия ва Дрангиананинг сатрапи Барзаент учовлари подшоҳни банди қилишгани ҳақида дарак берилди. Буни эшитган: Искандар янада илдамлади... Бу ерда у (Каспий дарвозада) душманларини топмадию, лекин Доронинг аёллар аравасида тутқундек олиб кетилаётганини, ҳокимият Бесс қўлига ўтганини, Артабаз ва ўғиллари, шунингдек, ёлланма греклардан ташқари, Доро билан бирга қочган барча варварлар Бессни ўзларининг ҳукмдори сифатида тан олганликларини эшитди...

Варварлар фақат тунда йўл босишга қарор қилганларини-да билгач эса маҳаллий аҳолидан қисқа йўл борми йўқлигини суриштирди. Одамлар, йўл бор, аммо сувсизлик туфайли кимсасиз эканини айтди...

(Искандар) бир кечада 400 стадийга яқин йўл босиб, ниҳоят тонгда варварларга етиб олди. Улар тартибсиз, қуролисиз борардилар. Шунинг учун жуда камчилик одам ҳимояланди. Кўпчилик Искандарни кўрган заҳоти қочишга туш-

¹ К а с п и й д а р в о з а с и. — Ҳозирги Техрон яқинидаги Копетдагдан ошар доvon.

ди. Ҳимояланаётганлардан ҳам бир нечаси ҳалок бўлгач, қолгани ҳам қоча бошлади. Доро аёллар аравасида Бесс одамлари қуршовида олиб кетилаётганди. Аммо Искандар уларга яқинлашган чоғда Набарзан ва Бесс Дорога бир неча зарбани бериб, 600 отлиқ билан қочиб кетишди. Доро Искандар уни кўргунича бўлмай, жароҳатлари туфайли жон берганди.

Ўша манба, III, 22.

Искандар Доронинг жасадини Эронга жўнатиб, уни шоҳлар турбати (қабристон)да, Дорогача бўлган шоҳлар қаторида, шоҳона дафн этишни буюрди. Парпи ва гирканларга эса Амминасп деган парпини сатрап қилиб белгилади.

Ўша манба, III, 23.

Кувиб кетаётганда қолдирган кўшин қисмини ўзи билан олиб, Искандар Гирканияга юрди. Гиркания вилояти Бақтрия йўлининг сўл тарафида, Бақтриядан ўрмонли баланд тоғлар билан ажралиб турарди. Иккинчи тарафда эса то буюк денгизгача тоғолди текислиги узанган. Доро кўшинидаги ёлланма аскарлар тапур тоғларига қочганларини, мақсадлари, ўнг келса тапурларни-да забт этиш эканидан хабар олганидан Искандар шу йўлни танлаган эди... Искандар шу ерларда (Гиркания) эканида Доронинг хилиархи (мингбошиси) Набарзан, Гиркания ва Парпистоннинг сатрапи Фратаферн, шунингдек, Доро мулозимларининг анчаси омонлик сўраб келиб, ўзларини унга топширдилар...

Искандар бу ердан йўлга тушиб Задракарт¹ деган Гиркан шаҳрига йўналди...

Тапурия сатрапи Автофродатта сатраплигини қайтиб берди. Артабазнинг ўғлини эса ёнида, иззат-хурматда олиб юрди. Чунки улар атоқли форсларнинг биринчи қаторида туришар, Дорога садоқатини сақлаб қолгандилар.

Ўша жойда, III, 24.

Кейин Искандар ўзи билан бирга қалқончиларни, камончиларни, агриан², Кен билан Аминта бўлинмаларини,

¹ З а д р а к а р т — номаълум шаҳар, кейинги Журжон бўлиши мумкин.

² А г р и а н — фракия-македония қабиласи. Искандар пиёда аскарларида эдилар.

этер¹ отликларининг ярмини ва отлик найзавозларни олиб энди унда отлик найзавоз бўлинмаси-да тузилганди мардлар юртига кирди. Шулар билан биргаликда Мардистоннинг анча қисмини олди, кўп одамларни ўлдирди, ўлдирилганларнинг аксарияти қочаётганда жон бердилар, камчиликни ташкил этганларни банди қилди. Мардистонга келиш ниҳоятда оғирлигидан, одамлари камбағаллигидан, бунинг устига жасурлигидан бу юртга кўп замонлардан бери душман йўламаганди. Шунинг учун Искандарнинг келганидан ҳеч бири кўрқмасди, анча ичкарига киргандан кейин ҳам кўпчилик мардлар гафлатда қолгандилар. Анчагина одамлар Искандар чиқолмайди деган умидда баланд-баланд, тик тоғларига қочдилар. Аммо Искандар ўша тоғларга-да етиб боргач, элчи жўнатиб ер ва жонларини тошширдилар. Искандар элчиларнинг қайтишига рухсат бериб, тапурлар каби мардларнинг устидан-да Автофродатни сатрап белгилади.

Ўша жойда, III, 25.

Шуларни тартибга солгач, Искандар Гирканиянинг энг улкан шахри, ҳукуматининг даргоҳи ҳам жойлашган Задркартга кирди. Бу ерда 15 кун яшади. Худоларга атаб одатий қурбонликлар қилди, гимнастик ўйинлар ўтказди-да, парпилар юртига² ўтди. Ундан арийлар юртига, уларнинг шахри Сузиягача борди. Бу ерда Арий ерининг сатрапи Сатибарзан Искандар қошига келди. Искандар уни сатрапликда қолдирди.

Шу кунларнинг ичида форслардан бир неча киши келиб, Бесс аллақачон тож, форс шохларининг ридосини кийиб олганини, ўзини Бесс деб эмас, Артаксеркс, бутун Осиёнинг подшоси деб атаётганини, қошида Бақтрияга қочган форслар, туб бақтрияликлар борлигини ва яқин кунларда иттифоқчи скифларни кутаётганини айтишди. Бу пайтга келиб жами аскарини тўлаб олган Искандар Бақтрияга юрди...

(Йўлда) у Арий сатрапи Сатибарзаннинг Анаксипп ва унинг отлик найзавозларини ўлдиртирганини, арийларни қуроллантириб барини подшолик саройи жойлашган Артак-

¹ Э т е р — маъноси дўст, ўртоқ (ἑταῖροι), подшога энг яқин, ёлланма грек қўшини.

² П а р п и л а р ю р т и. — Афғидан Искандар ҳозирги Туркменистон чўлларига киришни истамай, Копетдағнинг жанубий этакларидан юрган.

сан шахрига тўплаётганини айтишди. Мақсади: Искандарнинг қайдан юришига қараб, Бесга қўшилиб македонларга хужум қилиш эмиш. Бу хабардан сўнг Искандар Бақтрияга юришини давом эттиролмади...

У зудликда Сатибарзан ва арийларга қарши отланди-да, икки кунда 600 стадий йўл босиб Артаксан яқинига келди. Сатибарзан Искандарнинг яқинлашганини эшитганда хужумининг тезлигидан лол қолиб, Артаксандан қочди. У билан унча кўп бўлмаган арий отлиқларигина бор эди. Чунки кўпчилик аскарлари Искандарнинг дарагини эшитибоқ уни тарк этишганди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, III, 25.

Искандар, ажралишда қатнашган, ҳозир эса уй-жой ва қишлоқларини ташлаб қочган одамларни билиб олиб шиддат билан таъқиб қила бошлади. Улардан бирларини ўлдирса, иккинчиларини кулликка солди. Арий сатрапи қилиб эса форс Аразмни белгилади. Сўнг Кратер бошчилигида қолдирилган қўшини билан қўшилиб, заранглар юртига юрди ва уларнинг пойтахтига келди. Ўша пайтда бу жойларнинг ҳукмдори Дорога қасд қилганлардан бири Барзаент эди. Искандарнинг келганини эшитиб Инднинг нариги қирғоғидаги ҳиндлар ичига қочди. Ҳиндлар уни ушлаб Искандарга қайтариб беришди. Барзаент Дорога қарши жиноятлари учун ўлдиртирилди.

Уша жойда, III, 27.

Искандар қадимда ариасп деб, кейинчалик, Кир Камбиз ўғлига скифларга қарши юришида кўрсатган хизматлари учун эвергетлар деб атала бошлаган халқнинг юртига борди. Отабоболарининг Кирга кўрсатган хизматлари учун, шунингдек, грекларнинг энг яхшиларига хос бўлган ҳақиқатпарастликлари ва шу туфайли турмуш тарзлари атрофидаги варварлардан фарқ қилиши учун ҳам катта эҳтиром билан муносабатда бўлди. Эвергетларнинг эркинлигига даҳл этмай озод қолдирди ва чегарадош ерлардан ўзлари сўраганини берди. Бироқ, ўзлари сўраганчалик бўлса-да, олганлари унчалик кўп эмасди.

Искандар Бақтрия сари Бессга қарши юришини давом эттираркан, йўл-йўлакай драглар, гедрозийлар, араходларни буйсундириб, Менонни улар устидан сатрапликка қўйди... Сатибарзан Бессдан олинган 2000 отлик билан келганида арийлар яна ажраганларини эпитиб, уларга қарши форслардан Артабазни, этерлардан эса Эригий билан Коранни юборди...

Сатибарзан жангда Эригий билан тўқнаш келиб ўлдирилди. Варварлар чекинишди, сўнгра қочишди.

Искандар Кавказ тизмасига¹ келиб, у ерда шаҳарга асос солди ва Искандария деб атади. Ўзига одадий худойилар қилди. Кавказ тизмасидан ошиб ўтиб, бу ўлкага эрони Проексесни сатрап этиб тайинлаб, уни назорат қилишга этер Нилоксен Сатир ўғлини қўйди. Аристотелнинг айтишича, Кавказ тоғ тизмаси шунчалик баландки, Осиёдаги бошқа тоғларнинг бирортаси унга тенглашолмайди. Тоғнинг бу тарафи аксарият яланғоч ва ўсимликсиздир. Кавказ тоғлари жуда узоқ чўзилган бўлиб, ҳатто Киликия билан Памфилияни ажратувчи Тавр ҳам Кавказдан тармоқланганмиш. Айтишларича, бошқа тоғ тизмалари ҳам ундан тармоқланган ва яшовчи қабиаларнинг номларига қараб турлича аталадилар. Аристебулнинг хабар беришича, Кавказнинг бу томонида терпентин дарахти билан силфийдан бошқа нарса ўсмаса-да, одам анчагина гуж жойлашган. Ўглаб юрган майда чорва ҳам сероб бўлиб, силфийни жуда яхши еркан. Ҳидини сезса, узоқданоқ югуриб ташланиб, гулини-да, баргини-да еб, ҳатто илдизини-да суғуриб оларкан. Шунинг учун киренейликлар молларини силфий ўсадиган ерлардан нарироқда ушлаб, баъзилар эса силфий ўсадиган жойни мол келмайдиган қилиб ихоталайдилар, чунки киренейликлар учун сулфий анча қимматли ҳисобланади.

Бесснинг ёнида Дорони қўлга олишда қатнашган форслар, 7000 га яқин бақтрияликлар ҳамда Танаиднинг нариги тарафида яшовчи дайлар бор эди. У ана шу одамлари билан Кавказолди мавзеларни талаб, кунпаякун этаркан, ўртадаги чўлни қўшганда, емак-ичмакдан маҳрум чегарани янада кен-

¹ К а в к а з т и з м а с и — греклар Кичик Осиё, Кавказ, Помир, Ҳиндикушни бари бир тоғ тизмаси ҳисоблаб уни “Кавказ” ёки “Тавр” тоғлари дердилар. Ҳиндикушнинг яна бир Парапамиз деган оти-да бўлган.

гайтириб, Искандарни келолмайдиган қилиш умидида эди. Аммо Искандар, қалин қор босганига, эҳтиёж учун нарсаларнинг етишмаслигига, йўл юриш ниҳоятда оғирлигига қарамай олға босаверарди.¹ Унинг яқинлашиб қолгани даргани эшитган Бесс Оксдан (Аму) ўтиб, кўприкка ишлатган кемаларни ёқиб, Суғдиёнадаги Навтакка² чекинди. Спитамен билан Оксарт — Суғдиёна ва Танаид дайларининг отлиқлари ила унинг ортидан эргашдилар. Қайтага, бақтриялик аскарлар, Бесснинг чекинганини эшитгач, уй-уйларига тарқалиб кетишди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, III, 29.

Драпсакка³ етиб келганда Искандар аскарларига дам берди. Сўнг Бақтриянинг энг йирик шаҳарлари бўлмиш Аорн билан Бақтрага йўналди. Бу икки шаҳарни у биринчи ҳамладаёқ олди-да, этер Архелай Андрокл ўғли бошчилигида кўриқчи аскар қисмини қолдирди. Қолган шаҳарларни ва умуман бақтрияликларни кўп уринишсиз таслим этган форс Артабазни сатрап тайинлагач, Окс дарёсига йўналди. Бу дарё Кавказ тоғларидан бошланиб, Искандар кўшини билан Осиёда кўрганлари ичида, агар ҳинд дарёларини ҳисобламаганда, энг каттасидир. У Гиркания яқинида катта денгизга қуйилади.

Искандар дарёдан кечиб ўтишга уринганда иложини қилолмади. Чунки, кенглиги 6 стадий бу дарёнинг чуқурлиги кенглигига мутаносиб эмасди. У жуда чуқур, суви лойқа, кум аралаш; оқими ўта тез бўлиб, соҳилга қоқилган ҳамма нарсани шу сониядаёқ бир ҳамлада суғуриб ташларди. Кумлик соҳилига бирор нимани мустаҳкам ўрнатиш имкони-да йўқ эди. Боз устига, яқин атрофда дарахт кам ўсар, кўприк тиклаш ният қилинадиган бўлса, ёғочни кўп олисдан келтирилиш талаб этилар, бу эса ишни жуда чўзиб юборарди. Шунинг учун Искандар чодирга ишлатиладиган териларни тўшлашни, уларни мумкин қадар қуруқ сомон билан тўлдириб, сув кирмайдиган қилиб тикишни ва бир-бирига пишиқ қилиб боғлашни аскарларига буюрди. Бу ишлар битганда унинг

¹ Ҳиндикушдан Искандар Бомбён атрофларида ошган бўлса керак.

² Н а в т а к — Шаҳрисабз атрофидаги воҳа бўлса керак.

³ Д р а п с а к — Кундуз бўлиши мумкин. Лекин, Григорьев уни Дидерак деб айтади.

ҳосиласи — қўшинни 5 кун ичида дарёдан ўта олишини таъминлади.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи. III, 30.

Спитамен ва Датаферннинг Бессни ушлаб бериш ҳақидаги аҳдларига ишониб қийинлигини сезган Птоломей, пиёда аскарларига ҳарбий тартибни сақлаган ҳолда ортидан келишни тайинлаб, отлиқлари билан олға кетди-да, бир қишлоққа яқинлашди. Бессни ўз қўли билан ушлаб беришдан уялган Спитамен, аскарларини олиб узоқлашганди. Птоломей қишлоқни қуршаб (у девор билан ўралган, дарвозалари бор эди), у ерда яшовчи варварларни, Бессни тутиб берсалар ҳеч қандай ёмонлик кўрмасликлари ҳақида огоҳлантиришни буюрди. Қишлоқилар Птоломейни солдатлари билан бирга кириштиди. Птоломей Бессни қўлга олиб, жўнаб кетди... Искандар аввал Бессни қамчилашни, сўнг эса Бақтрияга жўнатиб у ерда ўлдиришларини буюрди. Бу Бесс ҳақида Птоломейнинг ҳикоясидир. Аристокл эса, Спитамен билан Датаферн ўз одамлари билан Бессни Птоломейга, кейин Искандар олдига яланғоч ҳолда, бўйнида занжир билан келтиришган, деб ҳикоя қилади. Бу юртда қўшинига от йиғиб (қўшин Кавказдан ўтишда, Оксда ва Оксдан кейинга юришда қўп от йўқотганди), Сўғдиёна пойтахти Мароқандга келди. Сўнгра эса Танаид¹ дарёси (Сирдарё) томон юрди.

Аристоклнинг айтишига кўра, Танаидни маҳаллий варварлар Яксарт деган бошқа номда атайдилар. У Кавказ тоғларидан бошланиб, Гиркан денгизига қуйилади. Тарихчи Геродот яна бир Танаид борлигини ва у скифларнинг саккинчи дарёси эканини, шунингдек, у Танаиднинг сарчашмаси-да кўл, қуйиладиган жойи-да катта Меотида кўли эканини ва бу дарёни кўшлар Европа билан Осиёни ажратиб туради, деб ҳисоблашларини ёзиб кетган. Дарҳақиқат, Меотида кўли Эвксин денгизининг энг олис қўлтиғида ўзига Танаид қуйилувчи жойи билан Европа ва Осиёни ажратиб туради...

Бу ерда баъзи македонияликлар емак-ичмак ғамлаш мақсадида тарқалиб кетганларида варварлар уларни чопиб таш-

¹ Т а н а и д — Қадимги греклар ҳозирги Сирдарё ва Дунайни Танаид деб атайдиган. Афғидан икки дарёнинг бўйларида ҳам скифлар яшагани учун.

лаб, қояли ва тик тоғларга қочиб кетдилар. Улар сони 30000 кишигача борарди. Искандар уларни таъқиб қилди... Искандар бу тепаликни забт этди. 30000 варвардан қутулиб қолгани 8000 дан ошмасди¹.

Арриан, Искандар юришларининг тарихи, IV, I.

Орадан бир неча кун ўтганда, ўзларини абийлар деб атовчи скифлардан элчилар келишди (Ҳомер ўз достонида абийларни кўкларга қўтариб мақтайди, улар Осиёда истиқомат қиладилар, жамият бошқарувида қонунлари бор, энг асосийси бойликка ўч эмаслар ва тўғри сўзлар). Яна бир элчилар асосий қисми Европада яшайдиган европалик скифлардан келишди. Искандар дўстлик алоқаларини ўрнатиш баҳонасида бу элчиларга бир неча этерларни қўшиб жўнатади. Чин мақсади эса скиф ўлкасининг табиати, халқининг сони, феъл-атвори, жангда ишлатадиган қуролларини билиб олиш эди. Шу дарё бўйида (Сирдарё) ўз номи билан аталувчи шаҳар қуришни ҳам режалаштирганди. Чунки бу мамлакат шаҳар қуришга арзирди. У скифларга қарши юриш қилингудек бўлса таянч бўлиши, дарёнинг нариги соҳилидаги варварлар ҳужумидан муҳофаза ролини ўйнаши мумкин эди. Қурилажак шаҳар, унинг назарида, аҳоли нуфузи жиҳатидан ҳам, номининг шон-шухратига мослиги жиҳатидан ҳам залворли ўрин тута оларди.²

Бу орада дарё бўйида яшовчи варварлар, шаҳарларида қолдирилган македонларни ўлдириб, хавфсизликларини кучайтириш учун шаҳар деворларини мустаҳкамладилар. Варварлар паноҳ топган шундай шаҳарлардан еттитасининг номини келтиришади. Искандар йўлида биринчи учраган Газа шаҳрини қуршади. Киропол деб аталувчи, варварлар энг кўп йиғилган шаҳарга қарши эса Кратерни юборди... (Газа шаҳри олингач) Искандарнинг бериб қўйган буйруғига кўра, бари эркакларни қириб, хотину болалар ва бошқа бойликлар олиб кетилди. Кейин Искандар йўлидаги энг яқин иккинчи ша-

¹ Аррианнинг македонлар талончилигига қарши сўзларнинг қўзғолони ҳақидаги маълумоти Курций Руфда (VII, 6, I) қароқчиларни жаволаш деб айтилган.

² Гап ҳозирги Хужанд ҳақида борлади. У чекка Александрия (Alexandria eschate) деб аталган. Искандар қурган шаҳарларининг барига ўз номини берган. Псевдо Каллисфеннинг (сохта Каллисфен) айтишича, улар 12 та эди.

ҳарни қамаб, ўша кунидек олиб, асирлар тақдирини юқоридагидек ҳал қилиб, учинчи шаҳарга йўналди. Эртасига биринчи ҳамладаёқ уни-да олди...

Ҳали олинмаган шаҳарнинг одамлари, вайрон бўлган шаҳарларнинг тутунларини кўзлари билан кўриб, улардан омон қолган қочқинлардан шаҳарларнинг кетганини ўз қулоқлари билан эшитгач, ҳар бири ўзича, гала-гала бўлишиб шаҳардан қоча бошладилар. Бироқ, уларга қарши чиқарилган отлик бўлинмаларнинг қўлига тушиб, кўпчилиги чопиб ташланди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, IV, 3.

Искандар икки кунда беш шаҳарни олди. Аҳолисини қул қилиб, шаҳарларнинг энг каттаси бўлмиш Кирополга йўналди. Бу шаҳарга Кир асос солган ва бошқаларига нисбатан деворлари баланд, шунингдек, атрофдаги жанговар қўшнилardan йиғилганлар-да кўпроқ эди. Биринчи ҳамла македонларга анча қийин тушди. Искандар қамал иншоотларини қалъага яқин суришни буюрди. Деворни бузиб, шу жойдан сурункали ҳужум қилиш орқали мақсадга эришмоқчи эди. Шунда, шаҳардан оқиб ўтувчи дарёнинг ёмғир сувига мўлжалланган, қуруқ ўзанига кўзи тушиб, унинг шаҳар деворига тақалмаслигини аниқлади. Бу — аскарлар учун шаҳарга кириш имконини берарди (унинг ўзи бир неча одами билан ўзандан шаҳарга кирди). Сўнг яқин дарвозани ичидан бузиб, бошқа аскарларни киритди. Варварлар шаҳарнинг қўлдан кетганини кўргандан сўнг-да, таслим бўлмай, Искандар аскарларига ташландилар. Орада қаттиқ жанг бўлди... Биринчи жангда душманлардан 8000 киши ўлдирилди. Қолганлари (шаҳарга жанг биладиганлардан 18000 киши йиғилганди) қалъага кириб беркиндилар. Искандар бир кунгина қамал қилди, чунки сув етишмаслигидан улар таслимга мажбур бўлдилар. Еттинчи шаҳарни Искандар биринчи ҳамладаёқ олди. Птолемей шаҳарнинг ўзи таслим бўлган дейди. Аристокл эса, аксинча, у жанг билан олинган ва Искандар қўлга тушганларнинг барини ўлдиртирган дейди. Птолемей давом этиб, Искандар бандиларни аскарларга бўлиб берди ва Осиёдан чиқиб кетмагунча кишанда сақлашни буюрди, дейди.

Бу орада Танаид соҳилларига осийлик скифларнинг қўшни келди. Улар бериги бетдаги бир неча варвардан исён да-

рагини эшитиб, агар исён бақувватроқ бўладиган бўлса, ўз навбатида македонларга ташланмоқчи эдилар. Бунинг устига, Спитаменнинг Мароқандда қолдирилган македон аскарларини қамалга олганлиги ҳақидаги хабар келди. Искандар Спитаменга қарши Андромах, Менадем ва Каранни жўнатди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, IV, 4.

Кейинги 20 кун давомида Искандар ўзи асос солган шаҳарни бутлаб мустаҳкамлади, мойиллик билдирган юнон ёлланма аскарлари, атрофдаги варварлар, шунингдек, жангга яроқсиз аҳволга тушган македон солдатлари билан маъмурлади.

Худоларга одатий қурбонликлар келтирди, от ва бошқа гимнастик мусобақалар ўтказди. Шу орада дарё бўйига келган скифларнинг кетиш сиёҳлари йўқлигини, бериги соҳилни очикдан очик ўққа тутаётганини (дарё бу ерда кенг эмасди) ва Искандарнинг скифларга тегишга ҳадди сифмайди, акс ҳолда скиф билан осийлик варварларнинг фарқини билиб оларди, деган маънода, Искандар шаънини ерга урадиган гапларни айтаётганларини хабар қилишди...

Искандар скифларга қарши урушмоқ учун дарёдан ўтишга қарор қилди-да, тери ҳозирлашни буюрди... Терилар тайёр бўлгач... ишора бўйича машиналар нариги қирғоқда у ёқдан-бу ёққа юрган скифларга ота бошладилар. Улардан баъзилари яраланди, битгаси эса қалқон, совутидан ўтиб, ўзини тешиб чиққан ўқдан отдан ағанади. Скифлар узоқдан машиналар огаётган ўқ ва тошлардан, шунингдек, жасур паҳлавонларининг ўлиmidан саросимага тушиб, қирғоқдан нарироққа чекиндилар. Карнайлар садоси остида, унинг ўзи бошчилигида дарёдан ўта бошлашди... Скифлар тўлиғича қочишди, Сатрак номли доҳийлари, шунинг ичида мингта яқини ҳалок бўлди, 150 киши асир олинди. Таъқиб жуда шиддатли, ҳаво жазирама иссиқ эди. Аскарлар анча оғир аҳволга тушдилар, қаттиқ чанқадилар. Шулар туфайли скифларни ялписига қўла олиб бўлмади, боз устига Искандарнинг тоби қочди. Агар айтилган сабаблар бўлмаганда, менимча, скифларнинг битгаси ҳам қирғиндан қутулолмасди.

Уша жойдан, IV, 5-6.

Кўп ўтмай, Искандар қошига скиф халқи ва подшоси номидан кечирим сўрагани элчилар келишди: бу ишлар скиф-

лар қурултойининг (to koinon) эмас, қозоқилик, қароқчилик қилгани чиққан тўданинг ишидир, подшонинг шахсан ўзи Искандарнинг буйруқларини бажаришга ҳозирдир, дейишди улар. Искандар улар билан хайрихоҳлик оҳангида суҳбатлашди, чунки ўйлаб кўрса, бир томондан уларга ишонмай ҳужумга ўтганда-да, обрўсини орттирадиган бир нарса топмади; иккинчидан, юзага келган янги шарт-шароит скифларга қарши юриш имконини йўққа чиқарганди. Унинг Мароқанд қалъасида қолдирган македон бўлинмаси Спитамен бошчилигидаги аскарларнинг ҳужумини қайтариш учун қалъадан чиқиб, унча-мунча маҳаллийни ўлдириб, ўзи талафот кўрмай яна қалъага қайтганди. Спитамен эса Искандардан келаётган ёрдамнинг Мароқандга яқинлашганини билиб, қамални тўхтатди-да, Сўғдиёнанинг пойтахтига чекинди.¹ Фарнук ва бошқа саркардалар уни умуман Сўғдиёнадан чиқариб юборишга уриндилар ва чегарагача таъқиб қилдилар. Кутилмаганда қаршиларидан кўчманчи скифлар чиқишди. Спитамен улардан 600 кишини ўзига қўшиб олиб, Искандарнинг келишини кутишга қарор қилди...

Мароқанд яқинида (Зарафшон бўйларида) македонлар ҳар томондан исканжага олиниб, унча катта бўлмаган оролга қочиб ўтишди. Бу ерда уларни скифлар ва Спитамен отличлари қуршаб олиб, ўққа тутишиб, жуда озгинасини банди қилиб, қолган барини ўлдиришди.

Аристокл айтишига кўра, македонлар пистирма туфайли қирилганлар. Чунки скифлар ўрмонда яшириниб, айни жанг кетаётган пайтда чиқиб ташланганлар... Бу хабар Искандарга етиб келганда, у отлич этерларнинг ярмини, қалқондиларнинг, камончиларнинг ҳаммасини, агрианларни, фалангаларнинг энг енгилни олиб Спитаменнинг ўзига боришга қарор берди. Спитаменнинг яна қайтиб келиб, қалъадаги македонларни қуршаб олганини эшитгани учун Искандар Мароқандга юрди. Уч кунда 1500 стадий йўлни босиб, тўртинчи кун шаҳарга яқинлашди. Спитамен ва унинг одамлари Искандарнинг келганини эшитиб, жойларида туролмай, шаҳарни ташлаб қочишди. Искандар Спитаменни таъ-

¹ Бироз аввалроқ, Арриан Мароқандни Сўғдиёна пойтахти, деганди. Ҳозир эса бошқа шаҳарни (эҳтимол Панжикентдир) пойтахт демоқда. Демак, ё у, ё бу гап ҳақиқатга тўғри эмас.

қиб қиларкан, жанг бўлган (македонлар қирилган) жойга келиб, вақтнинг тигизлиги имкон берганча жасадларни кўмдирди ва сахрогача қочқинларни қувиб борди. Орқага қайтаркан, бутун ўлкани зайрон қилиб қирғинга солди. Кўрғон ясаб мустаҳкам биқитиб олган барча варварларни қирди, чунки улар македонларга қўлынган ҳужумга иштирокчи эканликлари маълум эди. Шу йўсинда Искандар Политимет¹ дарёси суғорадиган ўлкани бошдан охиригача босиб ўтди. Бу ерларда сув соб бўлмадиган нуқтадан сахро бошланади. Политимет эса кўмга қириб кетади. Худди шунингдек, бошқа анчагина серсув дарёлар ҳам. Мисол учун мардлар еридан оқиб ўтувчи Эпард, арейлар юртидан оқиб, юртта-дан ном берган Арей, эвертетлар юртидан оқувчи Этимандр². Бу дарёлар ҳаммаси Гемлей ядийсидан оқиб ўтиб денгизга қуйилувчи Фессалиянинг Пенея дарёсидан биттаси ҳам кичик эмас. Политимет эса Пенеядан кўра анча каттадир.

Арриан. Искандар тарихлари тарихи, IV, 7.

Кўрсатган бу қўрамонликтеридан сўнг Искандар Зариаспа бориб, қўшнинг қаттиқ собуқлари ўтгунча яшади. Шу ердалигида унинг олдида Парфия сатрапи Фристафери ва Арияга Арзамни тутиб келиш учун жўнатилган Стананор келишди. Улар Арзам билан Парфияга Бесс сатрап этиб тайинлаган Барзаентни ва унинг агрофидани, Бесснинг хиёнатиди ишчи прок қўланлардан бир неча қилини қитганбанд ҳолда келтиришди... Искандар Бессни Дорога хиёнатда айбонаб, кулоқ учларини ва бурнини кесишни, сўнг эса шу адролда Экобатанга олиб бориб, мидия ва форларнинг йнғини (хиллосос) олдида қатл этишни буюрди.³

Уша жойдан IV, 15.

Искандар қошига (Мароқандга) европалик скифлардан иккинчи бора элчилар келишди... Ваколатлари бўйича улар скифларнинг Искандар буйруқларини бажарилга... дўстликнинг мустаҳкам бўлиши учун эса скиф подшоси⁴ ўз қизини

¹ Политимет гр. (сўзма-сўз "Қўнқуҳралик") -- Зарафшон дарёси.

² Этимандр, унга Арахот дейишган -- Гилменд дарёси.

³ Қўрғин бу воқеа, яъни, Бесснинг тошшириқлиги Мароқандда бўлган, дейди. Аррианда эса -- Балхда бўлиб чиқатти.

⁴ Скифларда ягона подшо бўлмаган. Бирорта қабилда дохилси бўлиши мумкин.

Искандарга хотинликка беришга тайёр эканини айтишди. Ёки скиф боёнлари ва бошқа скиф подшоларининг қизларини Искандарнинг яқин одамларига никоҳлаб бериш таклифини айтганди скиф подшоси...

Шу кунларда Хоразмий подшоси Фаразман-да, 1500 отлиғи билан келди. Фаразман ўзининг колх ва амазоналар қўшниси эканини, мабодо Искандар бу икковига қарши уруш очса, ҳамда Эвксин денгизи бўйида яшовчи бошқа қабилаларни бўйсундирмоқчи бўлса, шахсан йўлбошловчи бўлишга, қўшинни эса озиқ-овқат билан таъминлашга тайёрлигини айтди.

Скиф элчиларига Искандар ўша пайтдаги шароитларга мос бўлган дўстона жавоблар берди, скиф қизлари билан никоҳ орқали боғланиш масаласини эса ҳозирча мавруди эмаслигини айтди. Фаразманнинг эса, дўстона таклифини мақтаб, дўстлик ва ҳарбий иттифоқ шартномасини тузди. Понт юришини бошлашга ҳали вақт борлигини айтиб, уни Бақтрия ҳукмдорлиги топширилган Артабаз ва бошқа сатраплар билан таништириб қўйди...

Кейин Искандар Сўғдиёнани яна бир босиб ўтиш ниятида Окс дарёсига қайтди. Чунки, кўпчилик сўғдилар у тайинлаган сатрапга бўйсунганини истамай, қалъалар ва бошқа ҳимояланиш мумкин бўлган жойларга қамалиб олганлари ҳақидаги дараклар етиб келганди. Окс қирғоғидаги қароргоҳида турганда чодирини яқинидан булоқ отилиб чиқди. Унинг ёнида яна бир ёғли суяқлик чиқадиган булоқ ҳам кўринди.¹

Арриан. Искандар юришларининг тарихи. IV, 16.

Искандар қўшинининг бир қисми билан Сўғдиёнага ўтди. Полисперхонт, Аттал, Горгий, Мелеагрларга шу ерда — Бақтрияда қолишни, уни итоатда ушлашни, варварларнинг тартибсизлик қилишларига йўл қўймасликни, ажралиб чиққанларини эса бўйсундиришни тайинлади.

Қўшин Сўғдиёнанинг каттагина қисмидан ўтиб, Мароқандга етиб келганда Искандар Гефестионни Сўғдиёнанинг шаҳарларига аҳоли топиб қайтадан жойлаштириш² вазифаси

¹ Аму бўйидаги нефть булоғи ҳақидаги қимматли маълумот. Ҳозирги Каспий бўйидаги топиламаларга Амударёнинг эски ўзанига яқин жойларни кўрсатган Аррианнинг хабари туртки бўлган бўлиши мумкин (*тарж. изоҳи*).

² Гап Искандарнинг аскарлари, ветеранлар, ёки асирлар томонидан қушпаякун қилинган шаҳарлар хусусида.

билан, Кен ва Артабазни эса, Спитамен қочиб борган, деган хабар келгани учун скифларга жўнатди. Қолган қўшин эса Сўғдиёна юришини давом эттирди ва ҳеч қандай қийинчиликсиз исёнчилар эгаллаган масканларни қўлга олди. Искандар бу ишлар билан банд экан, массагет деб аталувчи скифлар юртига қочиб ўтган Спитамен ва унинг ёнидаги бир неча сўғд, 600 га яқин массагет отлиғини атрофларига йиғиб, Бақтриядаги бир қўрғон олдида пайдо бўлишди. Ҳеч қандай хавфни кутмаган қўрғон бошлиғига, аскарларга ҳужум қилиб уни эгаллашди. Аскарларни чоғиб, бошлиқни банди қилиб сақлашди. Қўрғонни қўлга киритганлари жасурлангирди шекилли, бир неча кун ўтиб Зариясп шаҳри остоналарига келишди. Шаҳарга ҳужум қилишга юраклари бетламаган бўлса-да, анча-мунча ўлжани олиб кетишди. Зарияспда ярим соғ, ярим касал озгина этер отлиқлари қолганди холос... Скифларнинг босқинини эшитиб, улар Зарияспни қўриқлаш учун қолдирилган ёлланмалардан 80 кишини йиғиб, яна подшонинг хизматкорларидан одам қўшиб, массагетлар устига юрдилар... ўлжанинг барини тортиб олдилар. Бироқ, тартибсиз ҳолда қайтаётганларида Спитамен билан скифлар пистирмасига учрадилар-да, 6 этер ва 60 ёлланма аскарни йўқотиб қайтдилар.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи. IV, 17.

Ушбу хабарни эшитган Кратер массагетларга қарши шошилинч отланди... Жанг бўлиб ўтиб, македонликлар ғалаба қозонди.

Бари одамлар билан Кенга, ўз бўлинмаси билан Мелеагрга, 400 га яқин этер отлиқларига, ҳамма отлиқ найзавозларга, Аминта бўлинмасидаги барча бактриялик ва сўғдларга Искандар шу ерда қолишни, Кенга бўйсунини, мамлакатни муҳофазалашни ва мабодо Спитамен қишда босқин уюштира, уни алдаб, тузоққа илинтиришни топширди.

Бу орада Спитамен, ҳамма жойлар македон гарнизонлари билан бандлигини, паноҳ бўладиган пакка йўқлигини кўриб, Кен қўшинига қарши юришга қарор қилди. Сўғдиёна билан массагет Скифияси чегарасидаги сўғд қўрғони бўлмиш Богамга келди-да, 3000 га яқин скиф отлиқларини ўзи билан бирга Сўғдиёнага босқин уюштиришга кўндирди.

Қашшоқликда яшовчи, биров талашидан кўрқадиган на шаҳари, на муқим яшайдиган қишлоғи бўлмаган бу скифларни ҳар қандай босқинга кўндириш жуда осон эди. Кен билан унинг дўстлари Спитаменнинг отлиқларга бош бўлиб яқинлашаётганини эшитиб, аскарлари билан қарши чиқдилар. Ҳақиқатдаги қақшатқич жангда македонлар юлиб келдилар. Варвар отлиқларидан 800 дан ортиғи ўлдирилди. Кен отлиқларидан 25, пиедаларидан 12 одам йўқотилди. Спитамен қўшинидаги кўп сўғд ва бақтрияликлар қочиб кета туриб, ундан ажралиб, Кенга келиб қўшилдилар. Скиф-массагетлар эса, босқиннинг барбод бўлганини кўриб, ўз қуролдошлари бақтрия ва сўғд аскарларининг озиқ-овқат қарвонларини талаб, Спитамен билан саҳрога чекиндилар. Аммо юртларига кириш мақсадида Искандар юриш бошлаганини эшитиб, хавфхатарни ўзларидан соқит қилиш умидида, Спитаменнинг калласини кесиб Искандарга юбордилар.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, IV, 18-19.

Қиш қаҳри ҳали кучли бўлганидан Искандар қўшинга Навтакда дам олишга рухсат берди... Кўклам келиши билан сўғдлар кўп одам тўшлади, деган хабарни эшитгани учун «Сўғд қояси» деб аталувчи қояга (petra)¹ етиб келди. Бу қояга бақтриялик Оксиарт-да, хотини ва қизларини яшириб, ўзича бу жойни олиб бўлмас деб ўйлаб, кейин Искандардан юз ўтириб ажралганди. Агар бу қоя олинса, Сўғдда бундан кейин ҳам исён кўтаргудек бўлсалар қочадиган жойлари бошқа қолмайди, деган қарорга келинди. Искандар қояга яқинлашганда кўрдикки, гир атроф тиклигидан тўғридан-тўғри хужумнинг фойдаси йўқ. Варвар узоқ қамалга ҳозирланиб озиқ-овқатни-да ғамлаган. Қалин қор македонларнинг ишпини жуда қийинлаштиради, душманнинг эса ичадиган сувини сероб қиларди. Шунга қарамай Искандар қояни олмоққа қарор қилди... Таслим бўлиш ҳақидаги таклифга варварлар мазах билан жавоб бердилар: «Искандар аввал бу ёққа чиқоладиган қанотли жангчилар топсин, оддий бандалардан биз кўрқмаймиз!».

Олдинги машқларда қатнашиб қояга чиқиш ҳунарини эгаллаганлардан 300 га яқин киши топилди. Улар ўзларига

¹ Қ о я — тоғдаги улкан сунага ўқинаш ер бўлиши керак. (тарж.изох.)

лозим бўлган михларни тайёрладилар... Михларга зигирпоя толасининг пишиқ арқонларини боғлаб, қоянинг деворлари роса тик бўлган ва шу сабабдан энг кам қўриқланадиган ерига келдилар. Сўнгра, михларни қордан холи бўлган ёки қор қаттиқ музлаган жойларга қоқиб, бири бирларига зина бўлиб, ёрдам бериб, бири у ердан, бири бу ердан кўтарила бошладилар. Тонг отганда қояга кўтарилиб тоғнинг чўққисини эгалладилар. Сўнг Искандарнинг буйруғига биноан македон қароргоҳига қараб, зигирпоя толасидан тўқилган рўмолларини силкита бошладилар. Искандар сўғдларнинг энг олдингида турган соқчиларига жарчи юбориб, вақтни чўзмасдан таслим бўлишни, чунки қанотли одам топилиб, тоғ чўққисини қўлга киритганини айтишни ва чўққи томон ишора қилишни буюрди. Варварлар чўққини кўрдилар ва кўрқиб кетиб... таслим бўлдилар.

Асирга олинган жуда кўп аёллар ва болалар ичида Оксидартнинг хотини, фарзандлари, жумладан Роксана отли қизи ҳам бор эди... Искандар унга ишқи тушиб, эҳтироси жуда кучли бўлса-да, асираси ҳисобланган қизнинг номусига тегмай, уни уйланишга лойиқ деб топди.

Арриан, Искандар юришларининг тарихи. IV, 21

Сўғдиёнадаги режаларини битириб, юқорида айтилган супани-да қўлга олгач, Искандар паретақлар вилюятига юриш бошлади. Варварларнинг катта тўплами яқинлашиб бўлмас бир табиий қўрғонни, яъни иккинчи қояни эгаллаб олганлиги бу юришга сабаб бўлган эди. Хориен қояси деб аталувчи бу қояга Хориеннинг ўзи-да жуда кўп мулозимлари билан қочиб борган эди. Қоянинг баландлиги 20 стадийча чўзилган¹, айланаси эса 60 стадийча эди. Баландлик ҳар томондан бироз қиялаган тиклик бўлиб, кирадиган қийин йўл фақат битта эди. Ингичка бу қоя йўли табиий эмас, инсон томонидан яратилган, бир тарафи жар бўлган, фақат битта одам সিғадиган бўлгани учун қаршилиқ бўлмаган тақдирда-да, аскар киритиш қийин эди. Бунга фақат жарни тўлдиритиш орқали эришиш мумкин эди... Искандар арчаларни кесиб ҳужум нарвонларини тайёрлашни ва улар орқали жар тубига

¹ Ишонкиш қийин, 20 стадий — 4 километр дегани. (тарж. изох.)

тушишни буюрди. Чунки нарвонларсиз бу ишни-да амалга ошириш иложи йўқ эди. Камон ўқлари қоя устига тушган-да... Хориен... лол қолиб, Искандарга элчи юборди-да, олди-га Оксиартни жўнатишни илтимос қилди. (Оксиарт Хориенни таслим бўлишга кўндирди... ва Искандар Хориенга бу кўрғонни-да, ҳукмронлик қилган вилоятини-да қайта топширди).

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, VII, 6.

Бақтриялик сўғд, арохоз, драңг, арий, парпи, шунингдек, эвак деб аталувчи форслардан тузилиб, ичига этер отлиқлари сочиб ташланган махсус бешинчи гиппархия¹ тузилганди. Гиппархиянинг йигитлари қомат гўзаллиги, бакуватлиги билан ажралиб туришарди. Тўғри, уларнинг ичида этерлар ҳам бор эди ва бу нарса отлиқ қўшиннинг ялписига кўпайтирилгани учун қилинганди. Бироқ, уларнинг агэмага² кўшилгани, ўзларининг калтароқ отма найзалари ўрнига узун македонча найза билан қуроллантирилгани, агэмага Артабазнинг Кофэс, Мазейнинг Гидарн билан Автибол, Парпия ва Гиркания сатрапи Фратафреннинг Сизен билан Фрадасман деган ўғиллари, ака-ука Автобар билан Мифробейларнинг киритилгани, боз устига агэмага Искандарнинг хотини Роксананинг акаси Оксиартнинг ўғли Гистаспнинг — бақтрияликнинг бошлиқ қилиб қўйилгани македонларни қаттиқ изтиробга соларди. Искандар батамом варварлашиб бўлди, нафақат македонча одатларни, балки македонларнинг ўзларини-да қадрламай қўйди, деб ўйлашарди улар.

Уша жойда, VII, 16.

Кейин Искандар Гиркан тоғларидаги ўрмонларни кесиб, узун-узун грекча услубда тўшамасиз ва тўшамали кемалар яшаш учун Аргей ўғли Гераклитни кемасозларга бош қилиб жўнатди.

Каспий ёки Гиркан деб аталувчи денгизни ўрганиб чиқиш, унинг Эвксин Понти (Қора денгиз) билан ёки бошқа

¹ Г и п п а р х и я — отлиқлар бўлинмаси.

² А г э м а — сараланган отлиқ бўлинмаси, илгари фақат македонликлардан тузиларди.

денгиз билан қўшиладими-қўйилмайдами, Буюк Шарқ дегенга, шэрк, яъни Хендхистон томонидан Гиркан кўрфазига қўйилганими-қўйилмагани, шуларни билиш иштиёқи туғилганди Искандарда. Чунки, унинг сўраб сўриштиришиаридан Форс кўлини билан Кизил деб аталувчи денгиз — Буюк дегеннинг кўрфазлари бўлиб чиқди. Атросфида озмулча халқлар яшаганга, кемалар юрадиган дарёлар келиб қуйилишига қарамай Каспийнинг боши қаерда икки ҳали топилмаганди. Хитид дарёларидан кейин энг буюк дарё деб ҳисобланувчи ва бақтрлар еридан оқиб ўтувчи Окс (Аму), скиф юртидан оқиб ўтувчи Яксарт ҳам шу денгизга тушарди. Арманиядан оқиб ўтувчи Араксининг Каспийга қуйилиши етиб келган қўшмаълумотлар билан тасдиқланганди. Буларнинг бари катта дарёлар эдилар. Бу дарёларга эса бошқа дарёлар келиб қўшилди. Бу маълумотларнинг кўпчилиши, Искандар билан бирга юрвчи ва ўша тарафларга борган, у ерларда яшаган халқлардан чиққан ҳамроҳларига маълум эди. Қарама-қарши томонда қўшманчи скифлар яшарди, лекин улар хусусида тўлиқроқ маълумот йўқ эди.

Арриан. Искандар юртилари тарихи V, 1, 10.

... (Искандарнинг қўшини олдидаги нутқи). Уйларингга боришлар ва ўз подшоҳларинг Искандар ҳақида, Форс, мидия, бакт, сакилар устидан талаба қозонган, уксий, араховий, дракларнинг танобани тортган, то Каспий денгизигача бўлган мақонда яшовчи партиялар, хоразмликлар, гирканларни бўйсундирган; Кавказдан олган, Каспий дарвозасидан ўтган, уксача фақат Дионис жазм етган Окс, Тананд, Инд дарёларини кечиб ўтган; Гидасп, Акезин¹, Гидрасларни кечиб ўтган, Индининг иккала ўзани бўйлаб сузиб бориб, Буюк Денгизга чиққан, Гедросия қўлидан юриб ўтган, кемалари Хендхистондан Эронга етиб борганда эса Кармания ва Ориатар² тортинга эгалланган подшоҳинлар ҳақида сўзлаб боришлар.

¹ А к е з и н — Шанжоб бастионларидаги дарё. Инда қўйилади. Гидасп, Гидрасилар унинг ёрқоғи.

² О р и т л а р — Балуҷистондаги бир қабила.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, IV, 5, 4.

(Уруш бошланишидан аввал Доронинг Искандарга хати). Искандар салтанатнинг буюк таянчлари бўлмиш Евфрат, Тигр, Аракс ва Гидасп дарёларидан ўтиши лозим бўлади. У шундай ўлкаларга келадикки, қўшинининг кичкиналигидан уялиб қизариб кетади. Мидияга, Гирканияга, Бақтрияга, Ҳиндларга у қачон етиб бораркин? Мен Кавказда, Танаид соҳилларида яшовчи сўғдиларни, арахозийларни гапириб ҳам ўтирмайман.

Ўша жойда, IV, 6, 3.

Бу қабилаларнинг ичида бақтрияликлар энг уддабуро, феъл-атворлари шафқатсиз, форсларнинг дабдаба ва назокатли ҳаётидан нафратланадиган халқдир. Жанговар, қароқчиликдан кун кўрадиган скифларнинг қўшниси бўлганлари учун ҳамиша қуролланган юрадилар.

Ўша жойда, V, 6, 17-18.

Форсларнинг экинзорларини вайрон қилиб, кўп қишлоқларини эгаллаганда, Искандар бошқа форслардан кескин фарқланувчи, жуда жангари, пард деган қабилла билан тўқнашди. Улар тоғларда ўзлари ўйган ёрларда бола-чақалари билан яшашади. Емишлари мол ва ов ўлжасининг этидир. Хотинларининг феъли-хўйи эркаклардан қолишмайди.

Ўша жойда, V, 8, 1-5.

Доро аввал Бақтрияга бормоқчи эди. Бироқ, Искандарнинг ундан илгарилаб бориб қолишидан хавфсираб, ниятини ўзгартирди... қочиб эмас, жангга тайёрлана бошлади. Унинг 30000 пиёда аскарлари бўлиб, 4000 таси садоқати оғишмас греклар эди. Сопқончи билан камончилари-да, 4000 киши бўлиб, бундан ташқари аксарияти бақтрияликлардан иборат 3300 отлик жангчиси бор эди ва уларга Бақтрия сатрапи Бесс бошчилик қиларди.

Ўша жойда, V, 9, 2-8.

Набарзан Бесс билан битта фитнада эди... ниятлари ўзларига содиқ аскарлар ёрдамида подшони банди қилиш;

мўлжаллари — агар подшоњи тирик топширсалар Искандар уларни таъқиб қилмайди ва улар ғолибнинг марҳаматию, миннатдорчилигига эришадилар (шунинг учун Набарзан Дорони Бақтрияга ундарди): «Бақтрия тегилмаганча туришти... Ҳиндлар, сақлар сенинг қўлингда; шунча одам, шунча аскар, отлиғу, пиёда ҳаммаси урушни қайта бошлашга тайёр»...

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. V, 9, 14-17.

(Форс) Қароргоҳидаги кайфият турлича эди, маслаҳат йиғинлари бурунгидек яхлит эмасди... Бақтрияликлар билан бирга бўлган Бесс, Бақтриянинг хавфсизлиги ва бойликларини ваҳ қилар, бу ер эса хавф-хатар гирдоби эканини айтиб, форсларни-да ажралиб жўнашга ундарди.

Уша жойда, V. 13. 18.

(Доронинг ўлдирилиши тасвирланади). Жиноятни содир этгач, қочиш билан изни яширишмоқ фикрига тушишди. Набарзан Гирканияга жўнади. Бесс унчалик кўп бўлмаган отлиқлари билан Бақтрияга. Аскарнинг камчилигига сабаб, кимидир қандайдир ниятлар илинжида, кимидир қўрқиб тарқалиб кетишганди. Базўр 500 отлиқ йиғилди. Улар-да, кўп иккиланишар, урушни давом эттиришга ҳам, доҳийларини ташлаб қочишга ҳам тайёр эдилар.

Уша жойда, VI, 2, 12-15

(Искандарнинг қўшини) бурунлари ҳеч кимга номаълум, лекин шу замонда Фроту Дажладан то Қизил денгизгача бўлган ҳамма халқларга ҳукмини ўтказётган парпиёнлар юртига ўтиб борди. Скифлар ҳосилдор текисликларни эгаллаб, ҳамма қўшинлари учун хавф солардилар. Улар Осиёда ҳам, Европада ҳам яшайдилар. Танаид Европа билан Осиёни ажратиб туради. Парпиёнага асос солган скифлар, у ерга Боспор орқали эмас, Европадан келганларига шак-шубҳа йўқ. У ерда греклар асос солган, икклими жуда ажойиб Гекатомпил деган шаҳар бўлган.

Уша жойда, VI, 6, 13-19.

Бесс подшоҳ либосларини кийиб, Артаксеркс номини қабул қилди ва бу билан скифларга, шунингдек, Танаид

(Сир дарё) бўйидаги бошқа халқларга ўзини мажбурлаб тан олдириди. Бу хабарни Искандарга Сатибарзан олиб келди. У юқиниб Искандарга хайрихоҳ эканини айтди. Искандар унга ўзи сатраплик қилаётган вилоятни берди.

Шундай қилиб Искандар Бақтрияга юрди. Бессни олмоқчи эди.

· *Ўша жойда, VII, 3, 6-23.*

Парапамизад¹ деб номланган ва ҳатто қўшнилари билан-да борди-келди қилмагани учун ҳеч кимга маълум бўлмаган қабиллага подшо бутун қўшини билан хужум қилди. Варварлар ичида энг маданиятсиз бўлган буларнинг ери асосан шимолнинг совуқ ўқига ўтирилган ва ғарб томондан Бақтрия, жануб томонидан эса Ҳинд океани билан чегарадошдир. Парапамизадлар уйларини хом ғишдан тиклайди. Курилиш ашёлари танқислигидан уйларини тепасигача хом ғиш билан битириб, ёруғ кириши учун битта тешик қолдирадилар... Уй теғрасини, совуқ об-ҳавода етишиши мумкин бўлган шох-шабба ва ёғоч билан қоплайдилар. Қишда қалин қор тагида қоладилар. Қор эригандан сўнггина уйларига яна ёруғлик тушади. Доимий совуқдан сиқилган ерларига қалин қор ёққанда атрофни ёруғликдан кўра сояга ўхшайдиган бир зимистон қоплайди... Ана шундай зимистон чўлга мубтало қилинган қўшин — совуқлик, очлик, чарчоқ, иложсизлик йиғиндисидан иборат қийинчиликлар ичида эди... Агар солдатлар бирорта уйга дуч келсалар ўзларини тезгина тиклаб олардилар, бироқ туман шунчалик қуюқ эдики, тутундан бошқа нарсани кўриб бўлмасди.

... Бу жойдан қўшин Осиёни иккига ажратиб турувчи узлуксиз Кавказ тизмаси томон юрди... Катталиқда иккинчи ўринда турувчи Тавр тизмаси, Каппадокияда бошланиб, Киликиядан ўтиб бориб Армания тоғларида Кавказ тизмаси билан қўшилади. Ўша жойда бир-бирига қўшилиб, узлуксиз бир тизма ҳосил қиладилар. Осиёнинг барча дарёлари шу ердан бошланиб бири Қизил денгизга, иккинчиси Каспийга, учинчиси — Гиркан ёки Понтга (Қора денгиз) қуйиладилар. Қўшин ўн етти кундан кейин Кавказни ошиб ўтди...

¹ П а р а п а м и з — Арриан Парапамиз номини ишлатмаса-да, Ҳиндикушдан ўтишни шу каби тасвирлайди.

тоғ остоналарида шаҳар учун ер танланди. Бу шаҳарда македонларнинг ёшуллиларидан (geniores) 7000 кишининг, шунингдек, меҳнати керакли бўлган аскарларнинг қолишига рухсат этилди. Шаҳар аҳли бу шаҳарни ҳам Искандария деб аташга қарор қилди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 4, 1-7, 20-25

Искандар ҳаракатларининг тезлигидан ваҳимага тушган Бесс, қабилалардаги қабул қилинган одатлар бўйича, ота-боболари сиғинган худоларга қурбонликлар келтирди-да, дустларини, қабила доҳийларини дастурхон устида (ҳарб ишлари хусусида) сўзлашиб олиш учун базмга чақирди... Менинг фикримча, — деди у, — **Уқуз** дарёдан душман учун ўтолмайдиган ғовдек фойдаланиб, Сўғдиёнага чекинишимиз ҳамда қўшни қабилалардан бардам-бардам ёрдамчи кучлар етиб келмагунча кутиб турмоғимиз керак. Хоразмликлар, дайлар, саклар, ҳиндлар, Танаид ортидаги скифлар келишади. Уларнинг бирортаси-да, македонлар билан куч сиғинишдан бош тортиш даражасигача пастлашмайдилар. Йигиланларнинг бари бу қарорнинг халоскорона эканини тан олдилар... Бесснинг бақтрияликлардан 8000 қуролланган кишиси бўлиб, ҳаммаси — македонликлар Ҳиндистонга кетишишти деб ўйлаганидан Бессга қўшилгандилар. Бироқ, македонларнинг ўзларига қараб келаётганини билиб, Бессни ташлаб қишлоқларига (vici) тарқаб кетдилар. Бесс эса содиқ қилган «аймоқлари»нинг қўшини билан Оксдан ўтди-да, душманлари фойдаланмаслиги учун кемаларни ёқиб, Сўғдиёнага янги кучларни тўплади.

Искандар эса, айтганимиздек, Кавказ тизмасидан ўтган, ямак қўшини оч эди. Аскарлар худди зайтундан шарбат қанвай сиқиб олинса, шундай қилиб кунжугни сиқиб баданларини суртирдилар. Бироқ, бир амфора бунақа шарбатнинг нарви 240 динар, бир амфора асал 390, шароб эса 300 динар эди. Бугдой эса умуман йўқ эди. Варварлар “сир” деб атайдиган ва ичига мева-чева солиб қўшиб қуядиган идишларини шундай яширардиларки, уни қўлган кишидан бошқа ҳеч ким тополмасди. Бу қаҳатчиликда солдатлар фақат балиқ ва ўр ўлан билан ўзларини ушлайдилар. Бироқ, шу емак ҳам

етишмас, натижада юк ортилган отларни сўйишга тўғри келарди. Шу азобда улар Бақтрияга етиб келдилар.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 4, 26-31.

Бақтриянинг табиий шароити турли-тумандир; узумлари йирик-йирик ва жуда ширин; офтобда яхши қизийдиган ерни қондирадиган серсув дарёлар бор; энг ҳосилдор жойларга дондун экилади, қолган қисми қорамол еми учун экинзорга айлантирилган; бироқ майдонининг катта қисми унумсиз. Сув етишмаслигидан бирор нарса ўстириб одамларига едиrolмайди. Понт шамоли эсиши билан қум ёғилади, катта тоғлардек уюлиб, барча йўлларнию, сўқмоқларни босади. Шунинг учун сафардагилар худди денгизчилар каби юлдуз кўриб йўл юрадилар. Кечалари кундузгидек ёп-ёруғ бўлиши бунга қўл келади. Аммо оби-ҳаво бузилганда бу жойларда барча излар йўқолади, чарақлаб турган юлдузларни туман қоплайди, денгиздан эсанг шамол одамларни ағдаради. Бироқ оби-ҳавоси юмшоқ бўлган минтақаларда одам жуда кўп яшайди ва уюр-уюр отлар боқилади. Бу вилоятнинг маркази бўлмиш Бақтра шаҳри Парапамиз тоғининг биқинида жойлашган.

Вилоят билан шаҳарга ўз номини берган Бақтр дарёси шаҳар деворларининг тагидан оқиб ўтади.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 4, 32-40

... Бу орада Бессга ёрдамга келаётган Танаиднинг (Сирдарё) нариги тарафида яшовчи скифлардек яна бир хавф пайдо бўлганини хабар қилишди. Бу билан бир вақтда Каран билан Эригийнинг арий қабиласи ерларида қилган ишларидан хабардор бўлинди. Македонлар ила арийлар ўртасида уруш рўй берибди. Варварларнинг бошида қочқин Сатибарзан турган экан. Жангнинг сустлигини, кучларнинг тенглигини, ғалабанинг ё у, ё бу томонга ёр бўлмаётганини кўриб, у оти билан олдинги қаторга ташланибди, дубулғасини ечиб ўз жангчиларини жасоратлантирибди, душманларига қараб эса, қани бирга-бир чиқадиганинг борми, мен у билан ялангбош сўқишаман, дебди. У тарафдан аскар бошлиғи Эригий чиқибди. Ёши ўтинқираган, бироқ жисмоний ва руҳий кучла-

ри сақланиб, йигитларникидан сира қолишмайдиган Эригий ҳам дубулгани ечиб, кал бошини яланғочлабди-да, шундай дебди: «Галабам билан ёки мардона ўлимим билан Искандарнинг қанлиғи дўстлари, қандай аскарлари борлигини кўрсатадиган кун мен учун етиб келди». Бошқа бир сўз демай, отини душманига бурибди. (Жанг тафсилоти ва Сатибарзаннинг ўлими ҳикоя қилинади). Доҳийлари кетидан ихтиёрийдан кўра кўпроқ шайтон тақозоси билан юрган ва Искандарнинг яхшиликлари эсларида турган варварлар Эригийга таслим бўлдилар.

Искандар эса Бесснинг изидан кетди.

Уша жойда. VII, 5, 1.

Бақтрия ҳокимиятини Артабазга топшириб, у ерда юк ва таҳираларни қолдириб, сараланган ва синашта кучларини олиб сўғдларнинг чўл ерларига кирди. Аскарларини тунда олиб юрарди. Сув етишмаслигидан қаттиқ чанқардилар... 400 стадий атроф-теварақда ҳеч қандай сув йўқ эди. Қуёш ерни аёвсиз қиздирарди; чидаб бўлмас даражада қизиган ерни қуёш нуридан туғилган туман қошларди, узлуксиз, адоқсиз те-кислик эди.

Уша жойда. VII, 5, 13-18.

Шу йўсинда Искандар Окс дарёсига етиб келди... Кемалар йўқ эди. Ер яланғоч, (қурилиш) ашёлар йўқлигидан кўприк-да қуролмасди. У ичи сомон билан тўлдирилган чарм қошларни тарқатди. Қошларни миниб дарёдан ўтардилар, биринчи ўтган-лар бошқалар келишини чеккароққа ўтиб кутардилар. Ана шу усулда қўшинни олги кунда нариги соҳилга олиб ўтди.

Уша жойда. VII, 5, 19-24.

Сўғдиёнадаги воқеаларни билгач, Бессни таъқиб қилиш-га қарор берди. Бесснинг дўстлари орасида Спитамен алоҳида унинг ҳурматига сазовор эди. Аммо макрни ҳеч қандай хиз-матлар билан-да юмшатиб бўлмайди. Доро учун қасосдир, деган гап билан ўз жиноятига дабдабали тус берди; Спита-мен жиноятдан эмас (бахти қаро) тақдирдан юз ўтирди. Ис-кандарнинг Ўкуз дарёсидан ўтганини эшитгач, Бессга илға-ри қаттиқ садоқат билдирган Датаферн билан Катенларни режасига шерикликка тортди. Улар саккизта бақувват-бақув-

ват йигитчаларни бошлаб тезликда етиб келишди. Спитамен Бесснинг олдида борди-да, Датаферн билан Катен сенга қарши фитна тузиб, тириклигингча туғиб Искандарга топширишмоқчи экан, уларни ҳибсга олиб, кишанлаб қўйдим, деди. Бесс бу гапга ишониб, жазолаш ниятида айбдорларни келтиришни буюрди. Бироқ улар... уни боғлаб, бошидан подшолик лозиматларни, жиғаларни юлиб олишди... Ҳибсга олувчилар ёлгон гапириб, бу ишни Искандарнинг буйруғига қўра қилаяпмиз, дейишмаганда йиғилган оломон Бесс томонида хужумга ўтармиди, ё йўқлиги номаълумлигича қолди. Уни отга миндириб Искандар хузурига жўнатишди.

Квинт Курций Руф. «Искандар Мақидунлининг ишлари» VII, 5, 27.

Улар аҳолиси бранхидлардан иборат бўлган кичик шаҳарчага келишди. Бир замонларда, Ксеркс Грециядан қайтаётган пайтда бранхидлар Милетдан қўчирилиб бу ерга жойлаштирилгандилар. Чунки улар Дидим эҳромини Ксеркс фойдасига таҳқирлаганлар. Улар бу ерда ота удумларини ушлаб яшар, фақат икки тилда гаплашишар, истеъмомдаги тилни эса биров гапилаштириб ишлатардилар. Улар подшони шод-хуррамлик билан куғиб олиб, ўзларини ва шаҳарларини унга топширдилар. Искандар қўшинидаги милетликларни тўглаб, бранхидларнинг тақдирини ҳал этишни уларга топширди. Милетликлар эса бранхидларнинг сотқинлигини унутмагандилар ва ёмон кўрардилар. Милетликларнинг фикри турлича чиқиб, қарорлари чўзилиб кетгани учун ҳал қилиш масаласини подшо ўз зиммасига олди... У дарвозадан кириб, сотқинликнинг уяси сифатида шаҳарни ер билан яксон қилишни, одамларини биғта қўймай ўлдиришни буюрди. Одамларининг тили бирлигида, ялиниб-ёлворишлари-да унинг қаҳрини юмшата олмади. Иморатларнинг изи ҳам қолмади, муқаддас дарахтзорлар илдизи билан суғуриб ташланди, шаҳар ўрнида чўл ва унумси ер қолди... Милетни кўрмаган, хиёнат қилиш қўлларидан келмайдиган авлод ўз ажлодлари гуноҳини ана шу тариқа ювди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 6, 36-43.

Бу жойдан у Танаидга (Сирдарё) борди. Боғланганлигининг устига ҳеч қандай кийими қолдирилмаган Бессни шу

ерга келтиришди. Спитамен уни буйнидаги занжирдан ушлаб турар ва бу нарса македонлар учун варварларнинг берган текин томошаси эди...

(Искандар Спитаменни мақтаб) узининг танқоровуллари сафида юрувчи Доронинг укаси Оксартга Бессни олишни буюрди. Бессни хочга тортишди, қулоқ ва бурнини кесишди, сўнг варварлар камон отиб ўлдиришди-да, қуш ҳам тополмайдиган қилиб жасадни ташлаб юборишди... Бессни келтирганларнинг бариси мукофотлар олди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 6-10-27.

Тўртинчи куни Мароқанд шаҳрига келишди. Шаҳар 70 стадий узунликдаги ташқи девор билан, ичидаги қалъа эса яна бир иккинчи девор билан қуршалганди. Шаҳар бошқарув тизимини ўрнатиб бўлгач, подшо атрофдаги қўшни қишлоқларни талатиб, ёқиб ташлади. Кейин бир замонлар аждодлари Кирни ўлдирган абий-скифларидан элчилар келишиб, ўз итоатгўйликларини билдирдилар... Абийларни Европада яшовчи скифлар олдига жўнатиб, уларга, Танаиднинг бу қирғоғига шоҳнинг рухсатисиз ўтмасликларини айтишни тайинлади... Шаҳар қуриш учун Танаиднинг шундайгина устида жой танлади... ва бу шаҳар забт этилганлар учун ва янги забтлар учун таянч бўлажagini эълон қилди.

Аммо унинг ниятларига сўғдларнинг ажралиб чиққанлари ҳамда ўзларига бақғрийларни эргаштирганлари ҳақидаги хабар тўғоноқ бўлди. Улар 7000 отлиқ эдилар. Қолганлари буларнинг обрўсига (anetoritoten sequebantur) ишониб эргашган кишилар эди. Искандар Бессни сотган Спитамен билан Катенга, амалга ошира олишларидан шубҳа қилмагани учун бу кўзғолонни тўхтатиш ҳақида буйруқ берди. Бироқ улар, тўхтатиш илтимос қилинаётган воқеанинг бошловчиси бўлганлари учун, подшо барча Бақтрия отлиқларини қошига чорлайди-да, барини бирданига ўлдиради, деб миш-миш тарқатиб, буйруқни бажармадилар... Улар ўзларининг халққа қарши қилган гуноҳлари учун жазоланишдан, шунингдек Искандарнинг аччиғи кўзғалишидан ҳайиқардилар ва Бесснинг шоҳга қасд қилишини-да бирдек истамасдилар. Жазолан қўрқин ҳисси халқни қуролга чақиритишга олиб келди.

Искандар Кратерни Кирополни олишга қолдириб, ўзи бошқа шаҳарни эгаллади. Ундаги ёшларнинг (жангчиларни) барини ўлдиртириб, қолганларини ғолибларга ўлжа сифатида бўлиб берди. Шаҳар кўрғонини эса мустаҳкамлади. Жасур халқ бўлган мамаценлар ўз-ўзларини ҳимоя қилиш энг ҳалол иш, бундан ташқари омон қолишнинг-да энг тўғри йўлидир, деган қарорга келдилар. Қабиланинг қатъий қарорини юмшатиш учун шоҳ улар ҳузурига 50 отлиқни юбориб, таслим бўлганларга меҳр-мурувват, жанг қилиб мағлуб бўлганларга аёвсиз қаҳр кўрсатилишини яхшилаб тайинлашни буюрди. Мамаценлар шоҳнинг лафзида туришига-да, буюк қудрат эгаси эканлигига-да заррача пубҳаланмасликларини айтиб, отлиқларга шаҳар ташқарисида тўхташни буюришди. Сўнг хурсандчилик билан зиёфат қилишди. Тунда эса емак-ичмакдан оғирлашган ва уйқули ҳолидалигича қириб ташлашди.

Искандар бир ҳамлада оладиган мўлжалда, шаҳарни қуршаган истехком (соғона) қурди-да, қамалга бошчилик қилиш учун Мелеагр билан Пердиккани чақириб, ўзи Киропол қамалидаги Кратер ёнига жўнади. Кир асос солдан бу шаҳарни аслида кечирмоқчи эди. Чунки бу қабилаларнинг подшолари ичида у Кир билан Семирамидага алоҳида меҳр кўйганди, уларга қойил қоларди. Бироқ шаҳарликларнинг қаттиқ турганлари уни жуда аччиқлангирди, натижада у ғалабадан сўнг шаҳарни ер билан битта қилиб ташлади... Шундан сўнг, мамаценлардан қасд олишни хаёлига-да келтирмай Мелеагр билан Пердикканинг олдига қайтди. Унинг юришларида олинган шаҳарлардан бирортаси ҳам бу шаҳарчалик қаршилик кўрсатмаганди: аскарлари шунчалик тез ҳалок бўлди, ўзи, палахмон тошидан шундай зарба олдики, ўлишига оз қолди... Бироқ, енгилмас шоҳ ҳали жароҳатдан қутулмай-да, ҳужумларни аввалгидан ҳам кучлироқ суратда давом эттирди. Девор остига лаҳм қаздирганда катта бўшлиққа дуч келди-да, ундан ёриб кирди. Қўлга олинган шаҳарни ер билан битта қилди.

Бу ердан у Менадемни 3000 пиёда ва 800 отлиқ билан Мароқанд шаҳрига жўнатди. Бу шаҳарга Спитамен қайтиб келиб, македон маъмуриятини ҳайдаб, гарчи аҳоли унинг исёнини маъқулламаган бўлса-да, шаҳарга қамалиб олганди. Аҳоли эса қаршилик қилолмаганидан иттиҳорликдан бош-

қа иложи йўқ эди. Бу орада Искандар Танаидга қайтиб, қарор-тоҳининг атрофини девор билан ўраттирди. Деворининг узунлиги 60 стадий чиққан бу шаҳарга Искандария деб от қўйдирди. Шаҳар қурилиши шу қадар тез тугатилдики, қалъа деворидан кейинги 17-кун и уйларнинг томини қоқа бошлашди. (Иш улар орасида тақсимлангани учун) аскарлар орасида кучли мусобақа бошланиб, уларнинг ҳар бири ўз ишини биринчи бўлиб битиришга ҳаракат қиларди. Шаҳарга асир олинганлар жойлаштирилди. Асирларни эса подшо эгаларига товонини тўлаб озод қилганди. Бу иш кўп йиллар ўтгач ҳам шу кунларгача, асирларнинг авлодлари онгида Искандар хоғирасини сақлаб қолган.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 7, 1-6.

Бироқ, Танаиднинг нариги соҳилидаги ерларга эгаллик қилувчи скифларнинг шоҳи, македонларнинг дарё бўйида қураётган шаҳри ўзига бўйинтуруқ бўлади, деб ҳисоблаб, Картаз исмли укасини катта отлиқ қўшин бошчилигида шаҳарни бузиш ва македон қўшинларини суриб ташлаш топшириғи билан жўнатди. Танаид бақтрияликларни европалик деб номланувчи скифлардан ажратиб туради. Осиё билан Европанинг чегараси шу дарёдир. Фракия яқинидаги скифларнинг уруғлари шарқдан шимолга кетаверадиган йўналишда яшайдилар. Бировлар айтганидек, сарматларга чегаралош эмас, балки уларнинг бир қисми бўлиб, масканлари Осиёнинг чеккаси бўлмиш Бақтриягача чўзилгандир. Скифлар шимолга яқин яшашади; у ерларда зич ўрмонзорлар ва кенг чўллар бошланади; Танаидга ва Бақтрияга ўтирилган ерларидаги вилоятлари маданий ҳаёт тарзидан холи эмас. Бу қабила билан бошланиши мумкин бўлган уруш Искандар учун кутилмаган нарса эди. Душман отлиқлари узоқдан кўриниб турар, у эса ҳали олган жароҳатининг хасталигидан қутулмаган, овози яхши чиқмас эди; шунинг учун дўстларини маслаҳатга чақирди. Душмандан эмас, кутилмаган оғир шароитлардан қўрқарди у. Бақтрияликлар ажралишган, скифлар сурункали босқин уюштиришаётган бир пайтда Искандар на оёқда тура на отда юрар, на гап билан қўшин руҳини кўтара оларди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 7, 31, 39.

Шоҳ Бақтриянинг ажралиб кетишига сабабчи бўлган Спитаменга қарши Менадемни юборди. Спитамен ўрмон ичидаги пистирмага дайларни тўплади. Улар отда икки кишидан мингашишар, отларининг тезлиги эса одамларининг маккорлигига тенг эди. Спитамен ўрмонни ўраб олишни, сўнг — рўпарадан, ортдан ва ўнгу сўл қанотлардан бирдан ҳужум қилишни буюрди. Ҳар томондан ўраб олинган Менадем жуда узоқ урушди... Лекин (барибир, ниҳоят) жонсиз йиқилди... Сўқишувда 2000 пиёда, 300 отлиқ ҳалок бўлди.

Ўша жойда, VII, 8, 6-30.

Искандар (Сирдарёдан) отлиқ билан фалангаларни солларда олиб ўтишга қарор қилди. Енгил қуролли аскарларига эса мешларда сузиб ўтишни буюрди. 12000 кишини уч кунда олиб ўта оладиган солларни жуда тезликда боғлаб тайёрладилар. Кечувга бари нарса тайёр бўлганда, скифларнинг 20 кишидан иборат элчилари қабиланинг одати бўйича араваларида келишиб, шахсан подшога гаплари борлигини айтишди.

(Скиф элчиларининг гапидан):... «Мидия, Сурия, Эронни эгалладинг, бақтрияликларни бўйсундирдинг, энди очкўз ва тўймас қўлларингни бизнинг мол-жонимиз томон чўзаяпсан. Бақтрия атрофида шунча овора бўлиб юрганинг сенга таъсир қилмадими? Уни қайириб оламан, дегунингча сўедлар яна уруш бошлади. Ғалабаларингдан сенга янги урушлар туғилмоқда... Танаиддан ўтадиган бўлсанг скифларнинг нечоғлик буюк майдонга тарқалганини, уларга ҳеч қачон етолмаслигингни билиб оласан. Бизнинг камбағаллигимиз, сенинг аскарингнинг тезлигидан анча илдамлироқдир... Бизнинг тимсолимизда сен Осиё ва Европанинг қўриқчиларини кўриб турибсан. Танаид бўлмаганда биз Бақтрия билан чегарадош бўлардик: Танаиддан сўнг бизнинг ерларимиз Фракиягача чўзилган. Эшпигишимизча, Фракия — Македония билан чегарадондир. Бизни душман сифатида кўрмоқчимисан ёки дўст сифатидами, ўйлаб кўр?»

Ўша жойда, VII, 9, 1, 2.

Шоҳ пешанасига нима ёзилган бўлса, шунга кўнишини ҳамда (яқинларига) маслаҳат солишини айтди. Элчиларни

жўнатиб, қўшимча содларни тайёрлашни буюрди (дарёдан кечув тасвирланади).

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 9, 13-21.

Душманнинг отлиқ қўшини қочди. Шоҳ уларни 80 стадий масофагача қувиб борди... ораси узоқ бўлмаган масофаларда тошлар қўйиб белгиланган Либер ота¹ чегараларидан ҳам ўтиб душманнинг кўпини қириб, ундан-да кўпини асир олиб, 1800 отни қўлга тушириб, ярим тундан оғанда қайтиб келишди. Македонлар 60 отлиқ, 100 га яқин пиёда йўқотдилар, минггача жангчи яраланди. Галабанинг шов-шуви ажралиб чиққан Осиёнинг жуда катта қисмини ларзага солди. Ахир барча халқлар скифларни енгилмас деб биларди, модомики скифлар ҳам синдирилган бўлса, македонларга ҳеч қайси қабила бас келолмас экан, деб ўйлай бошладилар. Шунинг учун саклар-да, элчилар юбориб, бўйсунишга тайёр эканлари ҳақида ваъда бердилар. Уларни бу қадамни қўйишга Искандарнинг жасоратидан ҳам кўра кўпроқ, бўйсунган скифларга кўрсатган мурувватлари сабабчи эди.

Шоҳ сак элчиларини илтифот билан кутиб олди. Сўнг Кратерга қўшиннинг катта қисмини бериб, айланма йўллардан юришни тайинлаб жўнатди. Ўзи Марокандга келди. Спитамен унинг яқинлашаётганини эшитиб Бақтрияга қочди.

Уша жойда. VII, 10, 1-13.

Сўғдиёнанинг катта қисми чўлдан иборат. 900 стадий кенликдаги жойни эгаллайди. Маҳаллийлар Политимет² деб атайдиган дарё катта майдонни суғоради. У аввалига тор воқа ичида оқиб, кейин ер остига кириб кетади. Лекин сувнинг шалдираган овози дарёнинг ер ости оқимини билдиради, оқимнинг устидаги тупроқ эса ҳамшиша нам туради.

Шоҳнинг олдига бақувват-бақувват ва атоқли сўғдлардан ўттиз кишини олиб келишди. Ўзларининг қатлга олиб кетилишини эшитган бу сўғдлар бирдан қўшиқ айтиб, яна

¹ Л и б е р о т а — Худо Диониснинг лотинча номи. Эртақда айтилишича, Осиёни биринчи бўлиб эгаллаган дейилиб, у борган жойлар белгилаб қўйилган.

² П о л и т и м е т — бу маҳаллий эмас, грекча номдир. Ҳозирги Зарафшон.

турли йўллар билан хурсандликларини билдира бошладилар. Шоҳ хурсандчиликнинг боисини сўради. Улар, шу пайтгача бировларнинг қўлида ўлиб кетишларидан хафа эканларини, энди эса, неча-неча қабилалар устидан ғалаба қозонган шоҳ қўлида ўлим топажакларини ва бу шарафли ўлим уларни ажодлари ёнига қайтаражагидан хурсандликларини айтдилар. Ажодлар билан учрашув эса қасамлари бўйича барча кучли эркакларга насиб этармиш. Искандар улардан, мен билан дўст бўлиб яшаб қолишни истамайсизларми, деб сўради. Биз ҳеч қачон сени ёмон кўрмаганмиз, бироқ урушнинг тизимига боғланганимиз учун душман сафига тушганмиз, деб жавоб беришди улар. Ўттизта барзангининг ҳаммасига эркинлик берилди, тўрттаси шоҳ қўриқчилари сафида қолишди. Сўғдиёнада 3000 пиёда билан Певколайни қолдириб (шароит бундан ортигини талаб ҳам этмасди), у Бақтрияга *кетди*.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 10, 15.

Ох ва Окс дарёларини кечиб ўтиб, Марғиёна шаҳрига келиб, унинг атрофидан олгита шаҳар учун жой танлади. Шаҳарларнинг иккитаси жанубга, тўрттаси шарққа юзланиб тушиши ва керак бўлганда бир-бирига ёрдам бера олиши учун орадаги масофалари яқин эди.¹

Ўша жойда. VII, 11, 1-29.

У бошқа яна жуда кўп жойларни забт этди. 30000 аскарни икки йил боқадиган озиқ-овқат билан қояни эгаллаб олган Аримазни енгизишулар жумласидандир. Баландлиги 30, айланаси 150 стадий келарди, тўрт томони тик жарликлардан иборат бу қояга (супага) фақат ингичка сўқмоқчалардан чиқиш мумкин эди. Ярим йўлда кўриниб турган горнинг тор ва қоронғу оғзидан жилғалар чиқиб, ҳар томонга ёйилганча оқиб ётарди.. Шоҳ бу жойни олиб бўлмаслигини кўриб, ортга қайтмоқчи бўлди-ю, бироқ кўнглида бахиллиги голиб келди. Камалга киришишдан аввал барибир таслим тақлифини этиш учун Кофен Артабаз ўғлини Аримаз олдига

¹ Марғиёнага исбни батамом босириш ва шаҳарлар куриш учун қилинган сафар ҳақидаги ҳикоя фақат Квинт Курцийда учрайди.

юборди. Аримаз мағрурлик-ла рад жавобини бериб, Искандар учини биладими, деб сўради... Искандар унга шу куни кечасиёқ македонлар уча олишини исбот қиламан, деди (300 йигитчанинг арқон ва темир қозиклар ёрдамида қоянинг устига чиққани тасвирланади).

Кофен яна Аримазни таслим бўлишга ундаб... қоянинг учини кўрсатди-да, унинг ғоз туришидан куларкан, бу Искандар кўшинининг тишчалари, деди. Шу пайт пастдаги қароргоҳдан, берилган ишора билан бутун кўшиннинг ҳайқириғи эшитилди. Алоҳида олганда ҳеч қандай кучга эга бўлмаган бу ҳаракатлар варварларни таслим бўлишга мажбур этди. Аримаз ўзининг энг яқин дўстлари ва қабиланинг катталари билан Искандар қароргоҳига тушди. Бунга уни мағлубият алаmidан кўра — иложсизлик алами мажбур этганди. Улар аввал қамчи билан саваланди. Сўнгра эса қоянинг остоналарига осилдилар.¹ Мол-жони билан бирга таслим бўлганлар янги қурилган шаҳарлар² аҳолисига тортиқ қилинди. Артабаз қояни ва атроф вилоятни кўриқлаш учун қолдирилди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 1, 2-14.

Таслим бўлган варварларга, ўжарлик билан курашаётганларнинг шаҳарлари ва ерларини бўлиб беришни буюрди. Бироқ, бақтриялик қочқинлар 800 массагет отлиқлари билан кўшилиб кўшни қишлоқларни вайрон қиляётгандилар. Уларни даф этиш учун шу вилоятнинг сатрапи Аттин 300 отлиқ билан тайёрланаётган фитнадан хабарсиз равишда йўлга чиқди. Душман эса қароргоҳ яқинидаги ўрмонга аскарини ҳамда тузоқ маъносида мол-жонлигини тўплаганди.

Кўшин учун емак тўлагани чиққан Аттиннинг аскарлари жанговарликка амал этмай борардилар. Душман уларга бирдан ёпирилиб, ҳаммасини қириб ташлади. Бу жанг дараги Кратерга етиб боргач, у зудликда бутун аскар билан етиб келди. Массагетлар қочишди. Мингта дай устидан қозо-

¹ Аримаз қояси. — Унинг қасрдалиги ҳақидаги олимлар фикрлари турлича. Лексин у Арриандаги Сўғд қояси билан чалкаштирилмаслиги лозим.

² Искандар Марғиёнада бандлигида, илгари бошган Сўғдиёнада уч марта қаршилик исёни кўтарилганини Диодор аниқ айтади.

нидган галаба бугун вилюятда кўтаришган исённинг бостирилишини тўғрилади. Сўғларни яна бир карра бўйсундириб шоҳ Мароқандга қайтди. Боспор скифларига жўнатилган Берд шу юртининг элчилари билан бирга қайтди. Дай ва массагетларнинг кўшниси бўлган хоразмликларнинг доҳийси Фратаферн элчиларини жўнатиб Искандар буйруқларига бўйсунини айтди. Скифлар Искандардан ўз шоҳларининг қизига уйланишини таклиф қилдилар, мабодо шоҳ бу қариндошчилик таклифидан ор қилса, македонлар ва скифларнинг атоқли одамлари ўртасида қуда-андачиликка рухсат беришини сўрадилар. Элчиларни илтифот билан кутиб олгач, шоҳ Базаира¹ деб аталадиган вилюятга кетди.

Бу ерлардаги варварлар бойлигининг асосий белгиси — ўрмон ичида қамаб ушланадиган улуғвор, асл ҳайвонлардир. Улар бунинг учун серсув булоқ ва сойлардан сув ичадиган катта-катта ўрмонларни танлаб, ҳайвон кўтонларини девор билан ўрайдилар, овчилар учун қочадиган бошпаналар қурадилар. Искандар тўрт йилдан бери тегилмаган кўтонга бугун кўшини билан келиб, ов бошлашга буйруқ берди. Кўпчилик ўртасида турган шоҳга каттакон арслон тўша-тўғри кела бошлади.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII. 1, 19.

У ердан шоҳ Мароқандга қайтди.

Ўша жойда. VIII, 2, 14-22, 25-38.

Ксениппа² Скифия билан кўшни вилюят. Қишлоқлари жуда кўп, бари бир-бирига яқин жойлашган. Ҳосилдор ерлари маҳаллий аҳолини ўзида ушлаб туришидан ташқари, четдан одамларни жалб қиларди. Бу вилюят Искандардан ажралиб чиққан отликлар учун макон бўлганди. Искандарнинг дарагини эшитган ерлик аҳоли уларни ҳайдай бошлади. Бақтрияликлар бир ерга тўшланиб 2500 киши бўлишди. Тинчлик замонларда қароқчилик қилишга ўрганган бу отликлар урушдан, айниқса эса айбларидан ўтиш имконининг йўқли-

¹ Базаира — Қасрдалик номзўлум. Бирор доҳийники бўлган овлоқ жой ҳақида фақат Курций ёзган. Диодор бу вилюятни "Басистлар ўлкаси" деб атайдди.

² Ксениппа — Қарини ёки Кен (Шаҳрисабз) бўлиши мумкин.

гидан жон аччигида Искандарнинг претори Аминтага ташланишди. Жанг узоқ давом этди; ниҳоят 700 кишисини йўқотиб (улардан 300 киши асирга тушганди), бари таслим бўлди. Жангда македонлар 80 кишини йўқотишди, 350 одам жароҳатланди.

Буларни бўйсундиргач, Искандар қўшини билан Навтака деб аталувчи вилоятга ўтди. У ерда Сизиметр¹ деган одам сатрап эди. Унинг онасидан туғилган икки ўгли бор эди, эро уларда бундай алоқа рухсат этилганди. Сизиметр аҳолини қуроллантириб, воҳанинг энг ингичка жойини мустаҳкамлади. Воҳанинг олдида дарё оқар, орти эса баланд қоя эди. Қоянинг тагидан кенг лаҳм қазилган бўлиб, ёруғлик тушиб турса-да, ичкараси қоронғу эди. Лаҳмни туб аҳолидан бошқа ҳеч ким билмас эди. Искандар табиатан ингичка воҳага қурилган тўсиқларни таранлар олиб кириб бузди-да, ҳимояланаётганларнинг кўпини камондан оттирди. Бузилган тўсиқлар устига чиқиб, аскарини қоя томон сурди... Тепадан сув тушарди, бундай жарни тўлдириш мумкин эмасдек туюларди. Шоҳ кесилган дарахт ва шоҳларни тўплашга буюрди. Бундай улкан ҳажмдаги ишни ҳамда мустаҳкам истехкомнинг зил кетаётгани кўрган маҳаллийларни ваҳима босди... Шоҳ қамалдагиларни қўрқитув билан олиш мумкин, деб ҳисоблаб, шу қабиладан чиқиб, унга хизмат қилаётган Оксиартни варварларни таслим бўлишига кўндириш учун юборди... Сизиметр кўнаётгандек бўлганда онаси ва хотини, бировнинг қўлига тушгандан кўра ўлганимиз яхши деб, Сизиметрнинг хаёлларини омонликдан шон-шараф ва номусни ўйлаш томон бурдилар...

Озод ҳаётнинг эркаклардан кўра хотинларга қимматли бўлганидан уялган Сизиметр, музокараларни тўхтатиб, мулофаани давом эттиришни буюрди. Бироқ, душман билан ўзининг кучларини солиштириб ўйлаб кўраркан, хотин зоти маслаҳатига кирганига пушаймон бўлди. Шунинг учун қатъият билан Оксиартни чақирди-да, шоҳнинг меҳр-шафқатига сиғиниб таслим бўлишини айтди. Фақат онасининг айтганларини шоҳга билдирмайсан, деб шарт қўйди. У онасининг жазоланишидан хавфсирарди. Кейин Оксиартни жўнатиб, кетидан онаси, ўғиллари, қариндош-уруғлари би-

¹ С и з и м е т р. — Доро қўйиб кетган форс.

лан оломон бўлиб йўлга тушди ва ҳатто Оксирт ваъда қилган омонлик гаровини ҳам кутиб ўтирмади. Искандар улар томонга бир отликни жўнатиб, орқаларига қайтишни ва ўз жойларида унинг ташрифини кутишни тайинлади. Минерва¹ ва (ғалаба маъбудаси) Викторияларга атаб қурбонликлар қилди. Сизиметрни ўз мансабида қолдириб, агар содиқ дўст бўлиб қолсанг, яна катта вилоятни кўчиб бераман, деб ваъда қилди. Келтирган икки ўғлини эса ўз аскарлари ҳисобига киритиб бирга юришни тайинлади.

Бир фалангани шу ерда қолдириб, отликлари билан исён кўтарган ва бўйсунмаганларни таъқиб қилиб жўнади. Йўлларни катта харсанглар босган, ниҳоятда қийин эди. Кўп отларнинг туёғи синиб, ҳоригандан юролмай қолди. Аммо шоҳ отларни алмаштириб, таъқибни тўхтатмади... (Жангдан сўнг) варварлар тарқалиб кетиб, ўрмонларда жон сақлашди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VIII, 3, 1-15.

Искандар Спитаменнинг дайлар ичидалигини билгани учун уларга босқин қилмоққа қарор қилди.

Спитамен ўз хотинини жон-дилдан севар, янги-янги қувғинлар ва қоч-қочлар жонига тегиб кетган бу аёлни доимо ёнида бирга олиб юрарди. Бир куни хотини ноз-карашмасини ишга солиб, дарбадар қочиб юришларни тўхтатиб, Искандар меҳрига сиғиниб таслим бўлишни ўтиниб сўради... У қиличчини суғуриб олди ва агар қайноға-қайнинилар ўртага тушмаганда хотинини санчиб ўлдирган бўларди. Шунда Спитамен, кўзига кўринмасликни, агар кўринса ўлдиришини тайинлаб, тунларини никоҳсиз хотинлари билан ўтказа бошлади. Бироқ унинг севғиси, айниқса, атрофдагиларнинг гап-сўзлари билан яна кўзгалди. Бирга яшай бошлагач, хотини эски ўтинчини яна такрорлай бошлади... Аммо у, бўйсунмагандан ўлимни ортиқ кўришини айтди... Бир куни катта базмдан сўнг уни маст ҳолда уйкуга кетганини билиб, хотини кўйлаги остига яширган қиличи билан Спитаменнинг

¹ М и н е р в а — латинча. Грекчада Афина. Қадимги афсоналарда осмон, булутлар, ҳосилдорлик, чақмоқ худоси; меҳнатнинг пирини; одамларни отини жилволаш, ҳужизни қўшга қўшиш, арава ва кема ясашга в.ҳ.э.ларга ўргатган.

бошини кесди-да, воқеадан хабардор қулига берди. Унинг билан биргаликда, қонга беланган қўйлагини-да ечмай, македон қароргоҳига келди... Искандарга Спитаменнинг бошини топширди. Искандарнинг кўнглида турли туйғулар курашарди. Ундан юз ўтирган, уни сотган, агар тирик қолса яна қанча-қанча ёмонликлар қилиши, ҳаётини захарлаши мумкин бўлган одам йўқ қилинганди. Аёлнинг хизмати жуда катталигини кўриб турарди. Лекин маккорона хиёнатни қабул қилолмасди... Мараз ишдан жирканиш, хизматга меҳр кўрсатишдан устун келди: у аёлга қароргоҳдан кетишни, грекларга варварча ахлоқни юқтирмасликни буюрди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VIII, 3, 6, 13.

Спитаменнинг ўлдирилганини эшитган дайлар, исённинг ингирокчиларидан бўлган Датафернни кишича келтириб, ўзлари-да таслим бўлдилар.

Искандар ўзи қўйган ноибнинг очкўзлиги ва раҳмсизлигидан кўришган азобларини ювиб, уларни мукофотлашга қарор қилди; Гирканияни, мардларни, тапурларни Фратафернга топшириб, ундан олдинги ноиб Фрадатни банди ҳолида келтиришни буюрди. Дрангларга қўйилган ноиб Арсам ўрнини Станазор олди; Арсак Мидияга, Оксидатни йўқотиш учун жўнатилди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. 4, 1-25.

Уч ойда бу ишларни битириб, қишқи қароргоҳлардан чиқди-да, Габазе мавзесига йўналди. Биринчи кун тинч ўтди... Учинчи куни бутун осмон бўйлаб чакмоқ чакнади... момагулдурак турди, кўшин на юришни, на туришни билмай қолди. Бирдан шаррос ёмғир қуйиб, дўлга айланди. Аввалига аскарлар қуролларини пана қилгандилар, бироқ тез орада қўллари совқотиб, ёмғирпўшларини ушлолмай қолдилар-да, йиқила бошладилар. Чарчоқдан, ёмғиру, совуқдан ҳам кўра, кўпроқ қўрқувдан йиқиларди улар. Баъзилар гулхан ёқди, баъзилар варварларнинг уйларига етиб олди, баъзилар эса, ҳиво сал юмшагандан кейин шалаббо ерда капалар тиклай бошлади... Ниҳоят Сизиметр кўп юкчи мол ва икки мингта

туя келтиргандан кейин аскарлар совуқ ва очликдан кутулди. Саклар устига юришди. У ерни хонавайрон қилишгач, шоҳ тушган ўлжадан Сизиметрга ўттиз бош жонлиқ берди.

Ундан таниқли Оксиарт сатраплик қилаётган вилоятга ўтишди. Оксиарт паноҳига ўтиб, содиқ қолишга онт ичгач, шоҳ сатрапликни унга қайтариб берди. Фақат иккита ўғлининг қўшин сафида бўлишини талаб этди. Аёллар ичида Оксиартнинг Роксана деган қизи бор эди... салтанатни мустаҳкамлаш ниятида шоҳ унга уйланди. Шунингдек, македонларни-да форс қизларига уйлантирди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VIII, 5, 1-2.

Ҳиндистонга, ундан эса океан соҳилига юришга тайёрланаркан, ортда турли-туман ғимирлашлар кўтарилиб, ниятларига халақит қилмаслиги учун босиб олинган вилоятлардан 30000 қуролланган ўспиринни йиғиб келишга буюрди. Мақсади — ўспиринлардан ҳам аскар, ҳам гаров сифатида фойдаланиш эди. Кратерни ажралиб чиққан Австан билан Катенни бостириш учун жўнатди. Австан асир олинди, Катен эса жангда ўлдирилди. Полиперхон Бубацена деган вилоятни бўйсундирди.

Диодор. Кутубхона, XVII, 73.

Искандар Дорони қўлга олиш мақсадида юриш бошлади. Бу пайтда Доро Бақтриядан ва бошқа сатрапиялардан куч тўплай бошлаганди. Бироқ душманининг сиқуви таъсирида 30000 форс аскар ва ёлланма греклар билан Бақтрияга қочишга мажбур бўлди. Йўлда уни Бақтриянинг сатрапи Бесс ушлаб, хиёнат қилиб ўлдирди.

Искандар Бессни таъқиб қила бошлади. Бесс бу пайтда анча илгарилаб Бақтрияга етиб бўлган эди. Шунинг учун Искандар ортга қайтди.

Уша жойда, XVII, 74.

Бесс Набарзану, Барзаент билан бирга Бақтрияга кириб олди. Бесс Бақтрияга қўйилган Доронинг сатрапи эди. Шу мансаби билан танилгани учун халқни озодлик курашига кўтара олди. У табиий йўл шароитининг оғирлиги душманга

қийинчилик, бақтрияликларга эса мадад келтиришини, аҳолининг кўшлиги эса мустақил яшаш учун асос бўла олишини айтарди. Халқни кўндириб уруш эълон қилгач, ўзини подшо деб эълон қилиб, кўшин тўплашга, қурол-яроғ ҳозирлашга, хуллас, ғайрат билан урушга тайёрлана бошлади.

Диодор. Кутубхона, XVII, 75.

Искандар Гирканияга кириб, уч кунлик йўлдан сўнг Гека-томпил¹ шахри ёнида қароргоҳ қурди. Бу бой шаҳарда емак, мева-чева сероб бўлгани учун кўшинга бир неча кунлик дам берди. У ердан 150 стадий йўл босиб улкан қоя олдида тўхтади. Қоя остида, ҳатто худолар учун-да катталик қиладиган улкан ва ажойиб ғор бўлиб, ундан Стибоит деган дарё оқиб чиқади.

Искандар Гирканиянинг Каспий ёки Гиркан деб аталувчи денгизгача жойлашган бари шаҳарларини эгаллади. Гиркания мамлакатидан ўтаркан, «Кутлуғ қишлоқлар» деган ерга борди. Ҳеч бир ўлка мева-чеваси билан бу қишлоқларга тенглаша олмайди. Узумининг бир бошидан бемалол бир чора шароб чиқади. Тут ва анжир дарахтларининг биттаси ўн медимн²гача² ҳосил беради. Ўрим-йиғимда тўкилган доннинг ўзи келаси йилги экин учун етарли бўлиб, бошқатдан меҳнат қилишга ҳожат йўқдир. У ерда эманга ўхшаган дарахт япроқларидан асалга ўхшаган суюқлик оқиб чиқиб, одамлар уни истеъмол қиладилар.

Ўша жойда, XVII, 81.

Дрангианадаги ишларни жой-жойига қўйиб, Искандар яна кўшин бошига туриб, аввалам бор аримаслар, яъни «яхшилиқ қилувчилар», «жўмардлар» (Эвергетлар) юртига юрди... Аҳоли уни меҳрибонлик ила кутиб олди. Искандар уларни солиқлардан озод қилиб ва бошқа шу каби яхшилиқларни ато этди. Уларнинг кўшнилари гедрозийлар-да шундай яхши кутиб олганлари учун аримасларга ўхшаб меҳрибончилик кўрдилар. Бу икки қабиланинг бошчилиги Тирилатта берилди.

¹ Г е к а т о м п и л — Шимолий Мидияда, Копетдоғ довоми бўсағасида, Каспий дарвозасининг жанубий қисмига яқин жойда бўлган шаҳар.

² М е д и м — 52, 53 литрга тенг.

Бу орада, Сатибарзаннинг Бақтриядан катта отлиқ бўлинма билан чиқиб, Арияда пайдо бўлганини, аҳолини Искандардан ажралишга ундаётганини эшитди. Унга қарши Эригий ва Станазор бошчилигида кўшин жўнатиб, ўзи Арахозияга ўтди ва бир неча кун ичида уни эгаллади.

Диодор. Кутубхона, XVII, 82.

Ундан кейин Искандар, парапамизад деб аталувчи элга уруш очди. Улар Катта Айиқнинг¹ остидаги мавзеларда яшади. Ерлари кўпинча қор босиб ётади, совуққа ўрганмаган элатлар учун бориш ва яшаш қийин. (Курций тасвирига ўхшаш табиий ва маиший шароит тасвирланади)... Шоҳ бу юртнинг бари аҳолисини бўйсундирди.

Ўша жойдан. XVII, 83.

Мидияга тушиб борадиган нишабликка етиб келиб, Искандар бир шаҳар қурди ва унга Искандария деб ном берди. Бу шаҳардан бир неча кунлик ерга у яна бир шаҳар қурдида, у ерга 7000 варвар, 3000 та урушга мунтазам қатнашмайдиган, шунингдек, қолишга истак билдирган ёлланма аскарларни ерлаштирди. Бесснинг тож ва подшоҳлик ва либосларини кийиб, кўшин тўшлаётганини эшитиб Бақтрияга йўл олди. Арияда қолган лашкарбошилар уруш санъати билан жанговарликда донг таратган Сатибарзаннинг исёнчилардан катта куч тўшлаганини эшитиб, унга қарши юрдилар. (Жанг ва Сатибарзан билан Эригийнинг бирга-бир сўқилгани тасвирланади). Эригий ютиб чиқди. Варварлар доҳийларининг ўлимидан даҳшатта тушиб, жон таҳликасида шоҳга таслим бўлдилар. Бу орада Бесс бир базмда ўзининг Гобар² исмли сафдоши (hetarios) билан аччиқлашиб қолди... Уни ўлдирмоқчи бўлди. Гобар Искандар паноҳига қочди. Гобарнинг қутулиб қолганини эшитган ҳамда мурувват кўришдан умидвор бўлган бошқа доҳийлар тил бириктириб, Бессни банди қилдилар ва Искандарга келтирдилар. Шоҳ уларга катта мукофотлар бериб, Бессни Доронинг укасига ва бошқа

¹ Катта Айиқ юлдузлари — Бу туркум юлдуз остида, дейилишида шимолда янголчилар, деган маъносини бор.

² Г о б а р — Бесснинг душмани сифатидаги бу ном фақат Диодорда учрайди.

қариндошларига топширди. Улар Бессни хўрлаб, масхаралаб ўлдирдилар ва жисмини бурдалаб, ҳар томон сочиб тапгадилар.¹

Диодор. Кутубхона, XVII, 84.

Сафарларининг бирида, ўгиши лозим бўлган бир чўлда у жуда кўп аскарини йўқотди. Бир пайтлари форслар ўз юрларининг чекка-чеккасига кўчирма қилган грек бранхидларни ўлдиртирди. Сўғд ва скифларга қарши юриш. Искандар олдига қатл учун келтирилган сўғд доҳийлари ғаройиб бир сабаб-ла қутулиб қоладилар.²

Искандар исён кўтарган сўғдларни таъқиб қилиб 120000дан ортиқ одамни ўлдиради. Сўғд ва бақтрияликларни иккинчи карра жазолаб, келажакда-да итоатда ушлаш учун қулай жойларда шаҳарлар қуради. Сўғдларнинг учинчи исёни, тоғларда жон сақлаганларни Искандар қўлга олади.

Бассистлар ўлкасидаги ғаройиб ов, ўлжа жуда катта бўлади.

Навтакларга қарши юриш, у қўшинининг катта қисмини қор туфайли йўқотади.

У Оксиарт қизи Роксанага ошиқ бўлиб уйланади, кўп дўстларига атоқли варварларнинг қизларига уйланишни маслаҳат қилади.

Помпей Трог³ Филиппийлар тарихи, XII, 3-5.

Искандар Гирканияни, мардларни... кейинроқ Кавказ тоғи этакларидаги дранг, эвергет, парет, парапамизад ва бошқа қабилаларни бўйсундирди. Унинг олдига Доронинг дўстларидан бири бўлган Бессни кишанланган ҳолда келтиришади. У Дорога хиёнат қилиб уни ўлдирган эди. Искандар бу хиёнатни жазоси сифатида қатл этиш учун уни Доронинг укасига топшираркан, Доро менинг душманим ва бунинг дўсти эди, деган гапларни айтади.

¹ Искандар юришининг бошланиши, Бесс билан Сатибарзан воқсалари Курций билан деярлик бир хилда тасвирланган. Бу уларнинг битта манбадан фойдаланганини кўрсатади. Аммо Сўғд юриши ва кейинги воқсалар йўқолган ва фақат айрим бобларнинг сарлавҳалари сақланган. Қадим ўтмишда ёзилган бу сарлавҳалар, фарангчадан таржима қилинган. (Miot. 1837 йил.)

² Курцийда келтирилган воқеа бўлиши мумкин.

³ *Помпей Трог* — Унинг “Филиппийлар тарихи” асари асосан Искандарнинг давомчиларига бағишланган бўлиб, Искандар ҳақида қисқа изоҳлар билан чекланган.

Бу ўлкаларда ўз номининг унутилмаслиги учун Танаид ёқасида Искандария шаҳрини бунёд этди, 6000 қадам узунлигидаги шаҳарни ўровчи девор ўн етти кун ичида қуриб битказилди ва унга Кир қуриб кетган шаҳарларнинг аҳолиси кўчириб ўтказилди. Бақтрия ва Сўғдиёнада у ўн икки шаҳар қуриб, қўшинидаги ногинч, ғалвали кишиларни ўтרוқлаштирди.

Плутарх. Искандар Мақидунли, XLV.

Гирканиядан сўнг Парпияга ўтди... Орексарт (Яксарт) дарёсини Танаид деб ўйлаб кечиб ўтди ва скифларни юз стадийгача қувиб борди.

Ўша жойда. XLVII.

Искандар бир томондан ўз турмуш тарзини маҳаллийчага мослаштиришни, иккинчи томондан маҳаллий аҳолини македонча турмушга яқинлаштиришни кучайтирди. Аралаштириш орқали ўз ҳокимиятини куч билан эмас, яхшилик билан мустаҳкамлайман, деб ҳисобларди. Шу мақсадда маҳаллий болалардан ўттиз мингтасини танлаб олиб, юнонча билимга ва македонча қурол-яроғни ишлатишга ўргата бошлади. Уларга устозликка жуда кўп одамларни жалб этди. Бир кўришдаёқ севиб қолган гўзал ва сарвқомат Роксанани никоҳига олгани ҳам шу ниятларига мос келарди.

Искандарнинг йўлномаси¹, 71.

Мардлар қабиласида одамларнинг қурол-яроғи билан ўз куч-қувватидан бопқа бойлиги йўқ.

Ўша жойда, 84.

Искандар аскарлари қамалда қолган Мароқандгача борди. Танаиднинг нариги соҳилида скифлар ғала-ғовур кўтараётганди. Ўзиникиларга ёрдам беришга шошиларди. Асирлар қўли билан асос солинган шаҳарни йигирманчи куни битирди. Ёши ўтганларни, жароҳатланганларни, ҳарбга ноқобил ёки истамаганлар, шунингдек, раҳбарлик соҳасида тажрибаси борларни шаҳарга ерлаштирди.

¹ Искандар йўлномаси. — Номаълум муаллиф томонидан 5-асрда ёзилган. 19-асрда Арриан асарларига Миллер томонидан қўшиб чиқарилган.

Уша жойда, 79.

У сўғларнинг пойтахти Мароқандга, сўнгра эса Танаидга борди. Танаид Араксдан оқиб чиқиб, Гиркан денгизига қуйилади ва шу билан Осиёни Европадан ажратиб туради.

Уша жойда, 81.

Ҳомер асарида мақталган абий скифларидан элчилар келди; улар ғолиблар қошида феъли-ҳўйларини айтарканлар, қашшоқлар қароқчилардан-да эркинроқдир (матали) асосида, биз фақат ўз вужудимизга муҳтожмиз, дердилар.

Уша жойда, 95.

Абийлар эркинликда ва камбағалликда тентлар. Турмуш тарзларида камбағалликни гўзаллаштирганлари билан фарқлилар бошқалардан, камон ва ўқдан бўлак нарсага эгалик қилмасликка мусобақалашадилар. Камон ва ўқ уларнинг асосий интилишларидир. Болаларига мерос қолдирадиганлари ҳам шу. Овчида шу иккови бўлса бас: оиласида сут ҳам, эт ҳам мўл, кийим учун тери ҳам етарли. Боз устига улар ўта меҳмондўст, жуда ширин сўздирлар.

Страбон¹. География. XV. 2, 10.

Юқорида эслатилган тоғларнинг жойлашишини, Искандарнинг Парпиядан Бақтриёнага қараб Бессни таъқиб этган йўлини ўрганиб, аниқроқ белгилаш мумкин. Аввалам бор у Арияга келган. Кейин фитнада фош этилган Парменион ўгли Филотни ўлимга маҳкум этган жойи — драңглар юртига ўтган. Кейин у Филотнинг отаси Парменионни фитнага иштироки бор деб айблаб, уни ўлдириш учун бир неча одамни Экбатанга жўнатган. Айгишларича, улар ўтгиз-қирқ кунлик йўлни ўн бир кунда босиб, топшириқни бажарганлар. Драңгларнинг турмуш тарзи тўлиғича форсча бўлиб, шароб етишмаслигидан қийналадилар. Уларда қалай метали сероб. Драңглардан сўнг Искандар эвергетлар ва араҳотларга ўтган. Эвергетларга бу номни Кир қўйган экан.

Кейин у Савр юлдузлари остида яшовчи парапамизадлар юртидан ўтган. Парапамизадларнинг тоғли ери ўша пайтда

¹ С т р а б о н — Искандарнинг солномачилари қаторига қирмайди. Лекин онда-сонда бошқа сабабларга биноан берилган маълумотларида қизиқарли материаллар бор.

қалин қор босган бўлиб, юриш жуда қийин эди. Ёғдан бўлак ҳамма нарса билан яхши таъминланган қишлоқлардаги аҳоли аскарларни уйига қўйгани азобни анча енгиллаштирган. Аскарларнинг чап тарафида Парапамиз тоғларининг қорли чўққилари турган. Парапамиз тоғларининг жануб қисми ҳинд билан арийларники, шимолий ғарб қисми — бақтрияларникидир... Искандар ана шу жойда қишни ўтказиб, ҳам шаҳар куриб, ортида Ҳиндистонни қолдириб Бақтрияга ўтди. Йўлларда бутасимон хандонписта дарахтларидан ташқари умуман дарахтлар ўсмасди. Озиқ-овқат етишмаслигидан аскарлар юк ҳайвонларининг гўштини ердилар. Еганда ҳам ўтин етишмаслигидан хомлигича ердилар. Ҳазм қилиш учун эса бу ерларда сероб бўлган силфий ўсимлигини истеъмол қилардилар. Ўн беш кундан сўнг, Искандар ўзи асос солган шаҳардан ва қишлоқ жойидан Бақтриянинг Адрасп шаҳрига ўтди.

Страбон. География, XI, 8.8.

Массагет билан сакларнинг таркибига, шунингдек, адрасп ва хоразмийлар ҳам қиради. Спитамен бақтр ва сўғдлардан худди Бессга ўхшаб ана шуларнинг ичига қочганди.

Ўша жойда, XI, 11, 6.

Гирканиядан Сўғдиёнага кетавериш йўлининг шарқий йўналишида, Таврнинг бериги тарафида яшовчи халқлар қадимдан форсларга, македонларга, парфяларга маълум бўлган. Тўғри кетаверишдаги халқларнинг скифлар эканлигини ташқи қиёфасиданоқ билиш мумкин. Ана шу скифларга ва улардан нари, шимолда яшовчи номадларга қарши қилинган ҳарбий сафарлар бизга номаълумдир. Бесс билан Спитаменни таъқиб қиларкан, Искандарнинг ана шу халқларга қарши юриш нияти бор эди. Бироқ, Бесс асир олиниб келтирилгани, Спитаменнинг ўлдирилгани сабабли у ўз ниятларидан воз кечди.¹

Ўша жойда, XI, 11, 4.

Айтишларича, Искандар Бақтрия билан Сўғдиёнада саккизта шаҳар бунёд этган. Бир неча шаҳарнинг ерини ҳайда-

¹ Афғидан Қорақум ичкарасига режалаштирилган, бироқ амалга ошмаган юриш ҳақида гапирилган.

тиб йўқ қилган. Каллисфен қамокқа олинган Бақтриядаги Кариат, Сўғдиёнадаги Мароқанд, Яксарт бўйида, Эрон империясининг чегарасида Кир қурган шаҳарларининг энг чек-кадагиси² ана шулар жумласидандир. Кирга бўлган жуда катта ҳурматига қарамай, аҳолисининг кўп марта қўзғолон қилгани туфайли, охирида бу шаҳарни ер билан битта қилганди.

Ҳийла ишлатиб у икки қояни қўлга олган. Биринчиси, Бақтриядаги Оксиарт қизи Роксанани яширган Сизиметр қояси; иккинчиси, Сўғдиёнадаги Окс қояси, уни яна Аримаз қояси деб ҳам аташади. Сизиметр қоясининг баландлигини ўн беш, айланасини эса саксон стадий, деб айташади. Қоянинг уст қисми ҳосилдор тупроқ билан қопланган бўлиб, 500 кишини емак билан таъминлай олади. Искандар шу қоянинг устида чарлаб кутилган ва шу ерда Оксиарт қизи Роксанага уйланган. Сўғдиёнадаги қоя Бақтрияникидан икки карра баланд. Сўғдиёнада Искандар бронхидларнинг шаҳрини-да, ер билан битта қилганди. Бронхидлар бу ерга ўз юртлари бўлмиш Дидимдан, ўз ихтиёрлари билан эҳромдаги бойликларни Кирга топшириб, унинг кетидан эргашиб келгандилар ва Кир уларга бу ерда шаҳар қуриб берганди. Искандар эҳромнинг таланиши ва уларнинг сотқинлигидан нафратланиб газабланганди.

¹ Олимлар бунни Уратена деб тахмин қиладилар.

IV БОБ

ЎРТА ОСИЁНИНГ ИСКАНДАР ДАВРИДАН КЕЙИНГИ ГЕОГРАФИК ШАРҲЛАРИ

Қадимги грек ва римликлар Ўрта Осиё ҳақида асарлар ёзганининг ўзиёқ савдо алоқаларининг ва умуман алоқаларнинг ривожланганини билдиради. Милодгача I аср билан милоддан кейинги I аср даврининг йирик географлари бўлмиш Плиний, Страбонлар, Геродотга ўхшаб ўзлари саёҳатчи эмасдилар. Бироқ, чинакам саёҳатчиларнинг, шахсан бориб кўрган — Мегасфен (Ҳиндистон), Декдамларнинг (Аму ва Сирдарё воҳалари) асарларидан фойдаланганлар.

Искандар Мақидуналининг юришлари оқибатида антик дунё географларининг билим ва маълумот олиш доираси бениҳоя кенгайди. Масалан, агар Геродот Аму ва Сир атрофидаги ўлкалар ҳақида гира-шира, бировлардан эшитган дарақлар даражасида ёзса, Страбон билан Плинийлар бу жойлар ҳақида батафсил маълумот беради. Икковининг Помир, Шарқий Туркистон, Хитой ҳақида кўп нарса билганлари аён. Лекин шарққа борган сари маълумотлари саёзлашаётгани сезилади. Бу даврнинг учинчи буюк географи Птолемейдир. У милудий II асрни, асрнинг иккинчи ярмида шарҳлаган, бироқ 91-120 йиллардаги Хитойнинг ўлкамизга қилган иккинчи босқини даврида яшаган Тирлик Мариннинг асарларидан фойдаланган. Марин эса Птолемейнинг яқин ўтмишдоши эди.

Страбон биз келтирган парчаларда, ўз давридаги географик билимларнинг кенгайиши сиёсий воқеаларга, йирик давлат бирлашмаларининг тузилишига бевосита боғлиқлигини урғу бериб айтади.

Страбон. География. I, 2, 1.

... Парпилар Гиркания, Бақтрия ва бу юртларнинг юқорисида яшовчи скифлар ҳақидаги билимларимизни анча кенгайттирдилар. Парпилар ўтмишдошларимизга бизга нисбатан камроқ маълум бўлганлари учун, биз бу маълумотларни кенг-роқ ёритиш имконига эгамиз.

Страбон. География, II, 5, 58.

Қадимги географлар, Қримнинг Тавр, Кавказ тизмаси, Копет-Дағ, Ҳиндикуш ва Пөмир (Имай) тоғлари бир-бирига узлуксиз боғланиб, Осиёни нақд иккига бўлиб туради, деб ўйлашган ва бу маълумот уларнинг назарияларида асосий таянч нуқтаси эди. Бу тоғларнинг барини битта Кавказ тоғи деб, қолганларини турли маҳаллийча ном олган қисмларидир, деб айтадилар.

Осиё Тавр тоғлари билан иккига бўлингандир... Таврнинг бериги томонида, Гиркан соҳилларидан то Имай (Пөмир) тоғларидаги Ҳинд ва скиф ерларигача бўлган кенгликларда турли юртлар бор.

Гиркан денгизи ортидаги бу юртлардан кейинги, Ҳинд ерларидан ва улардан кейинги шимол ерларидан ҳам сўнг жойлашган мамлакатларга скифлар, гирканлар, парпилар, бақтрияликлар, сўғдлар эгаллик қиладилар.

Ўша жойда, XI, 8, 1.

Агар Гиркан денгизидан шарққа қараб юрилса, ўнг тарафимизда то Ҳинд океанигача чўзилган узлуксиз тоғлар ётади. Фарбда қолувчи Памфилия ва Киликиядан бошланиб, то Ҳинд денгизигача турли номларда аталиб чўзилган бу тоғларни эллинлар Тавр тоғлари деб атайдилар. Тоғларнинг шимолий қисмини биринчидан: гел, кадусий, амардлар; кейин юқорида айтганимиздек, гирканларнинг баъзи бирлари эгаллайдилар; ундан сўнг яна шарққа Ох дарёси томон юрилаверса, парпи, марғиён, арий халқлари яшайди. Яна давом этилса чўл чиқадики, бу чўлни Гирканиядан Сарний дарёси ажратиб туради. Арманиядан бу ергача балки ундан ҳам бериоқдан чўзилиб келган тоғ — Парафра деб аталади. Гиркан денгизидан арийларгача бўлган масофа 6000 стадийга яқин, деб айтилади. Ундан кейин Бақтриёна, Сўғдиёна ва ниҳоят кўчманчи скифлар юрти келади. Ана шу тоғ тизмаларини, арийлар юртидан бошлаб, македонлар Кавказ тоғлари деб атаганлар. Бироқ маҳаллий халқларда уларнинг ҳар бир бўлагининг ўзга-ўзга отлари бор: масалан, Парапамизнинг шимолий чўққилари Эмод, Имай дейилади ва яна бошқа-бошқа номлар учрайди.

Каспийнинг бошқалардан узилган, алоҳида ёпиқ денгиз экани ҳақида фақат Геродотгина билган. Анча кейинги ҳатто I-II аср географларигача уни океanning бир қўлига, деб ҳисоблашган. Бугун жанубий денгизлар, Гибралтар улар учун яхлит океанга қўшилувчи, унинг бўлаклари бўлган. Фақат Птолемейгина Геродот нуқтан назарига қайтиб келган.

Страбон. География, XI, 7, 4.

(Каспий денгизи ҳақида) Искандарнинг шуҳратпарастлигига мосланган тилёғламалик йўлида жуда кўп ёлғонларни ёзиб ташлашган. Танаид дарёси Осиёни Европадан ажратиб туриши, шунингдек, Осиёнинг Гиркан денгизи билан Танаид ўртасидаги катта қисмини македонлар забт этмаганлигига ҳамма қўшилади. Шунинг учун тарихчилар Искандар Осиёнинг шу қисмини ҳеч бўлмаса эллараро миш-мишларда «забт этилганини» таъминлаш учун найранг қилиб, Танаид қўйилувчи Меотида кўли билан Каспий денгизини битта ҳавза, деб атаверишган. Каспий денгизини ҳам баъзан кўл атаб, бу иккови яхлит бир нарсанинг икки бўлаги, сувлари бир-бирига қўйилиб туради, дейишган. Поликлет ҳатто, исбот учун Каспий денгизида илон бор, суви чучук, деган мисолларни келтиради. Яна, Танаид (Сирдарё) Каспийга қўйилади, деган мисол келтириб, уни Меотидадан айри эмаслигини исботлайди ва давом этиб, Ох (Тажан), Окс (Аму)лар каби энг шимолдаги дарё ҳисобланувчи Яксарт (Сирдарё) ҳам ҳинд тоғларидан бошланиб худди бошқаларидек Каспий денгизига қўйилади, деб айтади.

Плиний¹. Табий тарих. VI, 13 (36).

Каспий ёки Гиркан денгизи Скиф океанидан чиқиб келиб Осиёнинг орқа тарафига қўйилади. Атрофига ўрнашган элатларнинг номига монанд унинг турлича отлари бўлсада, энг атоқлилари Каспий билан Гиркандир. Клитархнинг фикрича, у Понт Эвксиндан кичик эмас. Эратосфен эса унинг ўлчамини-да келтиради... 175000 қадам, холос.

¹ Катта Плиний. Милодий I аср рим олим. 37 китобдан иборат залворли "Табий тарих" асарининг муаллифи. 79-йилда Везувий вулқони отилиб Помпеяни босаётган пайтда томоша қила туриб ҳалок бўлган.

Осиё дарёлари ҳақида қадимги географларнинг билимлари анча бўш бўлган. Аму ва Сирдарёнинг (Окс ва Яксарт) ўрта қисми билан тузуккина танишликларига қарамай. Уни Дон билан битта дарё, деб чалкаштирадилар. Бу уч дарёнинг бўйларида ҳам скифлар яшагани ва савдо-соғиқ ишлари асосан скифлар орқали битгани, айниқса кўчманчи юртларга келиб кетишнинг қийинлиги бунга сабаб бўлган бўлиши керак. Масалан, Птолемей Хитойни Азов денгизига чегарадош, деб ёзади.

Полибий.¹ Умумий тарих, X, 48.

Апасиақлар Окс ва Яксартнинг орасида яшайдилар.

Дарёларнинг биринчиси Гиркан денгизига, иккинчиси Меотида кўлига қуйилади. Иккалови кемалар қатнайдиган ларажада салмоқлидир. Кўчманчиларнинг отдан тушмай улардан Гирканияга ўтиб юришлари қизиқ. Бу ҳақда икки хил гапиришади. Биринчиси жуда оддий, иккинчиси эса ғаройибу, бироқ имконсиз деб ҳам бўлмайди. Окс ўзанини Кавказ тоғларидан (Хиндикуш) олиб, сувларнинг қўшулуви ҳисобига Бақтрияда улкан дарёга айланади-да, кенг текисликдан узоқ оқади. Кейин саҳрога етиб борганда катта ва тик қояларга дуч келади. Пастта ташланаркан, оқимининг тезлигидан суви қоялардан бир стадиядан ортиқроқ нарига бориб тушади. Апасиақлар ана шу шаршаранинг тагидаги қуп-қуруқ жойдан Гирканияга ўтаверадилар. Қуйидаги иккинчи ҳикоя эса ростта кўпроқ ўхшайди. Дарё оқиб ўтадиган ерларда кенг майдон ва текисликлар кўп. Тоғу қояларга дуч келган дарё ана шу майдонларга шиддатла тушиб, уларни тешиб киради-да, бироз масофага ер остидан оқиб яна юзага чиқади. Варварлар бу жойларни яхши билганлари учун Гирканияга ана шу — дарёнинг ер остида оқадиган жойидан бориб келаверадилар.

Солин. Плиний қайта ишлаган, 49, 5.

Бақтрияликлар Лаксарт (Яксарт) дейдиган дарёнинг номи скифларда Силис бўлса, Буюк Искандарнинг аскарлари уни Танаид деб атаганлар. Бироқ, Селевк билан Антиохнинг лашкар бошиси Деодам — бу дарёни шахсан кечиб ўтгани учун

¹ П о л и б и й — милoddан бурунги 204-22 йй. грек тарихчиси, бизга деярли тўлиқ етиб келган “Умумий тарих” номли ажойиб асарнинг муаллифи.

маълумотлари ишончли одам, уни Танаид эмас, деб айтади. Дарё ўзининг бир қисмида форслар билан скифлар ўртасида чегара бўлиб хизмат қилади.

Страбон. География. XI, 11, 5

Сўғдиёнадан оқиб ўтадиган дарёни Аристобул Политемет деб атайдилар. Аслида, бу ердаги барча нарсаларга янғитдан от тўқиб чиқарганларидек, бу номни-да македонлар қўйганлар. Дарё юртни суғориб ўтиб, чўл ва сахрога киради-да, арийлар юртидаги Арий дарёсига ўхшаб қумга сингиб кетади. Айтишларича, Ох (Тажан) дарёсининг бўйларида ерковлар ёғли булоқлар тошган. Модомики, бу ўлкада ишқорли, асфалтли, елимли, олтин гугуртли сувлар бор экан, табиийки, ёғлиги ҳам бўлиши керак. Бироқ бу нарсанинг камданкамлиги унга гаройиблик тусини беради. Бировларнинг айтишича, Ох дарёси Бақтриёна ичидан, яна бошқа бировларнинг гапига кўра, унинг ёнидан оқиб ўтади. Яна шундай гаплардан бири: Ох денгизгача жануброқдан, Оксга қўшилмай алоҳида бир ўзи оқади, кейинчалик Оксга қўшилиб, Гиркан денгизига қўйилади дейишади.¹ Окснинг кенглиги аксарият жойларида 6-7 стадий келаркан. Яксарт эса бошланишидан охиригача Оксга алоқаси бўлмаган алоҳида дарё бўлиб, фақат қўйилиш учун иккови бир денгизга боради. Патроқл айтишича, икковининг қўйилишлари орасидаги масофа саксон фарсанг келар экан. Форсларнинг бир фарсанги эса бировларнинг айтишича олгмиш, иккинчиларнинг айтишича, ўттиз-қирқ стадийга тенг экан.

Страбон. География, XI, 7, 5.

Евдокс ва бошқа муаллифларнинг Гирканиа гаройиботлар ҳақида ёзганларига қўйидагини мисол этиш мумкин. Денгиз бўйида тоғлар бир неча қатор девор бўлиб узанади. Уларнинг бир нечадан юри бор. Деворлар билан денгиз ўртасида соҳил бўйи текислиги ётади. Шиддат билан келган дарё девордан ошиб, соҳилга тушмай тўғри денгизга етиб боради. Пастдаги соҳилда, тепадаги сув ёпинчиғи остида бемалол қўшин ўтиб юриши мумкин. Маҳаллий халқлар кўпинча бай-

¹ О х — (Гери Руд ёки Тедженни) грек тарихчилари Каспийга қўйилади ёки Ниса (Ашхобод)гача боради, деб ўйлашган. Аслида у қумга кириб йўқ бўлади.

рам ва қурбонлик қилганларида, бу ерга сайлгоҳ сифатида йиғиладилар. Гоҳ горларда ўтирадилар, гоҳ қирроқда сув «томининг» остида ўйин-кулги қиладилар, гоҳ чўмилидилар. Ҳар ким кўнглига келган ишни қилади. Нам сероблигидан соҳил ҳамisha қўм кўк ўг ча чечаклар билан қопланган бўлади.¹

Плиний. Табiiй тарих, XXXI, 7 (74-75).

Бақтрияда бири скифларга, бири эса арийларга қараган икки кўл бор. Кўллардан улар туз чўктириб оладилар... Дарёлар туздан қуюқлашиб, сув худди муз қолагандек туз тагидан оқди. Каспий дарвозаси олдида, шунингдек, мардлар билан Армания худудига етганда дарёлар тузли дарё, деб аталадилар. Бақтрияда Ох ва Окс дарёлари тоғлардан бўлак-бўлак туз парчаларини оқизиб келади.

¹ Бу матн ўзга нойз грек географияси тўқис эмаслигини яна бир кўрсатади. Сўнгги маънада Кометовнинг сойлардан олингандир, бироқ улар динидаги тушмайдилар.

У Б О Б

МИЛОДДАН БУРУНГИ IV АСРДАН МИЛОДИЙ III АСРГАЧА ЎРТА ОСИЁДАГИ СИЁСИЙ ВОҚЕАЛАР

Ўлимидан кейин Мақидунли Искандарнинг тожу тахтини қонуний эгаллайдиган вориси қолмади. Умумқўшин йиғилишида Искандарнинг туғма эси паст укаси Филипп номидан ҳукм суриш учун ҳокимият генерал Пердиккага топширилди. Сатрапияларга бошчилик қилиш қўшинбошилар, шунингдек, Искандар ва унинг яқинлари, куда-андачилик иплари билан боғланган атоқли маҳаллий кишилар орасида бўлиб олинди. Кимга қайси ўлка теккани ҳақидаги маълумотлар, биз келтираётган асарларда бири-биридан бироз фарқлидир.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи. XIII, 4.

Бақтриянинг нариги тарафи ила Ҳиндистон ўлкалари аввалги ноибларда қолдирилди... Гидасп билан Инд орасидаги ерлар Таксилга, Парапамиз билан Кавказ тоғларининг чегаралари Оксиартга, Бақтрия чек ташлаш орқали Аминтага, драгн ила арийлар Станазорга, Сўғдиёна — Сулций ва Стагнорга. Парпия — Филиппга, Гиркания — Фратафернга тегди.

Арриан китобларидан олинган. Искандарнинг ворислари ҳақидаги маълумот. VI, IX, 34.

...Осиёни қуйидагича тақсимлашди... Парпияни Филипп олди; Станазор арий ила драгнлар ҳокими бўлди, Солийли Стазанор Бақтрия билан Сўғдиёнада қолди, Агенор ўғли Питонга Ҳиндистоннинг парапамизадлар билан чегарадош ерлари тегди, Роксананинг отасига парапамизадларни беришди.

Диодор. Кутубхона, XVIII, 78, 3.

Осиёнинг ўзига тегишли сатрапияларга келганда, ҳеч нарсаи ўзгартирмай, ким қарга бошлиқ бўлса ўшаларнинг ўзи-

ни қолдиришга қарор қилишди. Бу сатрапияларнинг қўшнилари бўлган ўлкалар Таксил билан ўша ўлкаларнинг подшоларида қолди. Парапамизадлар юрти сифатида донг чиқариб, Кавказда жойлашган ўлка, қизи Роксанага Исқандар уйланган Бақтриянинг подшоси Оксиартга берилди... Солийлик Станазорга Ариана билан Дрангиана, Филишга — Бақтриёна ва Сўғдиёна; Фратафернга Партия ва Гиркания; Антропатга Мидия тегди. Таксил билан Пор ўз шохликларида қолишди.

Исқандар ўлимининг биринчи куниданоқ унинг лашкарбошилари ўртасида ўзаро низолар бошланди. 321 йили Ҳиндистон сатрапи Пифоннинг исёни бостирялиб, мамлакат янгитдан тақсимланди.

Диодор. Кутубхона, XVIII, 39.

Антипатр сатрапияларни қайтадан тақсимлади: Пифон — Мидияни, Филипп — Партияни, кипрлик Станазор — Ария билан Дрангианани, солийлик Станазор — Бақтрия ва Сўғдиёнани олдилар. Роксананинг отаси Оксиартга — паратамизадлар ўлкасини; Пифонга Ҳиндистоннинг паратамизадларга чегарадош ерларини беришди. Инд дарёсининг нариги тарафи Порга, Гидаспнинг нариги тарафи эса Таксилга берилди.

Номигагина Исқандар меросхўрларининг ҳуқуқини ҳимоялаб чиққан Кичик Осиё сатрапи Эвмен билан суриялик Антигон орасидаги низола ўрта осиедик сатраплар Эвмен тарафида турган бўлсалар-да, урушларда фаол қатнашмадилар. Жанжал Сурия билан Месопотамия тўғрисида чиққан эди.

Ҳинд подшоси Порнинг ўлдирилиши, ерларини эва Эвдам эгалаб олиши ҳам шу йиллари (319-317 йй.) рўй берди.

Ўша жойда, XIX, 13-14.

Эвмен шарқдаги сатрапларга элчилар орқали хат жўнатиб, аскарлари бошчилигида Сузианага келиб унга қўшилишлари ҳақида буйруқ берди.

(Келганлар орасида): Оксиарт сатрап бўлган паратамизадлар юртидан 1200 пиёда, 400 отликқа бош бўлган Андробаз; ўзига бақтрияликларни-да қўшиб олган Ария билан Дран-

гиананинг сатрапи Стазанор 1500 пиёда ва 1000 от билан; Ҳиндистондан 500 от, 3000 пиёда аскар ва 120 фил билан Эвдамлар келишди. Филларни Эвдам Искандарнинг қазосидан сўнг подшо Порни ўлдиргач, эгаллаб олганди.

Ўрта Осиёга Эвменнинг енгилиб ҳалок бўлганида, кейинроқ Антигоннинг Миср сатрапи Птолемей ҳамда Бобил сатрапи Салавк билан олиб борган урушлари-да деярли таъсир этмади. Бироқ, бироз вақт ўтгач, Салавк қўлида йирик кучлар тушлана бошлади. 312 йилга (мил.ав.) келибоқ у ўзини сатрап ҳисобламай, Бобилни мустақил шоҳлик сифатида ташкил эта бошлади. 301 йилда Антигонни тор-мор этгач, Сурияни, Кичик Осиёнинг бир қисмини, Армания ва батамом Ўрта Осиёни қўли остида бирлаштирди. Унинг учун фақат Ҳиндистон билан бўлган жанг муваффақиятсиз тугади. Ҳиндистонда бу пайтга келиб Маурия сулоласи яна тикланиб, подшо Кандрагупта ёки Сандрокот (Андрокот мил.ав. 231-йилда ўлган) бошчилигида йирик давлат тузилганди. Салавк Кандрагупта ҳокимиятини тан олишга ва Гидрозия, Арахозия, Ариананинг бир қисмини, парапамизадларни беришга мажбур бўлганди. Салавк ва Кандрагупта подшоликлари ўртасида савдо алоқалари ривожланиб кетди.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, XV, 4.

Салавк шарқда кўп урушлар олиб борди; биринчидан Бобилни олди, сўнг ғалабадан кучини кўпайтиргач, Бақтрияни эгаллади-да, Ҳиндистонга юрди. Искандардан сўнг бу ерда озодликка асос солган Сандракот ҳоким эди... Салавк у билан шартнома тузди ва Шарқда ишларини бир ёқлик қилиб, Антигонга қарши яна уруш бошлади.

Аппиан¹, Сурия, 55.

Салавк Инд дарёсидан кечиб ўтиб Андракотга қарши уруш олиб борди. Охирида бу уруш куда-андачиликда мустаҳкамланган дўстлик шартномаси билан якун топди.

Салавк Фрот ортидаги ҳамда денгиз бўйидаги бугун Сурияни, Ички Фригия ерларини олди. Месопотамия, Армания, Са-

¹ А п п и а н — милодий 1-асрда яшаган. Рим тарихини грек тилида ёзган.

лавкия деб аталувчи Каппадокия, форслар, парпилар, бактрлар, араблар, тапирлар, Сўғдиёна, Арахозия, Гиркания, хуллас, Искандар то Индгача босиб олган халқларнинг бари.. Фригиядан Индгача бўлган ҳамма унинг ҳукмига ўтанди.

Салавкийлар сулоласининг асосчиси Салавк Никатор милодгача 281-йили ўлган. 281-261 йилларда подшолик қилган, унинг ўғли I Антиох Сотер — Ўрта Осиёда савдо марказларининг қурувчиси, дарёлари савдо имкониятларининг ўрганувчиси сифатида қайд этилади.

Плиний. Табиий тарих. VI, 18

Варварлар Искандарияни бузиб ташлаганларида, Салавк ўғли Антиох унинг ўрнида, Зоталга қуйилувчи Марф бўйида Салавкия шаҳрини барпо этди-да, отини Антиохия¹ деб аташ-ни лозим топди. Шаҳар айланаси 70 стадий эди.

Солин. Плиний қайта ишлаган. 49, 5.

Бақтрияликлар Лаксат (Яксарт) деб атовчи Сирдарёни Салавк ва Антиохларнинг саркардаси Демодам кечиб ўтди.

II Антиох Теос (худо) даврида бошланган Салавкиянинг инқирози — II Салавк Калиник даврида тугалланди. Салавк асос солган катта давлат ўзининг табиий ҳудудлари бўйича бўлиниб кетди. Грециялик сатрап Диодот ёки Феодот, тахминан 250-йилда Сўғдиёнани-да қўшиб Бақтрия давлатини мустақил деб эълон қилди. Парпи яда скифлардан бўлган Арсакийлар сулоласи кучайиб мустаҳкамланди. Бошқа бир ишончсиз тахминга кўра сулола бақтрияликдир. Бу фикрни арман тарихчилари айтганлар. Бу тарихчиларнинг нотўғри фикрларига кўра, парпилар македон истибдодига қарши курашда ўсиб келаётган Римдан ёрдам сўраганлар. Бироқ бу гапнинг ёлғонлиги шундаки, бу даврларда Рим ҳали Шарқ билан қизиқадиган даражага етмаган кучсиз давлат эди.

¹ Антиохия — Бунинг ўрнидаги Искандария ўз навбатида қадимги Муру, ҳозирги Марининг ўрнига қурилган эди. Баъзи манбаълар уни Салавкия деб ҳам аташади. Марф — Мурф дарёси ҳеч қандай дарёга қуйилмайди.

Страбон. География, XI, 9, 1.

Парфия ўзи қатта эмас. Форс, ундан кейинги қўп йиллар қўзилган Македон ҳокимиятига гирканлар билан бирга солиқ тўлаган. Бундан ташқари Парфия ўрмонзор тоғликлардан иборат камбағал ўлка. Подшолар ўтганда қўшинларини тўхтатмай тез олиб ўтишга уринадилар. Чунки бу ўлка қўшиннинг қисқа муддатли тўхташида-да боқишга кучи етмасди. Бизнинг кунларимизга келиб Парфияна катталашиб, кучлианиб кетди. Эндиликда Комисена, Хорана¹ шунингдек, Каспий дарвозасигача бўлган бари ерлар, илгари Мидияга қараган Раг², Тапир ҳам уларнинг таркибий қисмидир.

Арриан¹, Парфия, 2.

Парфиялар скифлардан келиб чиққан, устларидаги македонлар ҳокимиятини итқитиб ташлашган, Эронга қул эдилар, уларга қарши исён кўтаришган, леб камина Арриан айтади.

Арриан, Парча, 248.

Арсак ўғли Фриапигининг авлодлари бўлмиш оғани Арсак билан Тиридат Арсакийлар, ўз юртларига подшо Антиох (лақаби худо) қўйган сатрап Фероклини ўлдирдилар. Чунки у ака-уканинг бирига қасд қилмоқчи бўлди. Улар Фероклининг калондимоелигига чидаб туrolмай, яна беш кишини бирлаштириб, македонларга қарши бош кўтариб, ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар.

Синкел⁴. Йилнома, 539.

Бақтриянинг сатраплари бўлган оғани Арсаку, Тиридат, Македонларнинг Эрондаги ноиб Агафоклга қарши кўтарилдилар.

¹ Х о р а н а — Комисена ва Хорана — Парфия билан Гирканиа орасидаги жойлар; Комисена арабларнинг Кумиси бўлиши мумкин, Аббосабал ва Ласгир қишлоқлари ўртасида.

² Р а г — Гирканиа билан Парфия ўртасида, муқаддас жойлар ҳисобланган. Маркази — Раг (арабларнинг Рей шаҳри).

³ А р р и а н — “Парфия” асарининг парчалари қолган.

⁴ С и н к е л — Георгий Синкел милодий VIII аср Византия ёзувчиси. 284-йилгача сўзасилган йилноманинг муаллифи.

Таврнинг нариги қирғоғига эгаллик қилувчи Сурия ва Мидиянинг подшолари ўзаро низоларга тушиб қолганидан, у ернинг ноиблари энг биринчи Бақтрияёна аҳолисини, Эвфидемнинг (бақтриялик) дўстлари эса унга туташган жами вилоятларини исёнга чорладилар. Кейинроқ эса, насли зоти скиф бўлган Арсак, Ох (Гери-Руд, Тажан) бўйларида кўчиб юрадиган, парн деб ҳам аталувчи бир қисм дайларга бошчилик қилиб, Парпияга бостириб кирди-да, ўз ҳокимиятини ўрнатди. Аввалига Арсак-да, унинг ворислари-да, мамлакатнинг олдинги эгалари билан ҳали урушлари кўзғалиб турганидан анча қувватсиз эдилар. Бироқ қўшни вилоятни босиб олганлари ва ҳарблардаги доимий ғалабалари туфайли кучайиб кетиб, Фротнинг бу тарафидаги мамлакатларга ҳам эгаллик қила бошладилар. Скифларни, ундан бурунроқ эса Эвкратид тарафдорларини енгиб, Бақтриянинг бир қисмини-да ўзлариники қилиб олганларидан сўнг, ҳозирги кунда эгаллик қилаётган ҳудудлари шунчалик каттаки, бу жиҳатдан Рим билан ҳам рақобатлашишга қодирдилар. Бунинг асоси эса уларнинг турмуш тарзи ва хулқ-атворларидир. Варварча ва скифча хусусиятлар кўп бўлган хулқ-атворларида, ўзга халқлардан устун туришни, жангларида ғалабани таъминлайдиган бошқа олижаноб хусусиятлари ҳам серобдир.

Айтишларича, парнлар — дайлар эмиш. Дай бўлгани-да, Меотиданинг юқори қисмида яшовчиларидан эмиш. Уларни ксандий ёки парк деб ҳам аташармиш. Бироқ Меотидонинг тепасидаги скифлар ичида дайларнинг бир қисми ҳам яшайди, деган фикрга барча қўшилавермайди. Хулиас, Арсак ана шу дайлардан эмиш. Бошқалар эса уни бақтриялик, Диодот зўғумидан кутулмоқ истагида Парпияни кўзғолонга чорлаган, дейишади. Мен «Тарихдаги эътиборли воқеалар» асарининг олтинчи китобимда, шунингдек, «Полибийдан сўнги тарих» асарининг иккинчи китобида Парпия ишлари ҳақида батафсил гапирганим учун ҳозир такрорийликдан қочиб, фақат бир нарсани айтиб ўтаман. Посейдонийнинг ёзишича, парпиларда иккита курултой-йигин бўлиб, бири қариндошлар — иккинчиси донишмандлар ва муғлар курултой-йигинидир: подшо шу иккала курултой аъзоларидан-да сайланавериши мумкин.

Искандар ўлимидан кейин Шарқий ерларни бўлиш пайтида Парцияни Стагнорга — бошқа юртлик иттифоқчига беришди. Фуқаролар урушида парпиёнлар Эвмен тарафида турганлар, у енгилгач, парпиларни Антигонга, кейин Салавк Никаторга, кейин эса (ўғли) Антиохга ва унинг ворисларига бердилар. Бироқ, чевараси Салавк II (Калиник) даврида парпилар ажралиб чиқдилар. Бу биринчи пун¹ урушига, Л.Манилий Вулзон ва М.Аттилий Рёгуллар консуллик қилган даврига тўғри келади. Парпиларнинг ажралиши жазосиз қолганлигига ака-ука Антиох билан Салавкнинг ўзаро урушлари сабаб бўлганди. Худди шу пайтларда минг шаҳарлик Бақтриянинг ноиби Феодот (Диодот) ҳам ажралиб чиқиб, ўзига шоҳ унвонини олди. Ундан ўрнак олган барча Шарқ халқлари бирин-кетин македонлар ҳукмронлигидан чиқиб кетдилар. Худди шу замонларда насл-насабини умуман ҳеч ким билмайдиган, бироқ ниҳоятда жасоратли Арсак деган бир инсон ҳам яшарди. Қароқчиликни касб қилиб олган бу Арсак, Салавкнинг галлар томонидан тор-мор этилгани дарагини эшитиб, қароқчилардан иборат кўшин билан Парцияга бостириб кирди-да, Андрагорни жангда енгиб, ҳокимиятни тортиб олди. Тез орада, у Гиркания ҳокимиятини-да эгаллади. Икки мамлакатта хўжайин бўлгач, Салавкдан ва Бақтрия подшоси Феодотдан хавфсирагани учун катта кўшин тўплади. Бироқ Феодот ўлди. Арсак унинг ўғли (у ҳам) Феодот билан иттифоқ шартномаси тузди-да, Салавкка уруш очиб уни енгди. Ана шу ғалаба кунини парпилар ўз озодликларининг биринчи куни, деб белгилаб, тантана билан нишонлайдиган бўлдилар.

Янгидан-янги ғалвалар кўнайиб бораётганидан Салавк Кичик Осиёга қайтган пайтида, Арсак Парпиён шоҳлигини тузиб битириб, кўшин тўплаб, қалъалар қуриб, шаҳарларни мустаҳкамлаганди. Запаортен тоғида, хавфсизлиги ва ернинг гўзаллиги жиҳатидан ноёб бир жойда Дара² деган шаҳар қуриб тугатганди. Шаҳар ҳар томон қоялар билан шунчалик қулай ўралганки, ҳимояланиш учун кўп одам зарурати ҳам йўқ.

¹ 1-П у н у р у ш и — Рим ва Карфегга ўртасидаги 1-уруш (м. III-II аср)

² Д а р а — ҳозирги Каахка шаҳри мавзесида.

атрофдаги ер ниҳоятда ҳосилдор ва ноз-неъматларга сероб эди. Булоқ, сойларнинг кўплиги суғориш имконларини берар, қуюқ ўрмонзорлари ов қилишни таъминларди.

Хоренлик Моисей¹. Арманистон тарихи. II, 2.

Мақидули Искандар Ҳлимидан олтмиш йил ўтгандан кейин парпийларга Кўрқмас Аршак (Арсак) подшо бўлди. Кушан² еридаги Араватин Балх (Шарқий Балх) унинг бошкенти эди.

Қақшатқич урушлар орқали у барча шарқ халқларини бўйсундирди; Бобилдан македонлари кувди; ғарбда ва денгизда римликларнинг кучайганини эшитиб... Аршак шартнома тузишни таклиф этиб элчилар жўнатди. Шартномада римликлар македонларга ёрдам беришдан воз кечишлари, ўзи эса, солиқ эмас, лекин ҳар йили совғалар юбориши айтилган эди.

¹ *Хоренлик Муса (Моисей)*. — Ярим афсонавий замондан V асргача бўлган даврни қамровчи “Арманистон тарихи”ни ёзган одам. Ҳузининг яшаш вақтини-да милоднинг III-IV асри деб белгилаган. Бироқ, 19-асрда яшаган немис олими Гушмидт, француз тарихчиси Карриэр, улардан кейинроқ эса арман олдми Хапатянц — Хоренлик Мусанинг умуман олганда сохта эканини фож этишган. У III-IV асрда эмас, камда VIII-IX асрда (балки ундан ҳам анча кейин бўлиши мумкин) яшагани исботланган. Асар компилятивдир, бошқаларнинг асаридан улаб-қураб ёзилган. Бундан кўп фактлар арман миллатчилиги, христианчилик шовинизмига элдирилган. Нафақат факт, балки воқеалар, йиллар, умуман хронология ҳам Хоренлик Муса кўнглига мослаб чалкаштирилган.

Хоренлик Муса арман тарихчилари Фавст, Себеос, Ҳевонд асарларидан, Инжилдан, черков тарихчилари, айниқса Евсевий асарларидан, форс манбаълари: Хорохбута, Барсуму ва бошқалардан унумли фойдаланган. Гарчи, хоренлик Мусанинг яшаган даври шу кунларгача-да аниқланмаган, асарига танқидий қараш зарурлигига қарамай, унинг қурама материаллари (маълумлари) сосоний форслар, арман тарихини ўрганишда манбаъ бўлиши мумкин.

Хоренлик Мусанинг асари биринчи марта 1695 йилда Амстердамда; охириги марта 1880 йилда Тифлизда нашр этилган ва сохталиги очилгунча кўп европа тилларига таржима қилиниб, қимматли манбаъ ҳисобланган. Инжил руҳида ёзилган унинг китобининг асосий мақсади арман миллатини кўкларга кўтариш бўлган.

² *Кушан ери* — Аслида кушан деб, (м.ав.) 128 йилда Бақтрияга ҳукмронлигини ўрнатган юзқжэйлар, туркий қабила бўлмиш кангуйлар айтылади... Хоренлик Муса эса, “Кушан ери” деб анча бурунги даврлар хусусида ҳам ишлатади. Унинг Бақтриядаги Арсакийлар ҳукмронлиги ҳақидаги билимлари анча юзакидир.

Хоренлик Моисей. Арманистон тарихи, II, 68.

Кўрқмас Аршак македонлар истибдодини ағдариб ташлаб, кушанлар юртида 31 йил тахт сурди. Ундан кейинги ўғли Аршак II Тиридат — 26 йил; унинг Буюк Аршак лақабли ўғли, Балх (Бақтрия)га бориб, у ерни бошкент қилиб, 53 йил подшолик қилди. Шунинг учун унинг болалари пахлав деб аталардилар.

Страбон. География, XI, 8, 8.

Арсак, Селевкдан қочаркан, апасиаклар юртига кириб кетди.

Юқоридагиларни ўқирканмиз, Парпия билан Бақтрия ўртасидаги муносабатларнинг ўзгарувчанлигини кўрамиз. Диодот I (245 йил (м.ав. ўлган) Арсакка қарши урушда Салавк II Антиох тарафида бўлган. Диодот II эса (240-235 й. м.ав.) аксинча, Арсак II Тиридат билан умумий душманга қарши иттифоқ тузган. Тиридат давлатнинг ташкилотчиси, греклардан парпиларнинг қўлига ўтаётган шаҳарларнинг, савдо йўлларининг тикловчиси бўлиб тасвирланади.

Бақтрияда Диодот II ни янги сулоланинг асосчиси Эвфидем ағдариб ташлайди. Страбон учун Эвфидем Бақтрия қудратининг асосчисидир, Диодот ва унинг сулолаласининг даври IV-III асрлар ҳақида у бир оғиз ҳам гапирмайди. Бу давр ҳақидаги маълумотни биз фақат Трогдан билишимиз мумкин. Диодот II билан Эвфидем орасида фақат тангалардагина «Антимахудо» деган номи қолган яна бир подшо ҳам бор. Эҳтимол у Диодот II нинг ўғли бўлиб, бирорта вилоятни бошқаргану, Евфидем Диодотни ўлдиргандан кейин даъвогарлигини ўртага солган.¹

Сурияда, табиатан бўшанг бўлган Салавк III Керавн «Момогулдурак»дан кейин тахтга чиққан Антиох III, Салавкийлар давлатининг аввалги мавқеини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Милоддан аввалги 220 йилда исён кўтарган Мидия сатраини Молонни тор-мор этгач, Парпияга юрди. Аммо бу уруш унинг учун унча омадли бўлмади: Антиох хўжа кўрсинга энг юмшоқ шаклда вассаллик шартномаси билан қаноатланишга ва Парпияни Арсакийларга қолдиришга мажбур бўлди. Худди

¹ А н т и м а х — Баъзи олимлар Антимах Инд бўйларида бошқа мустақил давлат тузган, баъзилар эса у Сўебёна, Амунинг қуйи оқимида эгалик қилган, дейишади. Тангаларида денгиз худоси Посейдон тасвирлангани учун у муҳим ғалабасига денгиз жангида эришган, деб ҳам ёзишади.

шунингдек, Арриандаги Эвфидем билан тўқнашуви ва Ҳиндистонга юриш-да, дуранг натижада тугади. Тузилган битим шартномаси Эвфидем ўгли Деметрий ва Антиох қизинининг никоҳи билан мустақамланди.

Полибий. Умумий тарих, X, 28.

Арсак III (Артабан) — Антиохни фақат шу давлатгача (Мидиягача) кела олади, бу қўшини билан беридаги саҳрога ўтишга жазм қилолмайди, деб ўйлаган эди. Бу фикрда, Арсак асосан ерлардаги сувсизлик ҳолатига таянган эди.

Антиохнинг саҳрони босиб ўтишга аҳд қилганини кўргач, қудуқларни кўмиб, бузиб ташлай бошлади. Бундан хабар топган шоҳ Арсакка қарши Никомед бошчилигида минг кишилик отлиқ бўлинмани юборди. Қўшини билан чекинган Арсакни бўлинма топа олмадию, бироқ канал тешиқларини кўмаётган отлиқ тўдани тўзитиб қувиб юборди-да, Антиох қошига қайтиб келди. Подшо саҳрони ўтиб, Гекатомпил деб аталувчи шаҳарга етиб келди. Бу шаҳар Парпиёнанинг ичкарисиди жойлашган бўлиб, ҳар томондан келувчи йўллар кесишган жойдалиги учун шу номни олган эди.

Ўша жойда, X, 31.

Антиох қўшини қийинчиликларни енгиб, жуда секинлик-ла бўлса-да, бу тор жарликлардан ўтиб олди. Саккизинчи куни Лаб чўққисига етиб боришган заҳоти қизғин жанг бўлиб, варварлар итқитиб ташланди... (Антиох) Тамбрак деган кенг шаҳарга етиб келди. Подшо саройи борлигига, ўзи катталигига қарамай шаҳарнинг атрофи ўралмаганди. Антиох шу ерга қўнди. Жангдан қочган ва ён атрофдан йиғилган варварлар, Тамбракка яқин турувчи Сиринк¹ шаҳридан боши-пана топгандилар. Сиринк ҳар томондан ҳимоялангани ва бошқа кўп қулайликлари бўлгани учун Гирканиянинг ўзига ҳос бошкенти ҳисобланарди. Антиох уни қамал билан олишга қарор қилди. (Шаҳарнинг қамали ва олиниши тасвирланади.)

Ўша жойда. XI, 34.

Эвфидем Телей билан суҳбатида, Антиохнинг мамлакатни ва шоҳлик унвонини ундан олиб қўймоқчилиги адолат-

¹ Тамбрак ва Сиринк — Атрекдаги қерда жойлашгани номаълум шаҳарлар.

сиз эканини гапирди. Подшога қарши исён қилганлар ичида у биринчи эмаслигини, аксинча, ўзидан аввалги бир неча исёнкорни уруғ-аймоғи билан қириб ташлаб ҳокимликка етишганини айтди. Эвфидем шу маънода узоқ суҳбатлашиб, охирида Телейдан ўртада муросачилик қилиши, шоҳлик унвонини ундан олиб қўймасликка Антиохни кўндиришни илтимос қилди. Агар Антиох илтимосга кўнмаса, иккисининг аҳволи хавф-хатарга тўлишини, сабаби: чегарада кўчманчиларнинг лак-лак лашкари турганини ва улар чегарадан ўтгудек бўлсалар, мамлакатни эгаллаб олишлари эҳтимолдан ҳоли эмаслигини айтиб, Телейни Антиох қолшига жўнатди. Подшо эса анчадан бери урушни тўхтатиш кераклигини ўйлаб юргани учун Телейдан эшитган сулҳ шартларига дарров кўнди. Телейнинг ундан бунга, бунга унга жуда кўп бориб келишига тўғри келди, ниҳоят Эвфидем ўғли Деметрийни жўнатиб, шартномани охирига етказиб келишни буюрди. Подшо Деметрийни меҳрибончилик билан кутиб олди, қиёфаси, келбати, муомаласининг гўзаллиги шоҳона эканини кўриб, аввало қизларидан бирини унга беришини, ундан сўнг отасининг шоҳ унвони сақланажagini айтди. Бошқа гаплар бари ёзилди ва онг ичилган шартнома тузилди. Антиох кўшин емагини мўл ғамлаб, Эвфидем филларини олиб қароргоҳдан кўчди. Кавказдан (Ҳиндикуш) ошиб ўтиб, Ҳиндистонга тушди. Ҳинд шоҳи Софагасен ила дўстлик шартномасини янгилади, унинг-да филларини, яна кўшин учун мўл емакни ғамлаб, Софагасен ваъда қилган хазинани олиш учун кизиклик Андресфенни қолдириб ортита қайтди. Унинг жами филларининг сони юз элликтага яқинлашиб қолган эди. Қайтишда у Арахозиядан, Эриманд (Гилменд) дарёсидан ўтди, Дрангианани босиб, Карманияга кирди. Қиш яқинлашгани учун қишловга шу ерда қолди. Антиохнинг юқори вилоят сатрапларини, денгиз бўйи шаҳарларини, Таврнинг бериги соҳилидаги соҳиби юртларнинг барини бўйсундирган, шахсий жанговарлик кўрсатиб ҳаммани титратиши орқали ҳокимиятини кучайтирган Юқори Осиёга юриши шу тариқа тутади.

Ҳақиқатда ҳам шу юриши туфайли нафақат Осиё, балки Европа халқлари-да, уни подшолик тахтига лойиқ одам, деб тан олдилар.

Эвфидем ва ўғли Деметрий даврида Грек-Бақтрия давлати анча қудратли давлатга айланди. Топилма тангаларнинг қўшлигига кўра у — Сўғдиёна, Бақтрия, Ҳиндикуш, Ария, Марғиёна ва Арахозияларни бирлаштирганини билиш мумкин. Аму ва Херируд дарёларининг кема қатновчи қисмлари ҳам унинг қўлида бўлган. Ҳинднинг юқори оқимларида Эвфидемия (Сакала, ундан кейинги оти Лохур) қурилди.

Лекин Деметрий билан бир вақтда Бақтрия тахтига яна бир Эвкратид деган даъвогар юзага чиқди. Трог, Эвкратиднинг «Ҳинд подшоиси Деметрий» билан урушгани ҳақида гапирган экан, демак Эвкратид Сўғдиёнани, Аму бўйларини тезликда қўлга олгану, Деметрийнинг ихтиёрида фақат Ҳинд дарёсининг юқори қисмлари қолган бўлади. Тез орада Эвкратид Деметрийни тамомйла тор-мор этиб, давлатни бутунича эгаллаб олади.

Лекин унга, бир вақтлари Искандарга ўхшаб, Зарафшон воҳасидаги Сўғдиёнанинг маҳаллий ҳукмдорлари билан ҳамшиша уруш олиб боришига тўғри келди.

Эвкратиднинг тангаларида грекчадан ташқари, маҳаллий ёзувлар борлиги эса Ҳинд дарёсининг юқори қисмларида-да мавқеи мустаҳкамланганини билдиради. Тангаларда унинг унвони ўзгариб, «шоҳ» ўрнига «бук» «шоҳ» («шаҳаншоҳ») деган ёзув ўрин олган. Бу билан Эвкратид Ахоманийлар унвонига даъвогарлигини Салавкийларга билдириб қўймоқчилигини таъкидлаган. Бироқ Бақтриянинг фақат шарққа қараб кенгайиш имкони бор эди. Чунки ғарбда Арсакийлар Парфиясидек кучли рақиб ва душман турарди. Митридат I (Арсак VI, мил. ав. 173—136 й. й.), Суриядаги кучли подшо Антиох IV Эпифан ўлиmidан сўнг, 160 йилдан бошлаб Мидия, Сузиана, Бобил, Шарқда эса Гирканиа, Марғиёнани, шунингдек, Эвкратиднинг икки вилоятини босиб олиб, Паршия чегараларини Фротдан Ҳиндгача кенгайтирганди.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, XII, 5.

Арсакнинг ўғли ва меросхўри Тиридат I (Арсак II), Салавк ўғли Антиох III га қарши 10000 пиёда-ю, 20000 отлиқни қўйди. Кейинчалик унинг иттифоқчисига айланди. Парфиянинг учинчи подшоиси Приаспатий бўлди. У Арсак III деб ҳам аталарди (Римда ҳукмдорлар Цезар Август дейилганидек, уларда подшоаларнинг бари Арсак эди).

¹ Сакала — Сак қабиласи номидан.

Приаспацийнинг тўнғич ўгли Фраат, жасур қабила бўлмиш мардларни енгиб, тахтни ўғилларига эмас, аломат даражадаги жасоратли укаси Митридатга қолдирди.

Бу вақтларда Бақтрияда Эвкратид подшолик қила бошлади. Парфиядаги Митридат қандай буюк бўлса у ҳам шундай эди. Бироқ, парпилар толеи ёрқинроқлиги уларни бу дохийлари даврида қудратларининг чўққисига олиб чиқди. Бақтрияликлар¹ эса кўп урушларни бошдан кечириб, нафақат давлатларидан, балки эркинликдан-да маҳрум бўлдилар. Сўғдийлар, арахозлар, дранглар, арий ва индлар билан урушавериб, мисоли бадандаги қонларини оқизавериб, мажолсизланиб, парпиларга енгилдилар. Лекин Эвкратид жуда кўп урушларни жасорат билан олиб борди. Ниҳоятда кучсизланиб қолганда-да, ҳиндлар подшоси Деметрийнинг қамалига чидаб берди. 60000 кўшинга қарши 300 аскар билан тўхтовсиз чиқиб туриб урушиш услуги билан душманини енгди ва бутун Ҳиндистонни бўйсундирди. Уни тахтда бирга ўтириб, тенгма-тенг ҳокимлик қилаётган ўғли ўлдирди. Ўлдирганда ҳам қотилликни яширмай, мисоли отасини эмас, душманини ўлдиргандек қилиб, мурданинг устидан жанг аравада бошиб ўтиб, кўмдирмай ташлаб юборди.

Бақтрияда бу воқеалар бўлаётганда Парфия билан Мидия ўртасида уруш бошланиб, парпилар ғалабаси билан тугади. Митридат Мидияга Баказисни ноиб тайинлаб, Гирканияга қарши юриш бошлади... У парпилар ҳокимиятини Кавказдан Фротгача кенгайтгирди. Бобокалони Арсақдан қолишмайдиган даражада шухратга бурканиб, ардоқли қарияликда касалликдан ўлди.

Страбон. География, XV, 1,3.

Парфия тарихининг муаллифи Апполодор, Салавк Никатор авлодлари бўлмиш Сурия подшолиридан Бақтрияни тортиб олган эллинларни бирдан эслаб қолиб, эллинлар кучайиб кетиб Ҳиндистонга бостириб кирганларини ёзаркан, илгаридан маълум нарсалардан бошқа бирорга янгиликдан бизни баҳраманд этмайди. Эллинлар Ҳиндистонга кириб боришда македонлардан ҳам ўзиб кетдилар, дейиш билан эса ўзига-ўзи қарши ҳам чиқарди. Эвкратид ўз ҳукмини мингта шаҳарга ўтказар эди.

¹ Бу ерда грек-македон ҳукмдорлари назарда тутилган.

Бақтрияни тортиб олган эллинлар шу даражада кучайиб кетдиларки, Аполлодор ёзганига қараганда, ҳатто Ариана билан Ҳиндистонни забт этиб, бўйсундирган халқлари саноғида Искандардан ўзиб кетдилар. Подшолар ичида, Гипанисдан ўтиб Имайгача (Памир) борган Менандр, айниқса ажралиб туради. Забт этишларнинг бир ёғини Менандр қилган бўлса, иккинчи ёғини Бақтрия подшоси Евфидемнинг ўғли Деметрий амалга оширди. Улар нафақат Паталенани, балки денгиз бўйидаги Сараост ва Сегердида деб аталувчи подшоликларгача олдилар. Умуман, Аполлодорнинг гапига қараганда, Бақтрия бугун Арианга ҳусн берувчи юртдир, Бақтрия подшолари ўз мулкларини сер ва фринларгача¹ кенгайтирганлар.

Шаҳарлари қуйидагилар эди: Зариаспа деб ҳам аталувчи Бақтра, ундан Оке (Аму) дарёсига қуйилувчи Зариаспа деган дарё оқиб ўтади, кейин Адраспа ва бошқа-бошқа шаҳарлар. Буларнинг ичида подшо помига қўйилган Евкратидия ҳам бор. Эгаллаган ерларини эллинлар сатрапияларга бўлдилар. Улардан Аспион ва Турива деган иккитасини парпилар Евкратиддан тортиб олдилар. Бақтриядан юқоридаги шарқроқда Окс билан Яксарт ўртасидаги Сўғдиёна ҳам улар тасарруфида бўлганди. Окс Бақтрия билан Сўғдиёнани, Яксарт эса Сўғдиёна билан қўчманчиларни ажратиб турарди.

Парпиянинг шу даражада тезликда кенгайиб, кучайиб бораётгани атрофдагиларга ваҳима соларди. Салавкийлар бунинг олдини олишга яна бир урғиниб кўрдилар. Мил.ав. 139 йилда Деметрий Никатор Парпияга юриш қилди. Бу сафар бақтрияликлар табиий равишда унинг иттифоқчилари эди. Деметрий енгилди ва асирга тушди.

129 йилда мил.ав. унинг укаси Антиох VII уюштирган юриш ҳам ўнгидан келмади. Парпилар подшоси Митридат I нинг ўғли Фраат II (Арсак VII) Салавкийларнинг ҳимояланиш сиёсатидаги бу охири уринишларини тор-мор қилди. Салавкийлар Ўрта Осиё у ёқда турсин, ҳатто Месопотамияни ушлаб қололмай Суриядагина жон сақлардилар. Парпия у ерга-да ҳужум қилиб турарди.

¹ Сер ва фринлар — Сер — хитойлар, фрин (фрун, фрурлар) — Страбон даврида Мўғулистондан Ўрта Осиёнинг шарқий чегараларига сурйлиб келган хунлар.

Ўрта Осиёда эса Парпия подшолари Фраат II, Артабан, Митридат II даврида, кетма-кет босқин уюштираётган кўчманчи саклар, шимоли-шарқдан кириб келаётган тохарлар, юэжилар (кангуйлар)га қарши ҳамisha кураш олиб боришга мажбур эдилар. Келажакда, воқеалар давомида кўрадиганимиздек, Бақтрия тақдирини ана шу қабилалар ҳал қиладиган бўлдилар.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи. XXXVI, 1.

Деметрий Никатор отамерос тахтини (Сурия) қайтиб олгандан сўнг ялқовликка берилиб кетиб, барчанинг нафратига учради. Шаҳарлар бирин-кетин ундан ажралиб чиқа бошладилар. Шармандалик доғини ювиши учун парпиларга қарши уруш бошлади. Шарқ халқлари уни хурсанд кутиб олдилар. Бунга биринчи сабаб, парпилар шоҳи Арсакий Митридат I нинг ўта қаҳқорлиги бўлса, иккинчи сабаб, македонлар ҳокимиятига кўникиб қолган халқлар, нотаниш янги халқнинг лимоғдорлигидан нафратланиб зўрға чидаётгандилар. Форс, элимей ва бақтрлардан ёрдам олган Деметрий аввалига парпиларни кўп жангларда енгди. Бироқ, кейин ўзи асирликка тушиб қолди. Уни шаҳарма-шаҳар олиб юриб парпиёнлардан ажралиш ниятидаги халқларга кўрсатиб чиқдилар-да, сўнг Гирканияга жўнатдилар.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, XIII, II, 1–2.

Парпиёнлар подшоси Митридат ўлимидан кейин тахтга ўтирган ўгли Фраат II (Арсак VII), Антиохнинг Парпияга қилган ҳужуми учун таъзирини бермоқ қасдида Сурияга юриш бошлаётган пайтда скифлар можароси пайдо бўлди-да, унинг нияти амалга ошмай қолди. Гап шундаки, Антиох Парпияга ҳужум қилганида скифлар ёрдамга ёлланиб чақирилганди. Бироқ улар етиб келганда, ҳужум қайтарилиб, уруш тутаганди. Скифларнинг кечикиб қолишини баҳона қилиб парпиёнлар уларга пул тўлашдан бош тортдилар. Скифлар харажатларимизни тўлайсанлар ёки янги душман топиб берасанлар, деб туриб олишди. Калондимоғлик билан берилган рад жавобдан иззат-нафслари ҳақоратланиб, Парпияни талон-тарош қила бошладилар.

Фраат II Антиох билан урушда асирга тушган ва шафқатсизларча муомала қилинган грекларни олиб скифларга қар-

ши юрди. Жанг бошланиши олдидан царпи кўшинидаги бир зумлик иккиланишни кўриб, греклар скиф тарафига ўтиб, паршиёнларни чоғтилار ва Фраат II ни ўлдирдилар. Бу билан асирликда кўрган шафқатсиз муомала учун қасос олдилар.

Фраат ўрнига тахтга унинг амакиси Артабан II (Арсак VII) ўтирди. Галабадан ҳамда Парсияни талаганларидан мамнун скифлар уйларига қайтиб кетишди. Артабан II эса тоғарлар (тохарлар) билан урушда яраланди ва ўлди. Ўрнига ўғли Митридат II (Арсак IX) тахтга чиқди. Митридат II ўзининг фаолияти учун Буюк деган унвонга сазовор бўлган. Ота-боболарининг шонли ишлари жасоратлари изидан бориб, ўзининг кенг қалбли фазилати билан улардан ўзиб кетди. Кўп чегара урушларини жасорат-ла олиб бориб, Парсияга жуда кўп халқларни бўйсундирди. Скифларга қарши бир неча голибона жанглар қилиб, ўтмишдошларига ўтказилган алам доғини ювиб ташлади.

Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмидаги Бақтрия тарихи қоронғиликда қолиб кетган. Бу давр ҳақида шох номлари битилган тангалардан бошқа ёзма манбалар йўқ.

Деметрийдан кейин бироз вақт ўтгач, Бақтрияга Менандр подшолик қилган. Унинг номи ҳам грек ва ҳинд кўлёмаларида қайд этилади. У Афғонистонни, Ҳинднинг юқори оқимларини қайтиб олиб, Бақтрияни яхлитлигича кўлида ушлаб турган. Шарқда Гангагача ерларни, Помирни, Шарқий Туркистонларни кўшиб олган. Фарбда Салавк I Никаторни кўллаш орқали Митридат I паршияликка қарши урушган. Сақларнинг тобора кучаяётган босимига қарши туриш учун грек, Ўрта Осиё, ҳинд халқларидан бирлашма тузишга кўп уринган. Чиқарган тангаларида грек худолари, буддавийлик рамзлари тасвирланган, ёзувлари ҳам грекча, ҳам ҳиндларнинг «Пали» тилида амалга оширилган. Менандрнинг¹ ўзи буддизмнинг авлиёси сифатида-да катта шуҳрат қозонган.

Менандрнинг ўлимидан сўнг Бақтрия бир неча ўзи-ўзига эга мулкларга бўлиниб кетди. Подшолар томонидан грек-ҳинд шакли-шамойилли, бир вақтнинг ўзида чиқарилган тангачалардан анчагина топилган. II аср охирига келиб, кўчманчиларнинг босими бутун фронт бўйлаб таҳдидли тус олади.

¹ М е н а н д р — баъзи бировлар тангалар шаклига қараб уни 125–90-йилларда, Раулинсон эса (Vactria, 117-6) 165–130 йилларда подшолик қилган, дейди.

Мўғулистонда яшаган хунлар¹ 162-йил атрофида Шимолий Хитойда яшаган юэчжи (кангуй) ва усунлар (грекча—азийлар)га ҳужум қилдилар. Кангуй билан усунлар Жунгорияга кириб, ўз навбатида сакларни (хитойча — «сэ») сиқаштирдилар. Саклар ўз қабилаларидан қадимдан яшайдиган Яксарт тарафга зичлашдилар. Турли урушлар ва кўчишлар оқибатида усунлар Етти дарё ҳудудини, Кангуй билан усунлар² эса Ҳиндикушдан Ўтиб, 129—127-йилларда бутун Бақтрияни эгалладилар. Греклар хитойча юэчжи атамасини билмаганлари учун бутун қабилани унинг бир уруғининг номи билан тохарлар деб, улар эгаллаган ҳудудини эса Тохаристон деб атардилар. Кейинчалик уларга кушонлар деб ҳам ном беришган.

Грек-Бақтрия давлати нарчаланиб кетди. Бундан парпияликлар фойдаланиб қолдилар. Лекин уларнинг ўзлари-да, кўчманчиларнинг зарбаларини туйдилар. Артабан II скифлар билан пул масаласида келишолмай ҳалок бўлди, Митридат II Буюк эса уларни нарироқ суриб ташлаб, Бақтриянинг Ҳинд дарёсигача бўлган бир қисмини Парпияга қўшиб олди. Амударё бўйларидаги, Парпияга чегарадош бўлган эски Бақтрия, шунингдек Марғиёна нисбатан мустақиллигини сақлаб қолди. Хитойликлар бу жойларни дай қабилалари номи билан «дахя» деб атардилар. Кичик-кичик юэчжи (кангуй) давлатлари ҳақида биз фақат ҳар бирининг қиритган кўп сонли тангаларига қарабгина фикр юритишимиз мумкин. Кадфиз I, Кадфиз II деган бош подшоҳлар эса «шоҳлар шоҳи» деган унвонларни ўзлаштириб олгандилар.³

Хитойнинг ғарб мамлакатларини ишғол этиши туркийларнинг ғарбга сурилишидан сўнгги даврларга тўғри келади. Бироз олдинги алғов-далғовдан қолиб сифатида чиққан Хан сулоласи қолган-қутган хунларни бир амаллаб тинчитиб, Хитойни бирлаштиришни уйдалади. Ва шундан кейин Ўрта Осиёга юриш бошлади. Биринчи марта Хитой учун «Ғарб ўлкаси» 139 йилда Чжан-Цан томонидан «очилганди». 114 йилда эса кўшин жўнатилди ва ниҳоят I аср охирига келиб Шарқий Туркистон билан Даван (Фарғона водийси) босиб олинди. Фарғона водийси эса Искандар туфайли грекларга ҳам маълум эди. Шу даврдан бошлаб Ўрта Осиё ва Хитой ўртасида савдо алоқалари кучайди.

¹ Х у н л а р — шу даврдан бошлаб хунларнинг ғарбга силжиши бошланиб, Европага кўплаб кириб бордилар, у ерларда ҳамда ва Венгрияда ўтроқлашдилар.

² Кангуй, усун, юэчжи, парпи, хун — бари тилдош, қондош қабилалар.

³ К а д ф и з — 80—70-йилларда охириги Грек-Бақтрия подшоҳи Гермайннинг тахтини эгаллаган юэчжи (кангуй) подшоҳи.

Плутарх. Давлатни бошқариш қоидалари. 821.

Менандр Бақтрияни адолат билан бошқариб, ҳарб юриши вақтида далада ўлди. Уни тантанали равишда кўмиш маросимига барча вилоятлар тўпланди. Жасад талашиб бошланиб кетган тўполон, ҳар бир вилоятга унинг кули тепша-тенг тақсимланади, деган келишув билан базўр бостирилди. Бу буюк инсонга ҳар бир вилоятда ҳайкаллар ўрнатмоқчи эдилар.

Страбон. География. XI, 8, 2.

Энг машҳур кўчманчилар эллинлардан Бақтриёнани тортиб олганлари: азий, пасиан, тохар, сакаравллар¹ эди. Улар (Яксартнинг) нариги қирғоғидан, сак ва сўғдлар яқинидан келишганди. У қирғоққа саклар эгаллик қиларди.

Ўша жойда, XI, 8, 4.

Скифлар Бақтрияга эгаллик қилардилар, шунингдек Армания худудининг энг яхши ерларини-да олиб, унга Саксана деб от қўйгандилар.

Юстин. Помпей Трогга сўзбоши. XII.

Саравк ва азиан деган скиф қабилалари Бақтрия билан Сўғдиёнани эгалладилар. Апполлолот ва Менандр давридаги Ҳиндистон ишлари ҳам шу гапнинг маъносига киради.

Митридат II Буюкдан сўнг таркибига бутун Ўрта Осиё кирган Парфиянинг маркази ғарбга сурилди. Энди унинг маркази Гекатомпил ҳам, Ниса ҳам эмас, ҳозирги Бағдод яқинида бўлган Ктезифон шаҳри эди. Парпилар миллудгача I ва миллуднинг I асрлари, яъни икки аср давомида Ғарбдаги чегарасини мустаҳкамлаш устида Рим империяси билан урушлар олиб бордилар. Икки аср мобайнида икки буюк давлат янги худудлар эгаллиги учун рақобатда турдилар. Парпилар Рим устидан бир неча порлоқ ғалабаларга эришдилар. Қўшинлари Сурия, Фаластин ерларигача борди.

Спартакни енгган консул Красс Парфияга бостириб кирди (Помпей ва Цезарнинг замондоши) ва қўшини батамом қирлиб, ўзи босқинчи сифатида ўлдирилди.

Римнинг кўпчилик таҳдидлари Армания деб аталувчи худуддаги кичик арсакийлар сулоласи

¹ С а к а р а в л, (сакаравк). Томашек фикрига кўра, Хоразмни эгаллаб, Парфияга ҳаминча таҳдид солиб турган қабила. Миллуднинг V асрида эфталллар томонидан сиқиб чиқарилганлар.

подшолик қилувчи давлатни эгаллаш учун амалга оширилди. Катта Арсакийлар қўлидаги Парпия эса уни ўз таъсирида олиб қолишга ҳаракат қилди.

Арсакийлар (аршакийлар) сулоласи Парпия давлатига асос сола бошлаган пайтда, катта арсакийлар (аканинг авлодлари) Кичик арсакийларга (ука авлодлари) Армания деб аталувчи жўғрофий ҳудудда жойлашган ихчам бир давлатда подшолик қилишга йўл бериб қўйгандилар. Тарих тақозоси шундай бўлдики, кичик сулола подшолиги буюк Парпия парчаланиб кетганидан кейин ҳам яшади.

Асл Парпия бўлган Ниса (Ашхобод атрофлари), Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудлари энди давлатнинг узоқ бир чеккаси қаторига ўтиб қолган эди. Шунинг учун тарихий манбаларда бу вилоятларнинг номлари тобора камроқ тилга олинган.

Милодгача биринчи асрларда Ўрта Осиё ҳудудлари ҳали ҳам Парпия таркибида бўлганини консул Помпей ва консул Цезарларнинг Парпияга қарши уруш режалаганлари, Гирканияни олишни мўлжаллаганлари, бироқ ниятлари амалга ошмагани исботлайди. Фақат милодий I-асрнинг 2-ярмидан бошлаб Парпиянинг 300 йилдан ортиқ давом этган ўсиш, кенгайиш жараёни тўхтади. Вологез I даврида (м.52–70 й.) Рим Месопотамиянинг бир қисмини тортиб олди.

СССР давридаги тарих дарсликларида империянинг «парчала ва ҳоким бўл» ақидасига хизмат қилиб, Парпия давлати тарихини камситишга, унинг маълум қисмларини бошқа давлат ва миллатларга «ҳада» қилишга уринганлар. Ҳатто Парпия давлатининг тугашини бир-икки аср олдинга ҳам сурганлар. Армания географик ҳудудида жойлашган Кичик Арсакийлар давлатини эса Арманистон давлати деб, Арсакий подшоларни эса арман подшолари деб атаганлар. Бунинг сабаби эса Парпия давлатининг асосий қабиласи туркий халқларнинг аجدодлари эдилар. Туркийлар эса СССРнинг каттагина қисмини эгаллардилар. Макиавеллининг «катта халқни парчалаб, кичик халқни катталаштириб тенглаштиришга урингин ва уларни бир-бирига душман қилгин ва ҳаминша кучсизроғини қўллагин», деган ўғити мунтазам ишлатиларди. Қўлидаги парча бунинг ёрқин мисолидир.

«Рим императори Август замонида скифлар (Туркманистон чўлларидаги дайлар бўлиши мумкин) подшолиги Тиридатни безовта қилганлар. Вологез I даврида Парпиядан гирканлар ажралиб чиққан деб ёзилади.

Антоний Пий даврида, милодий II асрнинг ўрталарида Парпия ва Бактрия элчилари алоҳида-алоҳида кўрсатилган. II асрнинг охириларида Парпиядан кўп давлатлар ажралиб чиққанидан, бир даврнинг ўзида

зарб этилган бир неча подшоларнинг тангалари учрайди. Император Траян ва Адрианларнинг Месопотамияга юришларидан кейин у ерда фақат Мидияггина Парпиянинг измида қолган. Парпия парчаларидан янги подшоликлар, янги бирлашмалар тузила бошлагани, албатта, ажаб эмас.¹

Аслида эса Парпия ўн саккизта подшоликка бўлинган (худди сатрапия ёки вилоят дегандек) ва Арсакийлар улар устидан ҳукмрон бўлган, «шоҳлар шоҳи» деб аталганлар ва Парпия давлати милоднинг 224 йилигача тўлақонли яшаган. 226 йилда ўртадаги икки йил ичида кучга тўлиб улгурган сосонийлар сулоласи Парция тахтини эгаллаб Эрон давлатини туза бошлаган. Бу гапларнинг ростлигига шу китобда қадимий тарихчиларнинг асарларидан берилган парчалар ҳам гувоҳ бўлади.

Плутарх. Помпей, 36.

Помпей Каспий денгизи томон юриш бошлади. Лекин йўлда жуда кўп заҳарли илон ва қумурсқаларга дуч келиб, денгизгача уч кунлик масофа қолган бўлса-да, орқага қайтди.

Плутарх. Цезар, 58.

У (Цезар) парпилар билан уруш қилмоқчи эди. Мабодо уларни енгса, Гирканиядан Каспий денгизи бўйлаб ва Кавказ этакларидан Понтга ўтмоқ ва Скифияга бостириб кирмоқ ниятлари бор эди.

Страбон. География, XVII, 3, 24.

Ўзак қитъа, Ичкари Осиёга келадиган бўлсак, унинг бир қисмини римликлар, иккинчи қисмини парпияликлар, уларнинг уст қисмида яшовчи варварлар эгаллайди. Қитъанинг шарқий, шимолий чеккаларида ҳиндлар, бақтрлар, скифлар, ундан кейин араблар, эфиоплар (ҳабашлар) яшайдилар, сирасини айтганда бу ерларнинг баъзи бир бўлақлари римликларга ўтмоқда.

Аврелий Виктор.² Цезарлар 1, 6.

Скифлар, ҳиндлар, бақтрлар элчилар юбориб, у билан иттифоқдош бўлишни таклиф этаётганларидан Август³ ўзини жуда бахтиёр сезарди.

¹ «Древние авторы о Средней Азии». Ташкент 1940 й. 106-бет.

² *Аврелий Виктор* — милодий IV аср Рим тарихчиси, «Одамзоднинг келиб чиқиши» деган асарнинг муаллифи.

³ *Август* (Октавиан) — Римнинг энг кудратга тўлган давридаги императори (мил. ав. 63 — мил. 14). 70 йил ҳукмдор бўлган. Календардаги саккизинчи ой унинг номида. Расман 1-император.

Тацит. Йилномалар, XI, 8.

Парпиёнлар орасида ўзаро тортишувлар чиқди. Вардон Салавкияни қамал қилди. Баъзи салавкийлар унинг ҳокимиятини рад этардилар. Готарз (укаси), дай ва гирканларга таяниб унга уруш очди. Вардан Салавкияни ташлаб Бақтрияда қароргоҳ қуришга мажбур бўлди.

Парпия доҳийлари урушга тайёрланарканлар, халқ партиясининг ғаламислик ҳаракатларини сезиб, дарров ярашдилар. Бу ғаламисликларни Готарз билиб, оғасига айтганди... Готарз Гирканияга кетди, қайтиб келган Варданга Салавкия таслим бўлди... Бироқ, асоратга тушган оқсуяклар табақаси Готарзни яна ундагач, у қайтадан қўшин тўплади... Вардан ғолиб бўлиб, дай билан арийлар юртига чегара хизматини ўтовчи Синд¹ дарёсигача бўлган худудларда яшовчи барча майда халқларни тобе қилди. Шу пайтгача (ўзигача) бирорта Аршакийга ўлпон тўламаган бу қабилаларни бўйсундиргани учун ўз қудратини шарафлаб, обида ва ҳайкаллар ўрнатиб, олқишларга бурканган ҳолда Вардан ортга қайтди.

Иосиф Флавий.² Яҳудийликнинг осори атиқалари. XX, 4, 2.

Вологез сак билан дайлар унинг йўқлигидан фойдаланиб, улкан қўшин тўлаб Парпиёнани талаётганлари ҳақида хат олди. У орқага қайтди. Иззат (адибенлар шоҳи) Парпиянинг даҳшатли подшоси таҳдидидан қутулиб қолди.

Ўша жойда, XV, 1.

(Парпия подшоси Вологезга қарши) жасур гирканлар қабиласи исён кўтарди.

Ўша жойда, VII, 7, 4.

Аланлар Танаид дарёси ва Мэотида кўли қирғоқларида яшовчи скиф қабиласидир. Талончилик мақсадида Мидияга йўл оларкан, шоҳ Искандар темир дарвоза билан беркитиб ташлаган, ҳозирда эса гирканларга қарашли бўлган ўтиш йўлидан фойдаланиш учун Гиркания шоҳи билан шартнома туздилар.

¹ С и н д — Ҳинд дарёси.

² *Иосиф Флавий* — Яҳудий халқининг тарихчиси. Грекча ёзган. (милодий I аср охири)

Светоний.¹ «*Ўн икки Цезарнинг ҳаёти*». «*Домициан*», 2.
Парпия подноси Вологез аланларга қарши урушда Веспасиандан ёрдам сўради.

*Лукиан*² «*Токсарид ёинки Дустлик*».

...кийими ва тили аланча эди. Зероки, алан билан скифларнинг тили-да, кийими-да бир хил бўлиб, фақат аланлар скифлардан фарқли ўлароқ узун соч қўймас, аксинча калта кесиб юрардилар. Макент аланларга ўхшаш учун сочини кестириб олганди.

Плиний. *Табиий тарих*. VI, 25 (112–113).

Бари Парпия подшоликлари ўн саккизтадир³. Жанубдаги чегараси Қизил денгиз, шимолдагиси Гиркан (Каспий) денгизидир. Подшоликлар ўн биттаси Армания ва Каспий денгизи худудларидан бошланиб, скифларгача етиб боради. Парпиларга скифларгина бас кела олади. Қолган еттигаси қуйи подшоликлар деб аталади. Шарқда Парпия арийлар билан, жанубда Кармания ва арианлар билан, ғарбда прагит мидияликлари билан, шимолда гирканлар билан чегарадонн бўлиб, гир атрофи чўлу сахролар билан ўралган. Нариги тарафдаги парпиларни кўчманчилар дейишади.

*Птолемей*⁴. *География*. VI, 5.

Парпия ғарбда Мидия билан, Шимолда Гиркания билан чегарадонн. Парпиянинг Гирканияга яқин қисми Комизена деб, ундан қуйироқдаги қисми эса Парпиёна деб аталади. Кейин Хороана ва Партавикена деган қисмлари келади.

Аврелий Виктор. XV, 4.

Ҳиндлар, бақтрлар, гирканлар императорнинг (Антоний Пий) адолатпарвар киши эканини эшитиб элчилар юборишарди.

¹ *Светоний*. Мил. I–II асрлар. Рим тарихчиси.

² *Лукиан*. Самосатлик Лукиан (Милодий тахминан 120–180 йиллар) грек ёзувчиси.

³ Виллоятлар подшолик деб, Ариаклар шаҳаншоҳ, шоҳлар шоҳи деб аталганлар.

⁴ *Птолемей*. Милодий II асрнинг машҳур географ ва астроном. Ернинг думалоқлиги, бир жойда туриши, Куён билан сайёраларнинг эса унинг атрофида айлангани ҳақидаги назарияни яратган. Географик китабларга бўлишган, градусларда ҳисобланган Ер харитасини биринчи бўлиб чизган.

VI Б О Б

ГРЕК-МАКЕДОН ҲОКИМИЯТИ ТУГАТИЛГАНДАН КЕЙИНГИ ДАВРДА ЎРТА ОСИЁДАГИ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР

Милодий I асрнинг охирига келиб (яъни, милодгача 128 йилда ниҳоясига етган Грек-Бақтриянинг тохарлар томонидан босиб олиншидан юз йил ўтиб) Ҳиндистон ва Бақтриядаги ҳинд-скиф давлатларининг кучаюви ва бирлашув жараёни анча авж олиб, I асрнинг ўрталарида батамом шаклланди. Энди юзчиликлар (кангуй) билан бир қаторда янги кушан деган қабиланинг давлати ҳақида-да гапирилади. Бу скиф-ҳинд давлатлари Хитойдан ташқари Рим билан ҳам мустақкам алоқалар ўрната бошладилар.

Милоднинг биринчи асрида Хитой империяси Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга босқинчиликлар қилиб, бу асрнинг маълум бир йилларида ўзига қарам ҳам қилди. Бироқ бу ҳол кўпинча узоқ чўзилмас, маҳаллий ҳукмдорлар қулай вазият келиши билан Хитой ноибини, назоратдаги қўшинларни уриб-қириб ҳайдардилар. Лекин таги зоти скифлар бўлган бу халқлар тили, урф одатлари бир бўлгани билан турлича аталадиган тохар, юэчжи ёки кангуй, хунлар, кушонлар (ва ҳ.к.) бир-бирлари билан қирғинбарот урушлар олиб борганлари учун Хитой яна ўз таъсирини ўтказарди. Яъни бир-бирларини босиб олган у ёки бу қардош халқ ўз қардошларига шундай зуғум ўтказардики, улар Хитой ёки Римдан ёрдам сўраб ўз таъсир доирасига олишларини сўраган ҳоллари ҳам кўп бўлган. Албатта, Парфия бундан мустасно бўлиб, буюк давлат сифатида Рим ва Хитой билан рақобатда турган. Хитой юришларининг энг чекка нуқтаси ҳам Фарғона водийсидан ташқарига чиқмаган.

Милодгача II ва III асрлар ўртасидаги даврда Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона ўлкаларининг ижтимоий тузуми ҳақида ўша даврдаги асарларда жуда оз маълумот бор. Бироқ Рим давлати билан чегарадош бўлган Парфия бундан мустаснодир. Парфияда, тарихий манбалардан келиб чиқадиган хулоса шуки, барча ҳокимият маълум бир атоқли

ойлалар қўлида тўлланган. Ёлланма деҳқонлар ёки куллар томонидан ишлов бериладиган катта-катта ерлар, сурув-сурув қўй-эчки ва қора моллар шуларнинг қўлида бўлган. Бундан ташқари улар ўз қўшинларига эга эдиларки, бу қўшинларни, керак вазиятда подшога жўнатганлар, керак вазиятда бир-бирлари билан урушганлар. Давлатдаги маълум мансаблар ҳам уларга «боғлаб» бериб қўйилганди.

Парпиядаги бу вазият бутун Ўрта Осиёга менгзаши, тегишли бўлиши мумкин, деб биз фақат тахмин қилишимиз мумкин.

Бу даврга келиб шаҳарларнинг роли ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ниҳоятда ошиб кетади. Тарихий манбалар кўчманчилар ва ўтроқлар билан ички савдо-сотиқнинг ривожланганини кўрсатади. Пайдо бўлган давлатлар, бирлашмаларнинг бари танга зарб қилгани ҳам бундан далолат беради. Ҳиндистон, Хитой билан, бу ёғи шимолий халқлар билан савдо-сотиқнинг ривожланиши, йўллар эса бизнинг юртимиздан ўтиши Туронни, умуман Ўрта Осиёни «халқро бозорга» айлангирганди.

Қадимги манбалардан Бақтрия билан Фарғона водийсининг шароблари, буғдойи, мевалари, Парпиёна ва Марғиёна темири, шойи буюмлари антик дунёда, Хитойда жуда қадрлангани маълум бўлади. Айниқса, Ўрта Осиё отлари шохона товар ҳисобланарди. Яна ўша давр манбалари Ўрта Осиёда пахта, пахталик матолар ҳақида ҳеч нарса демаганидан пахта экишнинг XX–XXI асрдагидек кенг тарқалмагани маълум бўлади. Биринчи марта қолган хитойлар ўлкамизда шойи матони, шунингдек лок бўёғини кўриб жуда ҳайрон қолганлар. Лекин кейинроқ мамлакатни босиб олганларидан кейинги ёзувларида, шовинистик руҳга берилиб кетиб, қочиб ўтган хитойликлар уларни қурол ясашга ўргатган, деб ёзадилар. Ваҳоланки, хитойликлар қадам босмаган замонлардаёқ, антик дунё ёзувчилари бизнинг эллардаги қурол-яроғни, пўлат ва темир нарсаларни тақроп-тақроп мақтаганлар.

Плиний. Табиий тарих. VI, 43, 45.

Бурунги замонларда кардух, ҳозирда эса кордуэх ва пратит деб аталадиган қабилалар Каспий дарвозасига эгаллик қиладилар. Уларнинг бир томонида Парфия чўллари билан Цитеп тоғ тизмалари узанади. Ундан сўнг эса Парфиянинг Хоара деб аталувчи энг гўзал ери бошланади. Парфияда Мидияга қарама-қарши турган Каллиопа билан тоққа жойлан-

ган Иссатис деган шаҳарлари бор. Парфиянинг бошкенти Гекятомпил эса Каспий дарвозасидан 133000 қадам нарида туради. Дарвозадан чиқаверишдагина денгизга ўз номларини берган Каспий қабиласи яшайди.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи. XII, 1–6.

Ҳозирги кунда бугун Шарқни эгаллаган парпилар бир замонлари скифларнинг қувғинди қилинган бир парчаси бўлганлар. Айтишларича, номларининг маъноси ҳам скиф тилида қувғинди деганини билдираркан. Оссурия, Бобил, Мидия даврида номи энг кам танилган эл бўлганлар. Шарқда ҳокимият форсларнинг қўлига ўтганда, ном-нишонсиз бир оломондек ғолибнинг ўлжасига айланганлар. Кейин худди шу аҳволда македонлар қўли остига кирганлар. Бундай элнинг фақат ўз жасоратига суяниб, шундай иқболи барқурган, ўзини кул қилган кўп халқларни ҳозирда ўзининг қулига айлантирганлари одамларни лол қолдиради. Уч марта улар энг яхши Рим саркардалари ҳужумига учраб, уч карра ҳам тенг келиш у ёқда турсин, римликларни тор-мор қилганлар. Улар шон-шуҳратининг энг чўққиси узоқ юртларга қилган ғолибона ҳарб юришларида эмас, шон-шуҳратда оламга танилган: Оссурия, Мидия, Эрон ва 1000 шаҳарлик Бақтрия давлатларидан-да юксакка кўтарилганларидадир. Бу давлатлар скифлар билан ҳамшиша чегара урушлари олиб борганлари ва бошқа турли хавф-хатарни даф қилиб турганлари учун қўшни Скифияда ҳамшиша давом этадиган ўзаро қирғинбарот урушлардан қочган скифлар Гиркания, дай, арий, спарн, Марғиёнанинг бўш ётган чўлларига (Парпия давлатида бўлгани учун) келиб ўрнашаверганлар. Аввалига қўшничилик деб индашмаган. Кейин тўхтатмоқчи бўлганлар. Бироқ улар нафақат бепоён чўлларни, балки тоғ ва адирларни, у ердаги жарликларни-да эгаллаб бўлгандилар. Парпия об-ҳавосида иссиғу, совуқ ўртасидаги тебраниш кучли, тоғларда қор тураверади, бироқ текисликларда азоб берувчи жазирма ҳукмрон бўлади.

Македон ҳукмронлиги емирилгач, уларни подшоликлар бошқарган. Подшо даражасига яқин қатлам... уруш пайтидаги доҳийлар, тинчлик пайтидаги бошқарувчилар шулардан сайланади. Тили скифчанинг мидиягача аралашмасидан иборат.

Қуроллари-да ана шундай: скифча ва мидияча. Кийимлари илгари ўзларига хос бўлган, кейинчалик бойлик ошиб кетгач эса тўкилиб турувчи тўкислик ва шаффофлик касб этган. Қўшин бошқа қабилалардаги каби эркин одамлардан эмас, асосий қисми куллардан иборат. Кулларни озод қилиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмагани учун бу оломон тобора ошиб бораверади. Чунки, бари кул бўлиб туғилади. Бироқ қулваччаларнинг тарбиясига ўз болаларидек меҳр-ла ёндошиб, от минишини, камон отишини ҳафсала билан ўргатадилар. Кимки қанча бойроқ бўлса, подшога етказиб берадиган отлик аскари шунча кўп бўлади.

Антоний билан урушда парфияларда 50000 отлиқлари бўлган бўлса, улардан фақат 400 киши эркин кишилардан эди. Яқиндан туриб мунтазам жанг олиб боришни, шаҳар қамалини унчалик яхши билмайдилар. Жангга отдан сакраб тушиб яна миниб, ёки худди отни чоғтириб кетаётгандек кўрсатиб олиб борадилар... Улар ўзларини ва отларини икки тарафдан пат қадалган совутлар билан тўсадилар. Тилла билан кумушни ҳатто қурол-яроқ учун-да ишлашмайдилар.

Улар жон роҳати, кўнгли тусашининг турли-туманлиги нуқтаназаридан кўп хотинлидирлар. Бироқ зино учун бошқа ҳар қандай жиноятдан кўра кучлироқ жазолашади... Улар ов ўлжасининг гўшгидан бошқа этни истеъмол қилмайдилар. Умрлари от устида ўтади: уруш, базм, дам олиш, савдо-сотиқ, суҳбат, жамоат ишлари, шахсий юмушлари – барини от устида бажарадилар. Эркин кишилар билан куллар ўртасидаги фарқ-да от билан белгиланади. Эркин кишилар отда, куллар пиёда юрадилар.¹

Тацит. Йилномалар, VI, 34.

Парфияларнинг урушдаги ягона зўр жойлари – отлиқларидир.

Бичурин² III, 7.

Анси (Парфия) катта Юэчжининг ғарбига қараб ҳисобланганда бир минг ли³ нарида жойлашган. Улар ўтроқ халқ

¹ Бу маън Парфиядаги ижтимоий тузумни, кулларнинг ўрнини аниқлашда жуда муҳимдир. Шу маънодаги маън яна ссроб, лекин улар Парфиянинг Месопотамия қисмига, қулдорлик шаклланган ўлкага тегishлидир.

² *Бичурин Н.Я.* Монах ва хитойшунос олим Р.Ф.А.нинг муҳбир аъзоси (1777–1853). Миллати чуваш. “Қадим замонларда Ўрта Осиёда яшаган халқлар ҳақида маълумотлар тўплами” деган китоб ёзган. Китоб қадимги Хитой қўлёзмаларининг таржимасидан иборат.

³ *Ли.* Хитой узунлик ўлчови. 579 метр атрофида.

бўлиб миришкорлик қилади, шоли, буғдой, узум экади, узумлардан май тайёрлайди. Шаҳарларининг туси Давандагига¹ ўхшаш. Ансининг юзлаб катта-кичик шаҳарлари бор, бир неча минг ли кенгликдаги маконни эгаллайди, энг буюк давлат ҳисобланади. Гуй-пуй дарёси бўйларида яшувчи савдогарлар, куруқлик ва сув йўллари орқали бир неча минг ли масофадаги ерларгача бориб, қўшни мамлакатларда ўз молларини сотиб келадилар. Тангалари кумушдан қуйилиб, юзига мамлакат подшосининг сурати туширилади. У ўлгандан кейин эса тангалар эритилиб, кейинги подшонинг сурати билан чиқарилади. Ёзувлари кўндаланг² бўлиб, пергаментга ёзишади. Ансининг ғарбида Тяочжи, шимолида — Янцай³ ва Лиган⁴ жойлашган.

Уша жойда. III, 53—54

Анси. Анси ҳукмдорининг қўналғаси Чан-андан 11600 ли масофадаги Панду шаҳридадир. У ноибга қарам эмас. Анси шимолда Кангюй, шарқда Учэшанли, ғарбда Тяочжи билан чегарадош. Тупроқ, иқлим, халқнинг тирикчиликдаги буюмлари ва одатлари учэшанлар, гибинлар билан бир хилда. Тангалари кумушдан, юзига мамлакат подшосининг, сиртига эса хотинининг сурати туширилади. Подшо ўлгач, тангалар қайта қуйилади...

Биринчи бўлиб Ансига элчи юборган Бу-дидир. Анси ҳукмдори қўшинбошиларга 20000 отлиқ билан элчиларни шарқий чегарасида кутиб олиб, кузатиб келишни буюрди. Шарқий чегарасидан ҳукмдор турадиган жойгача эса яна бир неча минг ли масофа бор. Бир неча ўнлаб шаҳарларни босиб ўтмоқ керак. Аҳоли зич жойлашган, деярли узилиш йўқ. Қайтишда ҳукмдор Хитойни кўриш учун ўз вакилини қўшиб жўнатди. Хитой девонига у улкан қўшнинг тухумларини ва лиганлик отўйинчиларини совға қилди. Кўкнинг ўғлига⁵ бу нарсалар жуда маъқул тушди.

¹ Даван. Хитой кўлезмаларида Фарғона водийсининг номи.

² Хитойлар ўзларининг ёзув сатрлари тепадан пасга (тик) бўлганидан жуда ҳайрон қолганлар.

³ Я н п а й, ёки Я н. — Сирдарё қуйи оқими, Орол бўйлари.

⁴ Л и г а н ёки Д а ц и н. — Римга тобе Сурия. Римни хитойлар билмаганлар.

⁵ К ў к ў г л и — Ўз подшоларига хитойлар томонидан берилган ном (Осмон ўғли).

Страбон. География, XI, 7, 2.

Гиркания кенг, ери ҳосилдор ўлкадир. Аксар қисми шаҳарларга бой текисликдан иборат. Талаорока, Самариана, Карта ва подшонинг қўналғаси бўлмиш Тапа шаҳарлари шулар жумласидандир. Тапа — денгиздан юқорироқда, Каспий дарвозасидан 1400 стадий нарида жойлашган. Ўлканинг бойлигига қуйидаги мисоллар далил бўла олади: Токнинг бир новдасидаги узум бир метрит шароб, тут дарахтлари олгмиш медимнгача¹ ҳосил беради. Буғдой бултурги бошоқдан тўкилган уруғлардан ўсиб чиқаверади. Ўрмонларда асалчилик билан шуғулланадилар. Бол — дарахт баргларида ўзи оқиб тушади.² Бироқ, мамлакат ерлари, мамлакат номидаги денгиздан кераклигича фойдаланишмайди, денгизда сузишмайди, унинг неъматларини истеъмол қилишмайди... Денгиздаги ороллар одам яшаши учун қулай, айтишларича у ерда олгин ҳам бор. Гирканликларга қадимдан варварлар яъни, мидияликлар, форслар, кейинроқ эса булардан ҳам кўполроқ, парпилар эгаллик қилгани — юртдаги қаровсизликнинг бош сабабидир. Бунинг устига қўшни юртларда қароқчилар, кўчманчилар кўп, баъзи жойлар эса кимсасиз чўлдир. Қисқа муддат эгаллик қилган македонлар-да, доимо уруш билан банд бўлганларидан бошқарув ишларига вақтлари етмаган. Аристорбулнинг-да айтишига қараганда, ўрмонга бой Гиркания асосан эманзорлардан иборат. Қарағай, оқ қарағай, қора қарағайлар йўқ. Кейинги бу уч дарахтга Ҳиндистон бой. Несая ҳам Гиркан ерида-ю, бироқ баъзилар Несаяни Гирканияга қарашли эмас, ўзи мустақил яшайди, деб айтадилар.

Диодор. Кутубхона, XVII, 2, 95.

Гирканиянинг “Кутлуғ қишлоқлар” номли мавзесига мева-чеванинг ширинлигида, ҳосилдорликда ва маъмурчиликда бирорта ўлка ҳам тенглашолмайди. Бир бошда узум доналари шунчалик кўпки, бемалол бир ўлчам шароб чиқариш мумкин. Бир тут дарахти ўн медимнгача ҳосил беради.

¹ Медимн. 52,53 литр.

² Урта Осиё қишлоқ хўжалиги ҳақида гапириб, грек тарихчилари бирор марта пахта ҳақида сўз очмайдилар. Пахта матоларининг Ҳиндистондан Миср ва Римга етказилиши айтилади, бироқ бунда-да Урта Осиё хусусида лом-ним дейилмайди.

Дон ўримида ерга тўкилган ҳосил кўплиги учун келаси йил ҳосилига бошқатдан экиш-чопиш меҳнати қилинмай, аввалгидек мўл хирмон олиनावеради.

Евстафий. Дионисийнинг “Ернинг обод қисмига шарҳ” китобида изоҳлар.

Каспий ва Гирканларда узум жуда мўл ҳосил беради. Тут дарахтининг серҳосиллиги шу даражадамишқи, 60 мединингача борармиш.

Плиний. Табиий тарих, VI, 16, 18, 46.

...Марғиёна вилояти бор. У қуёшининг иссиқлиги билан машҳур. Бу йўлдаги ўлкаларда узум етиштиришда ягонадир, атрофини гир ўраган тоғларнинг узунлиги 1500 стадий келади. Марғиёна тоғлари 120000 қадам кенлигида қум саҳроси билан ўралгани учун унга кириш ҳам қийин. У Парпиянинг, Искандар ўзининг Искандария шаҳрини қурган қисмига қарама-қарши жойлашган. Варварлар шаҳарни бузиб ташлаганларида Антиох Салавк ўғли худди шу Зоталга қўйладиган Марғнинг бўйига шаҳар тиклади-да, отини Антиохия деб қўйишни лозим топди. Шаҳарнинг теграси 70 стадий келади. Парпиёнлар подшоси Ород Крассни мағлуб этганидан сўнг асирга тушган римликларни шу ерга келтирган.

Страбон. География, II, 1, 14.

Диомахнинг сўзларига қарасак... Осиё халқлари одам яшайдиган ва мўътадил иқлимдан ташқарида жойлашган бўладилар. Хўш, қадимги ва бизга замондош ёзувчиларнинг айтганидан Ҳиндистоннинг шимолий қисми, Гиркания, Осиё, Марғиёна, Бақтриёналарнинг мўътадил иқлимда, унумдор ерларда жойлашганини билгандан кейин яна ўша гапларни таъкидлай оладиган киши топилармикан? Бу мамлакатларнинг бари Тавр билан шимолий тарафдан қўшнидир. Бақтрия эса Ҳиндистонга ўтиладиган тоғ довоига яқинлашиб келади. Улардаги мўл-кўлчилик – ишловсиз, кимсасиз ерлар, деган иборага тамоман тўғри келмайди... Айтишадикки, Марғиёнада икки кишининг қучоғига базўр сиғадиган ток сўрилари бўлармиш. Узум боши катталиги эса икки тирсақкача бораркан. Яна айтишларича, Ария Марғиёнага айнан

ўхшаш ўлка экану, бироқ сифатли шароб тайёрлашда ундан-да ўзиб кетаркан. Арияда тайёрланган шароблар мумланмаган хумларда ҳам уч авлодгача бузилмай туравераркан. Арияга чегарадош Бақтрияда ҳам зайтундан бўлак барча мевачева сероб этиштириларкан.

Страбон. География, XI, 10, 1–2.

Ария билан Марғиёна Осиёнинг бу қисмидаги энг яхши ерлардир. Бунга сабаб, биринчидан уларнинг тоғлар билан ўралгани, иккинчидан эса текисликларда шаҳар ва қишлоқлари борлигидир. Тоғлари ўтовларда яшовчи аҳоли билан банл этилган. Текисликдаги ерларнинг бир қисмини Арий (Тажан — Гери-Руд), бир қисмини эса Марг (Мурғоб) дарёси суғоради. Ария бир тарафдан Бақтриёна ва этагига Бақтриёна ёндюшган тоғ билан чегарадош. Гирканиядан бу ергача бўлган масофа 6000 стадий келади. Ария билан биргаликда Дрангиананинг Карманиягача бўлган қисми ҳам солиқ тўларди. Кармания асосан тоғнинг жанубий тарафида узаниб, бир қисми тоғнинг шимолий тарафига ўтиб Арияга яқинлашиб келади. Арахозия ҳам тоғларнинг жанубий қисмида жойланган бўлиб, Арианианинг бир қисмини ташкил этади ва Инд дарёсигача узанади. Ариянинг узунлиги 2000, водийсининг кенлиги эса 300 стадий келади. Шаҳарлари уларни асос солганларнинг номиларидир: Артаксена, Искандария, Ахая. Ўлкада мумланмаган хумда ҳам уч авлодгача тураверадиган ажойиб шароб тайёрланади.

Марғиёна-да, шундай хусусиятларга эга ўлкадир. Фақат бу унумдор текисликнинг атрофини сахро ўраб олган. Туурофининг ҳосилдорлигидан ҳайратта тушган Антиох Сотер унинг атрофини 1500 стадий девор билан ўратиб, Антиохия деган шаҳар қурган. Ўлкада ажойиб узумзорлар бир. Айтишларича, икки кишининг кучоғига сиғадиган ток сўрилари жуда кўп бўлиб, икки тирсак узунлигидаги узум бошларида сероб экан.

Птоломей. География, VI, 10.

Марғиёна ғарбда Гирканиа билан, шимолда Скифиянинг Окс дарёсининг куйилишидан Бақтриядаги тирсагигача бўлган қисми билан, жанубда Ариянинг бир қисми, шарқда Бақт-

риянинг бир қисми билан чегарадошдир. Бу ерда анча залворли, охирида Оксга қуйиладиган Марг дарёси оқади¹. Бу ерда шаҳарлар бор... (Тўққизта шаҳар номи келтирилади: Антиохия — Марғиёна ўшалар ичида).

Бичурин, III, 61.

Даван (Фарғона водийси)дан ғарб томонга Анси давлатигача тиллар талаффузда катта фарқ қилса-да, бари бир-бирини тушунади. Одамларининг кўзлари ботик, қошлари қалин: савдо-сотикқа уста, фойда олишда мусобақалашадилар. Аёлларни ҳурмат қилишади. Аёл нима деса, эркаклар қаршилик қилмайди. Шойи ва лок² ишлатилади, лекин чўян эритишни билишмайди. Хитой элчиликларидан қочиб уларга ўтиб кетганлар қурол ясашни ўргатишган.

Плиний. Табиий тарих, XXXIV, 14, 145.

Барча қабилаларнинг ичида серларнинг (хитойларнинг) темири биринчи ўринда туради. Серлар кийим-кечак, мўйна билан бирга темирни ҳам олиб кетиб сотадилар. Иккинчи ўринда парпиларнинг темири туради. Бошқаларнинг темири тоза пўлатта юмшоқ металллар қўшиб тобланади.

Плутарх. Красс. 24.

Парпиларнинг ўпчин (совут) ва дубулғалари марғиёна темиридан тайёрланганди.³

Плиний. Табиий тарих, VIII, 48, 191–192.

Гилам учун (эски пайтдан) бароқ (пахмайган), узун ва дағал жун ишлатилган. Қадимий бу ҳунарни Ҳомер ҳам таърифлаб ўтган. Галлар гиламни бир услубда бўясалар, Парпи қабилаларининг услуби яна бир бошқачадир.

¹ Птолемей янглишяпти, Марг — Окс билан қўшилиб оқмайди.

² Хитой манбаларининг бири, келганимизда буларда шойи билан лок бор эди, деса, иккинчиси йўқ эди, дейди. Флернинг айтган Парпиянинг улкан шойи байроқлари-да, ўз шойисиданми ёки хитойникиданми, деган масала олишлар орасида талаш. Аммо грек ва Рим дунёсига, Мисрга шойи Урта Осиёдан олиб келилгани аниқ.

³ Матиларни солиштиришдан кўринадики, хитойларнинг қурол ясашни ўргатдик, деганлари нотўғри. Парпиёна пўлати, Марғиёна темири қадимдан машҳур бўлган.

Страбон. География, XV, 1, 18.

Аристокбулнинг айгишига кўра, шoли қaмaб кўйилгaн сувдa, эгaтлaрдa ўстирилaди. Пoясининг бaлaндлиги тўрт тирсaк кeлaди. Бoшoғи, дoни кўп бўлaди. Шoли Сурайё туркумидaги (Сaвр) етти юлдуз бoтиш пaйтлaридa ўрилaди. Уруғи худди буғдoйникидек тoзaлaнaди. Шoли Бaқтриядa ҳам ўстирилaди... Бирoқ Мегилнинг ёзишичa, шoли ёмғиргaрчилик бoшлaнишидaн бурун экилaркaн, пaрвaриш вa суғoришгa муҳтoж эмaс эмиш, чунки (тaгигa қaмaб кўйилгaн) сувлaридaн ўзини қoндирармиш.

Плиний. Табиий тарих. XVIII, 7, (70).

Айгишлaричa, Бaқтрия буғдoй дoнининг кaттaлиги биздaги бoшoқлaрдeк бўлaрмиш.

Уша жoйдa, XVIII, 21, (186).

Тупрoқнинг ҳoсилдoрлиги турличa бўлиб, бaъзи жoйлaрдaги экинни тo илдизигaчa ўтoқ қилиб, сўнгрa чoпқидa янa бир чoпиб чиқишгa тўғри кeлaди. Бирoқ, Бaқтрия, Африкa вa Кирeнaдa тaбиaтнинг мaрҳaмaти туфaйли бу ишлaрни қилмaсa ҳам бўлaди. У ерлaрдa экин экилгaч, унинг oлдигa фaқaт ўргaни кeлишaди. Ҳaвoнинг қуруқлигидaн бeгoнa ўглaр ўсмaйди. Экилгaн экин эсa тунги шaбнaмдaн қoниқиб етилaди.

Уша жoйдa, VIII, 18, (67).

Туянинг икки хил зoти бўлaди: бaқтрия вa араб туяси. Бaқтрия туясининг устидa иккитa ўркaчи бўлaди. Араб туясининг биттa ўркaчи тeпaдa, биттaси кўкрaгининг пaстидa.

Страбон. География, XI, 11, 2.

Уларнинг шaҳaрлaри ичидa Зaриaспa деб ҳам атaлaдигaн Бaқтрa бор. Ундaн шу нoмдaги дaрё oқиб ўтиб, Оксгa кўйилaди. Янa Адрaспa вa бoшқa кўп шaҳaрлaри бор. Шуларнинг ичидa пoдшoнинг нoмигa кўйилгaн Эвкратидия дeгaни ҳам бор.

Эллинлaр бу ерлaрни қўлгa киритгaч, уларни сaтрaпиялaргa бўлиб чиқдилaр. Пaрпилaр Аспиoн вa Турувa дeгaн икки сaтрaпияни Эвкратиддaн тoртиб oлдилaр. Улар Бaқтрия шaрқининг тeпaрoғидa жoйлaшгaн Сўғдиёнaгa-дa эгa-

лик қилардилар. Сўғдиёна Окс билан Яксарт ўртасида бўлиб, Окс уни Бақтриядан, Яксарт эса кўчманчилардан ажратиб турарди.

Бичурин, III, 54.

Улуғ Юэчжи (Кангуй уруғи) деб аталувчи давлатнинг пойтахти Ганши шаҳридир. Унинг ноибга (Хитой ноибига) қарамлик жойи йўқ. Аҳолиси 400000 киши, 100000 оиладан иборат. Аскарлари 100000 кишини ташкил этади. Шарқда жойлашган ноибнинг (Хитой ноибига) жойигача 4740 ли, ғарбдаги Анси (Парфия) давлатигача 49 кунлик йўл масофасида. Жанубда Гибин билан аралашиб, қўшилишиб кетади. Тупроғи, оби ҳавоси, турмушдаги ишлатиладиган буюмлар, элнинг урф-одатлари, пули Анси билан бир хил. Бир ўрқачли туялар ишлатилади. Улуғ Юэчжи асли моҳияти кўчманчи давлат. Аҳоли мол-жони (уй ҳайвонлари) билан бир ердан иккинчисига кўчиб юради. Фейл-атворлари хуннларникига ўхшаш.

Птолемей. География, VI, 11.

Бақтрия ғарбда-Марғиёна, шимол ва шарқда Сўғдиёнанинг Оксга яқин қисми, жанубда Ариянинг бир бўлаги ва парапамизадлар билан чегарадошдир. Унинг еридан Оксга қуйилувчи Ох (Тажан), Даргаман, Зариасп (Бақтр), Артамис, Даргит дарёлари оқиб ўтади. Окснинг шимолий қисмидаги Бақтрияда сагатер, зариасплар, сагатерлардан кейин жанубда — хомарлар, хомарларнинг пастида комлар, кейин акинақлар, кейин тамбизлар, улардан-да пастроқда ариасплар ва тохарларнинг катта қабиласи яшайди. Тохарлардан ҳам қуйида — мариканлар, скордлар, варнлар, янада қуйироқда сабодийлар, буларнинг пастида эса — орисплар ва амарисплар истиқоматдалар. Окс бўйлаб, Окс, Харахарта, Зариаспа, Хоана, Сурагана, Фратура, бошқа дарёларнинг бўйларида: Галикодра, Хомара, Курианда, Каварис, Астакана, Эвдем Маликаси, Менапия, Эвкратидия, подшолик Бақтраси, Эстобара, Мараканда¹, Маракотра шаҳарлари жойлаш-

¹ Птолемей Мароқандни янглишиб, Сўғдиёнага эмас Бақтрияга жойлаштирган.

ган.

Птолемей. География, IV, 12.

Сўғдиёна ғарбда Скифиянинг бир қисми билан, шимолда эса Скифиянинг Яксарт дарёси бўйидаги бошқа бир қисми билан, шарқда Яксарт бўйидаги саклар билан, жануби-шарқда Окс бўйидаги Бақтрия билан чегарадошдир. Бақтриянинг бу еридан, Кавказ тоғларидаги (Ҳинд тоғлари ҳам дейишадди) Окс дарёсининг бошланиш ирмоқчаларини бирлаштирувчи бир чизиқ ўтказса бўлади. Икки дарёнинг ўртасида кўп номсиз дарёлар бошланадиган Сўғд тоғлари узаниб ётади. У дарёлардан бири Оксиан¹ кўлиши ҳосил этади. Бошқа дарёлар ҳам Яксарт тушадиган тоғлардан оқиб тушиб, ўша кўлга қуйиладилар, бу тоғларни Комед² тоғлари, деб ҳам аташади. Дим ва Баскатис деб аталадиган икки дарё Яксартга қўшилишади.

Окс тоғларига яқин бу жойларда пазиклар яшашиди. Яксартнинг шимолий бўлагига Ятий билан тохарлар; қуйироқда авгаллар, нарироқда, Сўғд тоғларининг ортида — оксиандрлар, дрибаклар, канларлар, тоғларнинг этагида эса марлиёнлар; Окс бўйида — оксиен билан хоразмийлар, улардан шарқроқда урапсианлар; улардан-да шарқроқда — Яксарт бўйида аристейлар, Окс бўйида эса кирродейлар яшашиди. Кавказ билан Имай (Помир) тоғларининг орасида Уандабанда деб аталувчи вилоят бор.

Яксарт бўйидаги тоғда сўғдларнинг Кирэсхата деган шаҳарлари бор. Окс бўйида Марука ва Холбисина, икки дарё оралиғида ва улардан анча нариларда эса Трибактра,³ Окс Искандарияси, Индокомордана, бошкент — Дрепса, чекка Искандария деган шаҳарлари жойлашган.

Бичурин, III, 60–61.

Даваннинг (Фарғона водийси) ҳокими Чанфин Хитой саройи билан йилига иккитадан осмоний зотга тааллуқли от етказиб бериш ҳақида шартнома тузди. Хитой элчиси қай-

¹ Оксиан кўли — баъзи бир олимлар (Бартолд) буни Орол денгизи, дейдилар.

² Комед — Ҳисор тоғлари

³ Трибактра — Бухоро бўлиши мумкин.

⁴ Му-су — йўнғичқа, беда бўлиши мумкин.

тишда узум билан му-су⁴ экинининг уруғидан олиб олди. Чет элликларнинг келиши, осмоний зот отларининг сони кўпайиб кетди. Кўк ўғли шаҳар ташқарисидаги қасрининг ёнидаги ерда жуда катта экин майдони очтириб, узум ва му-су эктирди.

Ўша жойда, III. 5.

Усун Давандан шимоли-шарқ тарафда 2000 лига яқин масофададир. Булар кўчманчи халқ бўлиб, мол-жонлик кетидан бир ердан иккинчисига кўчиб яшашади. Одатлари хунларникига ўхшайди.

Усуннинг бир неча ўн минглик жуда жасур ва жангари кўшини бор. Илгари улар хунларга қарам бўлган. Кейинчалик, кучайиб кетганларидан сўнг, барча вассалларини йиғиб хун ўрдасига қатнашдан воз кечишди.

Кангуй — Даваннинг шимоли-ғарб тарафида, 2000 лига яқин масофададир. Булар кўчманчи халқдир, урф-одатлари юэчжилар билан деярли бир хилдир. 90000 га яқин аскарлари бор. Кангуй Даван билан чегарадошидир. Ўзининг кучсизроқ эканини билиб, жанубда юэчжилар, шарқда эса хунлар измини тан олади.

Янцай — Кангуйдан деярли 1000 ли масофада, шимолий ғарб томонда. Булар-да кўчманчи эл бўлиб, урф-одатлар Кангуй билан тамомий бир хилдир. Аскарлари 100000 дан ортиқ. Қирғоқлари паст бўлган кўлнинг¹ бўйини эгаллаган. Бу шимолий денгиздир.

Бичурин. III. 166.

Судэ² Пиёэли тоғларнинг ғарб тарафида, Кангуйнинг шимолий ғарбида, Дайлардан 16000 ли масофада, катта кўл бўйида жойлашган. Бир замонларда хунлар келиб, судэ подшосини ўлдириб, ерларини эгаллаб олишган. Шу кунлардаги хун ҳоқими ўша воқеадан кейинги тўртинчи бўғин экан. Илгари замонлар судэлик савдогарлар, Хитойнинг Лян Чжеуга (ҳозирги Ган-су вилояти) олиш-бериш учун кўплаб борардилар.

Бичурин. III, 66–67.

¹ К ў л — Хитойлар Орол денгизини билишган. Аммо Каспийдан хабардор бўлишмаган. Греklar эса аксинча.

² С у д э — илгарироқ Юеган дейилган. Эҳтимол кўҳна Урганчдир.

Усунларнинг жанубий ерларидан ўтиб, Даван ва Катта Юэчжи юртларига Хитой элчиларининг серқатнов бўлиб қолганидан усунларнинг гунмоси¹ хавфга тушиб, Хитойга элчи юборди. Элчидан сарой билан уларнинг маликасига уйланиш орқали куда-андачиликка кирмоқчи эканини айттирди. Кўк ўғли бу масалани ҳал қилишни давлат боёнларига ташлади. Улар рози бўлиб, Усундан келишилган қалин моллари етиб келгандан сўнг маликани жўнатиш ҳақида қарор чиқариб бердилар. Усун гунмоси 1000 от юборди. Юан-Фин ҳукм сурган даврининг ўртасида (мил. ав. 107 й.) девон княз Ганнинг қизи Си-Гюни гунмога хотин сифатида жўнатди.

Гунмо анча қариб қолган, Хитой тилини билмайдиган одам. Юраги сиқилиб кетган малика қуйидаги бир кўшиқни ижод этганди:

Жуда олис, ўзга ерга
Берворишди хешлар эрга.
Усун хони маликасиман
Малика-ю, бегона юрта.

Гир айлана наMAT уйда,
Яшайди подшо.
Еяри — эт, ичари — сут, бошқасин
Емайди подшо.

Ўз юртимни эслаганда
Юрагим сяқар.
Оҳ, оққушга айлансам,
Учиб кетсам, оҳ!

Ўша жойда, III. 64–65.

Усун. Катта Усун гунмосининг (княз) қароргоҳи, Чанандан 8900 ли узоқликдаги Чигу шаҳридадир. 120000 ўтов, 630000 одам, 188800 аскарлари бор... Ноибингиз турувчи маконгача кунчиқарга қараб 1721 ли, кунботарда кангуй чегарасигача 5000 ли масофада. Ери текис ва ўтзор, оби ҳавоси жуда серёмғир ва совуқ. Тоғларида игна баргли ўрмон кўп. Усунлар миришкорлик, боғбончилик билан шуғулланмай, эмин-эркинликда, сув ва ўтнинг сероблигига қараб, моллари билан кўчиб юрадилар. Фейл-атеорлари хунларникига

¹ Г у н м о — ҳоким

ўхшаш. Мамлакатларида от жуда кўп. Бойларининг 4000 дан 5000 гача оти бор. Одамлари дағал, олчоқ, сўзидан қайтар, талончиликка мойилдирлар. Усун энг қудратли эллардан ҳисобланади. Бурунлари хунларга қарам бўлган. Кейин кучайиб, бошқа ерларни ўзига бўйсундириб, хунларнинг Ўрдасига (совга салом билан) қатнашдан бош тортган. Мамлақати — шарқда хунлар, шимоли ғарбда Кангуй, ғарбда Даван билан, жанубда ўтроқ юртлар билан чегарадош.

Бичурин. III, 163-165.

Юэбан мамлақати Усундан шимоли ғарбда, Дайлардан 10930 ли масофада жойлашган. Бу аймақ, Хитой саркардаси Дэухян ҳайдаб юборган хунларнинг Шимолий шанюйига тааллуқли эди. Шимолий шанюй Гин-Вей-шан тоғ тизмасидан ошиб Кангуй тарафга кетганда, бирга кетишга қурблари етмаган, қудрати камроқлари Кучининг шимолий тарафида қолиб кетишган. 200000 одами бўлиб, бир неча минг ли масофага тенг маконни эгаллашади. Лян-чисен вилоятининг аҳолиси ҳокимларини шанюй, деб аташади. Урф-одатлари ва тиллари гаогюйларники¹ билан ўхшашдир.

Хоренлик Исидор. Парфия қароргоҳлари.

Парпи халқининг қўналғалари,² шаҳар ва қишлоқлари: Каспий дарвозасидан (кейин) тор дара ва Хоарена бор. Бу ерда тўрт схойнадан³ сўнг Апамея шаҳри ва тўртта қароргоҳлик қишлоқ келади. Ундан сўнг, 58 схойна узунликдаги Комизенада қароргоҳлик саккизта қишлоқ бору, бироқ шаҳар йўқ. 60 схойна узунликдаги ва 11 қароргоҳлик қишлоқлари бўлган Гиркания ундан кейин келади.

Ундан кейинги Аставенанинг⁴ узунлиги 60 схойнадир. Аставенада қароргоҳлик 12 қишлоқ ва Асаак шаҳри бор. Аса-

¹ Гаогюй — уйгур.

² Қўналға — сўзнинг ишлатилиш ўрни ва маъноси кўп. Бу ерда, кўчиб юрувчи элнинг ски қўшинининг тўхтаган жойи бўлса керак. Бундай тўхташ ойлар ва йилларга чўзилши, йўл бўйларида бўлгани учун эса қарвонларнинг келиши ва бозорларнинг очилишини тақозо этади. Шубҳасиз, қўшин учун алоҳида қароргоҳлар қурилиб, уларнинг атрофи ҳимояланади. Бозорлар билан бирга барча керакли устахоналар ҳам ишлай бошларди. (Темирчи, эгарчи, қуролсоз, аравасоз).

³ Схойна — 30 билан 60 стадий ўртасидаги узунлик ўлчов (5,5-11 км).

⁴ Аставена — Астробод шаҳри ва вилояти.

⁵ Мангу олов — Атрек атрофида, харобалари XX асрнинг 20-30-йилларида ҳали турган Мешеди Мессариана бўлиши мумкин.

акда Арсак сулоласининг асосчиси Арсак I ўзини подшо деб эълон қилган. Бу ерда мангу олов ёниб туради.⁵

Ундан сўнг 25 схойна узунликда Парпиёна туради. Дарадан 6 схойна ўтилгач, подшолар турбати (мозоргоҳ) жойлашган ва греклар Нисая деб атайдиган Парфавниза шаҳри бор. Ундан олги схойнадан сўнг Гатар ва яна беш схойнадан сўнг Сирок шаҳарлари келади. Орада битта Сафри дейилувчи қишлоқ бор. Кейин 27 схойна узунликда, Апавартика деган шаҳарли Апавартикена¹ келади; сўнг Рагав² шаҳри ва қишлоқлар бор. Ундан сўнг 30 схойна узунликдаги Марғиёна келади. Унда бирорта ҳам қишлоқ йўқ, фақат “суғориладиган” деган номи ҳам бўлган Антиохия бор. Кейин 30 схойна узунликдаги Ария келади. У ерда Кандак³, Артаксана ва Арийлардаги Искандария шаҳарлари⁴ ҳамда тўртта қишлоқ бор. Кейин арийлар истиқомат қилувчи, 558 схойна майдондаги Анавон келади. Унда Фра деган катта ва Бис, Гари, Низ⁵ деган кичикроқ шаҳарлар бор.

Кейин, Парин ва Корок деган шаҳарлари бўлган, Зарангиана келади. Зарангианадан сўнг, Скиф-сақлар истиқомат қилувчи ва Паретакена деб ҳам аталувчи — 68 схойна узунликдаги Сакастана келади. У ерда Барда, Мин (Миннагара), Палакент, сақларнинг бошкенти⁶ Сигал жойлашган; салгина масофада Искандария, нарироқда Искандарпол шаҳарлари, шунингдек Олтита қишлоқлари жойлашган. Кейин 38 схой-

¹ А п а в а р т и к е н а — Абиверда вилояти.

² Р а г а в — ҳозирги Кааҳқа яқинидаги шаҳар.

³ К а н д а к — Сеистондаги ҳозирги Тахан.

⁴ Хоренлик Исидор ёзаётган эски карвон йўллари Копетдоғнинг шимолий тарафидан, Ахалтака ва Тажан воҳасидаги Мари шаҳрига, кейин эса Кушка, Морверуд воҳаларидан ўтиб, Ария вилоятига — Ҳирот, Қандаҳор шаҳарларига олиб борган. У пайтларда Ахалтака, Тажан, Мурғоб воҳалари, Кушка, Морверуд водийлари ҳозиргидан кўра анча серсув ва кўкаламзор бўлган. Марвда йўлнинг бир тармоғи тўғри Амударё, ҳозирги Керки ёки Калифга, ундан дарё ёки Маймана ва Андхой орқали Балхга олиб чиққан. Бундан ташқари, Копетдоғнинг жанубий ёнбағрларида ҳам йўл бўлган. У ҳозирги Хуросон орқали Нишопурга, ундан Арияга олиб борган. Кўчманчилар билан учрашмаслик маъқул кўрилганда шу йўл танланган. Шимолий йўл Марв ёки Марғиёнада Хоразмга ҳам тармоқланган бўлиши мумкин. Бу тарафда Кўҳна Урганч марказ бўлган.

⁵ Н и з — Мюллер бу жойларни ҳозирги Фарра, Кўрмалик, гурму ва Дораха қишлоқларидир, дейди.

⁶ С и г а л — Сақлар бошкенти. Назарда тутилган даврда Афғонистоннинг жануби-ғарбидаги барча ерларни сақлар эгаллагандилар.

на узунликдаги Арахозия келади. Уни парпилар Оқ Ҳиндистон деб аташади. У ерда Биит, Фарсана, Хорохоад ва Деметрия шаҳарлари бор. Ниҳоят, Арахозия бошкенти Искандарпол¹ келади. Бу греклар шаҳри бўлиб, ундан Арахот (Гилменд) дарёси оқиб ўтади. Парпия ерларининг чегараси шу жойдадир.

Плиний. Табиий тарих, VI, 27, (134).

Сухдан шарқда коссиелар яшайди. Коссиелардан қуйида, шимол тарафда, Кавказнинг тармоғи бўлган Комбалид тоғининг тагида Массабатена жойлашган. Бу ердан Бақтрияга осон (юмшоқ) йўл бор.

Страбон. География, XV, 2–11.

Парпиёнадаги Каспий дарвозасидан арийлардаги Искандариягача (Ҳирот) бигга йўл олиб боради.

Махабхарата.²

(Подшо Юдхиштиранинг) эшиги олдида, бошқа халқлар қаторида саклар, тохарлар, патила сочли канклар³ турардилар. Пешоналари шоҳлар билан безатилган, қўллари келтирган ўлпонлари билан банд: улар жундан, рангу ишларидан, шойидан, патта⁴ дарахтининг йигирикларидан, бошқа нодир ишлардан, ғадир будир кўнғироқ тўқилган матолар, юмшоқ қорақўл терилари, қиличлар, найзалар, болтачалар, ойболталар, ичимликлар, турли хушбўй нарсалар, минглаб қимматбаҳо тошлар келтиргандилар.

...Остонада хитойлар, саклар, Ҳимолайда, шунингдек, турли ботқоқлик ва тоғ адирларида яшовчи подшолар навбат кутиб туришарди.

Бичурин, III, 2-4.

¹ И с к а н д а р п о л — Қандаҳор ёки унинг ёнида бўлган шаҳар.

² М а х а б х а р а т а — Ҳиндистоннинг (мил.ав.) V-IV асрларда яратилган эпик достони. Ундан келтирилган матн сак ва тохарларнинг (юэчжи) Ҳиндистон билан изчил савдо алоқалар қилганини кўрсатади.

³ К а н к — Хитойлар кангуй деган элат шу эканига шубҳа йўқ. “Шоҳнома”да улар “қанн” дейилади. Аслида, қанғли деган халқдир.

⁴ П а т т а д а р а х т и — тўқайларда ўсувчи теракнинг бир тури.

Хан хонадони (подшолари) хунларни йўқ қилиш йўллари-ни ўйларди.

...Юэчжилар билан элчилар даражасида алоқа боғлашга қарор қилинди. Бироқ Юэчжиларга бориш йўли хунлар еридан албатта ўтилажаги учун, буни эшлайдиган одам излай бошланди. Ҳали “лан” лавозимида бўлган Чжан Цан ундовга “ман” деб чиқди. Чжан Цан — Тан-и-Хуну-ганфу билан бир-галикда Юэчжиларга юборилди. Улар Лун-сидан йўлга тушиб хунлар ерига кирдилар. Бироқ хунлар уларни ушлаб шаньюйга етказдилар. “Юэчжилар биздан шимолда яшашади. Хан хонадони қайси қонунга биноан бизнинг ердан элчисини юборади? Агар мен юзга одам юборганимда Хан хонадони бунга кўнарсинми?” деган гап билан шаньюй элчиларни қўйиб юбормади. Чжан-Цанни хун хотинга уйлантириб, ўн йил ушлаб ўтирди. Чжан-Цан хун хотиндан ўғиллик бўлди. Чжан-Цан Хан саройидан олган бунчуқ (от думи боғланган туғ)ни йўқотмай сақлаб қолди. Анча эркинликка эришган кунларида ўзининг йўлдошлари билан юэчжиларга қочди. Бир неча ўн кун йўл босиб Даванга етиб келди. Даван подшохи Хан хонадонининг бойлиги ҳақида кўндан бери эшитган, улар билан алоқа боғлашга уриниб юрар, бироқ уддалай олмасди.

Чжан-Цанни кўргач, Даван ҳукмдори севиниб кетиб, муддаосини айтди ва қандай қилиб унга етишиш мумкинлигини сўради. Чжан-Цан шундай жавоб берди: “Мен Хан хонадонидан юэчжиларга элчи қилиб юборилганим. Хунлар мени ҳибсга олишди. Улардан бир амаллаб қочдим. Эй ҳукмдор, йўлбошловчилар бериб, мени олиб бориб қўйишларини буюр. Агар ҳозирги умидсизлигимни ва сафардаги қийинчиликларни енгиб юртимга етиб борсам, Хан хонадони сенга битмас-туганмас даражада совғалар бериб рози қилади”. Даван ҳукмдори унинг сўзларига ишонди ва йўлбошловчилар берди. Хан элчиси чопарлар йўллари орқали Кангюйга, ундан Катта Юэчжигга элтиб қўйилди. Худди шу вақтда хунлар катта Юэчжининг ҳукмдорини ўлдириб, ўрнига унинг тўнғич ўғлини қўйишганди. Бу янги ҳукмдор эса Дахи юртини эгаллади-да шу ерда қолиб кетди.

Босқинчиликка камдан-кам учрайдиган кенг бу юртда жойлашиб, ҳеч қанақа урушларсиз тинчгина яшашни режаллади. Хан хонадонининг узоқдалиги учун хунлардан қасос

олиш эсига ҳам келмасди. Чжан-Цан Юэчжида ишни сил-житадиган гап эшитмай Дахига келди. Бу ерда бир йилдан ортиқ қолиб кетиб, ниҳоят жанубий тоғлиқларга қайтди. Нияти, Кянлар¹ юрти орқали Хитойга ўтиб олиш эди. Бироқ бу ерда яна хунларнинг қўлига тушди. Яна бир йил ўтганда Шанюй ўлди... Ўрдада ўзаро урушлар бошланди. Бундан фойдаланиб Чжан-Цан хотини билан Тан-и-фунинг олдига қочди-да, шу орқали Хитойга етиб келди. Осмон ўғли икковининг мартабасини кўтариб юқори мансабларга қўйди. Чжан-Цан жисман бақувват, қўли очиқ инсонлигидан чет элликларнинг ишончини қозонди. У ердаги одамлар уни яхши кўриб қолгандилар. Тан-и-фу миллати хун эди, камон отишда ўта мерган эди. Керак пайтда қуш ва ҳайвонни бир зумда овлаб келарди. Сафарининг бошида қўл остида юздан ортиқ одам билан кетган Чжан Цан 13 йилдан сўнг икки кишигина бўлиб қайтиб келди.

У Даван, Катта Юэчжи, Дахи, Кангюй давлатларига кириб, юриб келди. У давлатларда суриштириб эшитдики, атрофларида яна беш-олгита йирик-йирик мамлакатлар бор экан. Шунинг учун ҳукмдорга ёзган маълумотномасида қуйидаги гаплар бор эди: “Даван хунларнинг ғарб тарафида жойлашган бўлиб, тўппа-тўғри ғарбга қараб ҳисоблаганда бошкентимиздан тахминан 10000 ли масофададир. Даванликлар ўтроқ ҳаёт кечирадилар, миришкорлик билан шуғулланадилар, буғдой, шоли экадилар. Узумдан май ясайдилар. Арғумоқлари жуда кўп. Бу отларнинг терлари қон аралаш бўлиб, зотлари самовий отларга тақалади. Даванда 70 га яқин катта-кичик шаҳар бор. Аҳолиси бир неча юзминглари танкил этади. Камон ва найза билан қуролланганлар. От минганча камон отишга усталар. Давандан шимолда Кангюй, ғарбда Катта Юэчжи, жануби-ғарбда Дахи, шимоли-шарқда Усун, шарқда Ганми ва Юйтян (Шарқий Туркистон) мамлакатлари жойлашган.

Бичурин, III, 21.

Шимоли-ғарбдаги чет давлатларнинг элчилари бирининг кетидан иккинчиси узилмай ўтаверишарди. Усундан ғарбдаги Ансигача бўлган мамлакатлар хунларга яқин жойлашгандилар, бундан ташқари юэчжилар хунларнинг таъсир доира-

¹ К я н – Тибет.

сида эдилар. Агар шанюй ёрлиғи билан хунларнинг элчиси ўтиб қолса ҳар бир вилоятда алоқа йўллари орқали кузатиб қўйишар, емак-ичмак бермасликка қўрқардилар. Хитой элчилари эса пул ва товарлари бўлмаса емак-ичмак ола олмасдилар. Агар пулга жонлиқ сотиб олмасалар кетолмай ҳам қолардилар. Бунга Хитойнинг узоқдалиги, бой-бадавлат экани сабабчи эди. Шунинг учун хитойлар барча зарур нарсага пул тўлашлари керак эди. Гапнинг лўндасини айтганда, хунларнинг элчиларидан хитойларникига нисбатан кўп қўрқиншарди.

Птолемей. География. I, 12.

Фрот билан Тош минора орасида узлуксиз йўл бор. Бу Мариннинг ёзувларида айтилган. Йўл Гиеропол яқинидаги Фрот дарёсининг кечувидан бошланиб, Месопотамияни босиб Дажла томон юради. У ерда оссурийларнинг герамей қабиласи ёнидан ўтиб, Мидиядаги Эқбатан шаҳри, Каспий дарвозаси, Родос билан бир параллелда ўрнашган парпиларнинг Гекатомпил шаҳарларига олиб боради... Гекатомпилдан (йўл) шимолга бир оз оғиб Гиркания шаҳрига ўтади. У ерда Ариядан Антиох Марфиёнасига ўтади-да жанубга бироз оғади. Кейин Бақтрия томон шарққа, ундан сўнг эса, Комед тоғларига (кўтарилиш учун) шимолга бурилади. Комед тоғларидан юқори ўрлаб, жанубдаги сайхонликка олиб чиқувчи дараларга киради. Сайхонликка чиққан ердан, шимолга оingan йўл билан Тош минорагача 50 схойна масофа бор. Тош минорадан йўл шарқ томон иланг-билан кўтарилиб, Имай (Памир) тоғига тақалади. Тош минорадан Сергача бўлган 45 даража масофага яна 60 даража, яъни 24000 стадий қўшиб, Фрот билан Сера ўртасидаги узунликни — 105 даражага тенг масофани ҳосил қиламиз.

Бичурин. III, 9—10, 13

Чжан-Цан маълумотномаларида ҳукмдорга яна қуйидагиларни ёзган эди: “Дахяда бўлганимда мен Цюндан келтирилган бамбук асоларни, шунингдек Шудан (Чиндан) келтирилган матоларни кўргандим. Булар қаердан деганимда, савдогарларимиз Шендудан (Ҳинду) олиб келишади, деб жавоб беришди дахялар. Шенду эса Дахядан жануби-шарқ томонда бир неча ли нарида жойлашган, улар ўтроқ ҳаёт кечиришади... Модомики, Шендула Шунинг моллари бор экан, демак у Шудан унча узоқда бўлмаслиги керак. Агар

ҳозирги кунларда қянларнинг чўққилик тоғлари орқали Дахяга элчилар жўнатилса, қянларга бу ёқмаслиги мумкин. Агар элчилар шимол томон оғиб юрсалар хунларнинг қўлига тушадилар. Энг яхшиси, элчиларни Шудан тўппа тўғри жўнатган маъқул. Бу йўлда босқинлар, талончиликлар ҳам бўлмайди.

Шундай қилиб Кўк Ҳўли (хукмдор) Даван, Дахя, Анси давлатларининг қағта-қағта экани, у ерда ғаройиб ва антиқа нарсаларнинг қўшлиги, хунармандчилик ва бадииятда Ҳрталик подшолик (Чин) билан ўхшашлик борлиги; Шендунинг шимолида эса қўшинлари кучли Катга Юэчжи билан Кангуйлар мамлакатлари жойлашганини, уларнинг қўшинларни ёллаш мумкинлигини, мабодо ўнг келиб уларни хизматга ёллаш имкони туғилса, чин ҳукмронлигини 10000 лига кенгайтурса бўлишини билиб олди. Агар шундай қилинса, тўққиз тилни биладиган тилмочларни жўнатиб, уларнинг одатларини, чинликлардан фарқини ва ўхшашлигини аниқлаш, натижада эса чиннинг ҳокимиятини тўрт денгизгача узайтириш мумкин.

Кўчманчилар хитой буюмларига ўчлиги учун, совғалар билан Гупмони Хунше князнинг аввалги ерларига кўчиш ўтишга ва Хан сулоласи билан қуда-андачиликка кўндирилса, муваффақиятга эришиш бор. Агар бу иш вақтида удаланса хунларнинг ўнг қўлини кесиб ташлаган бўлардик. Усуларни ўзимизга қўшганимиздан сўнг, Дахяни-да мулозимликка кўндириш имкони туғилади”.

Кўк Ҳўли бу гаплардан севиниб кетиб ишонди. Уни Хун ишлари этиб тайинлаб, унга иккитадан оти бўлган 300 аскар, 10000 бош буқа ва қўй, қимматбаҳо буюмлар совға қилди. Жуда кўп бунчуқли (буғли) ёрдамчилар белгилаб, уларни тўрт йўл билан ҳар тарафга жўнатишни буюрди¹.

Келтирилган лавҳалар юртимиздаги халқлар, шунингдек барча туркийларнинг тарихидаги муҳим бурилиш нуқталарини очиб беради. Ҳўқиган одам тушунадики, 2300 йил бурун хун билан Чин (Хитой) қудрати, бошқа давлатлар орасидаги сиёсий мавқеи, обрўси тенг ва ҳатто Хунларники ортиқроқ бўлган экан.

¹ Бичурин бу жойда қуйидагига изоҳ беради. «Хитойча булар «Ганти» деб аталиб, айёр, шпийон, кўз-қулоқ маъноларини билдирарди. Борган жойларидаги халқларни бир-бирга ёмонлаб, улар ўртасида низо чиқариш уларнинг асосий вазифаси эди».

Чин империяси Хунларга қарши яширин айёрлар (шпионлар) курашини фаол олиб борган. Бир туркий элни иккинчисига қарши душман қилиш сиёсатини юргизган, совғалар бериб, ўзи билан қариндошчилик ишларини боғлаб, керагида (қурол ишлатиб) ўз мақсадига эришган.

Дунёдаги энг доно нарса вақтдир, у барча яширин воқеаларнинг сирини фош қилади, деган эди Фалес.

Орадан ўтган 2200—2300 йиллик доно вақт у воқеаларни аниқ, равшан очиб, шафқатсиз оқибатни юзма-юз кўрсатиб турибди. Хунлар ғарбдаги ўз қардошлари билан бирин-кетин уриша-уриша Европагача бордилар ва ўша ерда ўрнашдилар. Тарихдаги буюк аҳоли силжишларидан бири юз берди. Ҳозирги Хитой, Сибир ва Узоқ Шарқдаги жуда катта майдонларда аҳоли ўта сийраклашди. Ўша пайтдаги туркийлар орасига солинган нифоқ ва урушларнинг гина-кудурати ҳозиргача ўз асоратини сақлаб қолган. Туркийлар ўзи бўларчиликнинг таъсирида, қардош қабилаларни-да душмандан фарқ этмай, бир-бири билан урушиб, миллий онг, яхлит миллат деган нарсаларни ўйламадилар. Натижада, бир пайтлари ўз номларини эшитганда титраб турувчи, ожиз, бироқ яхлит миллий онг нуқтаи назаридан иш бошлаган миллатларга қул бўлдилар. Ва шу ҳозирги мустақиллик кунинда ҳам “ўзим бўлсам бўлди”, деган эгардан тушмайдиганлар, ҳали ҳам ҳар бири энг яқин кўшни қардошига ёмон кўз билан қарайдилар. Бу ҳол четдан қараганда нечоғлиқ кулгили эканини, ўзлари хўроз уриштирувчиларнинг хўрози бўлиб қолганларининг фаҳмига бормайдилар.

Лавҳаларда келтирилган Даван ҳокимликнинг хатти-ҳаракати, ёки хитой айёрининг бири (Тап-и-Хупу-Гапфу) хун экани бунга ёрқин мисолдир. Шу ўринда Страбоннинг халқимизнинг кўчманчи қисмига тегишли лавҳасини эслатиш ўринлидир. “...агар бирининг юртидан (иккинчисининг ўтиб кетиши аввалдан келишилган) шартномасиз юз берса, яна уруш чиқар, сўнг яна битим тузилар, сўнг эса яна урушлар очиларди. Кўшнисининг ерига босқинлар қилиш, кейин битимлар тузиш; ҳамма кўчманчилар ҳаёти ана шу тарзда давом этаверарди”. (Страбон. География, XI, 8, 3.)

VII БОБ

АРАБЛАР БОСҚИНИГАЧА БЎЛГАН ДАВРЛАРДА ЎРТА ОСИЁДАГИ ДИНЛАР

Грек манбалари, шунингдек археологик топилмалар Ўрта Осийдаги динлар ва уларнинг ҳар бирининг тараққиёт босқичлари ҳақида умумий маълумотлар олиш имконини беради.

Энг қадимий вақтларда «Апи» маъбудасининг (апа, она) таъсири кенг тарқалган. Эҳтимол бу дин оналик даврида туғилгандир. Ҳозирги Туркманистонда жойлашган қўна Ану шаҳри харобаларининг (мил.ав.) II-III мингынчи йилларга тўғри келадиган энеолитик (тош-мис даври) пайта тегишли қатламда Апининг аёл жинсига тегишли эканини бўрттириб кўрсатган ҳайкалчалар ва манотлар (ҳайкалча рамлар) топилган. Баъзи ҳайкалларда Апи бир ўзи, баъзиларида қўлида гўдак бола билан бўлган. Зенд-Авестонинг мадҳиясида тасвирланган Анаитис ҳам худди ана шундай “Она” бўлган. Ҳайкалчалардаги “онанинг” кийимлари ҳайвон терисидан экани эса унинг чорвачи одамларнинг, сак ва массагетларнинг маъбудаси бўлганини кўрсатади. Унга аталган байрамнинг “сакей” деб аталгани ҳам бунинг исботидир. Илк (патрварсал) деҳқончилик ривожлана бошлаганда, “Апи” ўзининг “соҳасини” ўзгартириб ҳосилдорлик маъбудаси қиёфасини олган ва зардушт динидаги худолар гуруҳига ҳосилдорлик маликаси сифатида кирган. Ва шу кўринишда, айниқса Бақтрияда катта обрўга эга бўлган. Ер худосининг қадимги дербикларда-да аёл қиёфасида тасвирлангани ҳақида ашъвий далиллар бор.

Илгариги тарих китобларида маълум бир мамлакатнинг дини ҳақида гапирилганда булар ялписига насроний, буддавий, мусулмон, зардушт, оташпараст деб гапирилиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Айниқса, қадим даврида. Самарқанд, Бухоро шаҳарларида Исломгача бир неча хил, жумладан зардушт, оташпараст, насроний

ва буддавийликнинг черков ва ибодатхоналари ёнма-ён тургани маълум. Ҳатто бир халқнинг бир қисми у динга, иккинчи қисми эса бошқа динга топинган бўлиши мумкин.

Массагетларнинг зардуштий динида деб ҳам, оташпараст, қуёшга сиғиниб от сўядилар, деб ҳам ёзилганини кўриб ҳайрон бўлмаслик керак. Чунки аждодларимиздан бири бўлган бу халқ (айниқса ҳаётнинг кўчманчилиги даврида) Сир, Аму, Каспий бўйларидан тортиб Ҳиндистон, Покистон давлатларида, Помир тоғларида ҳам яшагани айтилади. Уларнинг бир ердагиси зардушт, иккинчи ердагиси оташпараст бўлиши ҳеч гап эмас. Китоб муаллифларининг яшаш давлари бир-бирларидан бир-икки аср, ҳатто ундан-да кўпроқ фарқ қилишини ҳам ҳисобга олмоқ керак. Ундан ташқари, битта мазмундаги жумланинг (масалан, скиф бир хотинниқига кирмоқчи бўлса, садоғини ташқарига осиб қўйиб кириб кетаверади) барча муаллифда айнан такрорланишини эса кейинги ёзувчилар, аввалгиларининг асарларидан фойдаланганидан, деб тушунмоқ керак. Китобда келтирилган машҳур тарихчилар аксарияти (Геродотдан бошқа) Ўрта Осиёга келмаганлар ва ўз асарларида сайёҳларнинг ёзувларидан фойдаланганларини ўзлари айтиб кетганлар.

Отни қурбонликка сўйиш, от гўштини тановул қилиш нафақат сак ва массагетларда, балки европалик скифларда ҳам одат бўлган.

Масалан, грек ёки македонлар шу кунда от гўштини емаса уларнинг ота-боболари минг ёки икки ярим минг йил илгари ҳам емаган бўлади. Ёки шу китобда айтилганидек, сафар қийинчиликлари туфайли “юк ташувчи ҳайвонларни ейишга мажбур бўлганлар”. Скифлар эса ўша пайтда ҳам от гўшти еганлар, махсус усулда қимиз тайёрлаганлар. Бу одат эса фақат ҳозирги туркий халқларда сақланиб қолган. “Биз скифларнинг авлодларимиз”, деб кўкракларига уриб, айни замонда туркийларни келгинди, беватан қилишга беҳуда уриниб келаётган тарихчиларнинг гапларини аждоди скиф бўлган туркийларнинг от ейишлари мисоли уларни фош этишини ўйлаб кўришлари керак. Айниқса, туркий халқларнинг тарихчилари бу масала билан жиддий шуғулланишлари, туркийларни келгинди, деган сохта

тарихчилар асарларига зарба беришга фаол киришадиган вақtlари келди.

Сал кейинроқ Турон ва Эронда бошқаларига қараганда кенгроқ тарқалган дин — Зардуштийлик бўлган. Аҳоманийлар даврида у давлат динига айланган. Яхшилик ва ёмонликнинг тинимсиз курашидан иборат деб, тушунадиган бу динда, Ахурамазда яхшилик, Аҳриман эса ёмонлик худоси бўлган. Ахурамазда яхши яшаш учун яратган ҳосилдор ерларга, ёруғликка, иссиқликка қарши Аҳриман ҳамини қоронғулик, очарчилик, қуроқчилик, ёмон шамол ва ёмон фаришталарни юборган. Шоҳ Доро ҳам ёзувларида ўзи эришган барча муваффақиятларни худо Ахурамазданинг иноятлари эканини таъкидлаган.

Ҳар ҳолда, Зардуштийликнинг пайдо бўлган жойи Ўрта Осиё бўлса керак. Чунки ривоятларнинг бирида Зардуштнинг ўзи Бақтрия подшоси бўлганлиги айтилади. Илгари таъкидланганидек, ер ва оловни муқаддас, уни булғаш ярамас иш, деб ҳисоблаш Зардуштийлик даврида янгича дафн маросимини келтириб чиқаради. Жасаднинг эти ит ва қузғунларга едирилиб, суяклари бекик хумларда сақланган. Бундай хумлар (оссуарийлар) Тошкент ва Самарқанд воҳаларида айниқса, кўп топилган.¹

Биа-найман оссуарийларида (Самарқанд жанубида) косада (ичимлик) тақдим этаётган аёлларнинг тасвирлари туширилган. Косалардаги, эҳтимол зардуштийлик билан буддизмнинг қўшилишидан туғилган ақиданинг муқаддас ичимлиги “гаомо”дир. Эҳтимол, Ўрта Осиёдаги зардуштийликда аёл қоҳинларнинг ўрни катта бўлган бўлиши мумкин. Чунки бундай тасвирлар нафақат оссуарийларда, балки бошқа ерларда ҳам мавжуд эди. VIII асрда янги келган араб босқинчиларига мансуб бир ёзувда, Самарқанддаги оташпарастларнинг ибодатхоналари шайтон ила оммабоп аёлларнинг тўшланадиган жойлари бўлган деб, жирканч йўсинда изоҳ берилган.²

Ўрта Осиёнинг Тошкентдан шимол қисмидаги шаҳарлар бўлмаган ерларда оссуарийлар учрамайди. Аксинча, бу ердаги турбат (мозор)ларда эски скифларга

¹ Археологияни севучи туркистонликлар тўғарагининг протоколлари. Тошкент, 1896-1909 йиллар.

² Археологияни севучи туркистонликлар тўғарагининг протоколлари. Калмиков маъоласи.

хос, остига бутун жасад қўйилган “тупроқ кўрғонлар” кўп учрайди. Археологлар ва улар ишидан хулоса чиқарган тарихчи олимлар бунга қараб, зардуштийлик билан буддизм бу томонларга, яъни сак ва массагетларга кириб бормиған, деб ҳисоблагандилар. Яқингача, яъни 20-асрнинг охиригача-да, буддизмнинг охириги чегараси Термиз, деб дарсликларда ёзиларди. Бироқ 1990 йилда Сайрамда, Будданинг катта ҳайкали, бутунича сақланган буддизм эҳромининг очилиши, бу фикрларнинг, айниқса, юқорида айтганимиздек, қадимдаги халқларнинг динга, миллатга мансублигини гапирганда бир жойдаги археологик қазилмага қараб, минг километрлик регионлар хусусида бунда фалон дин ҳукмрон бўлган, бунда фалон миллат яшаган, деб хулоса чиқариш нотўғридир. Аксинча, кейинги далиллар ва ҳозирги синчковлик билан қараган киши дин ва миллатларнинг аралашиб яшаганини кўрсатади. Бир маҳаллада ёки кўшни қишлоқда бир миллат бир дин, кўшни маҳалла ёки қишлоқда бошқа миллат ва бошқа дин, бошқа эътиқод бўлиши мумкин.

Тошкент шимолидаги тупроқ кўрғонлар Дагшти қишлоқ ёки Европадаги скифларнинг кўрғонларига жуда ўхшашдир. Бироқ уларнинг “ёшлари” ҳам аниқ белгиланмагани учун аҳолининг дини ҳақида аниқ хулоса чиқариш тўғри бўлмайди.

Анаитис маъбудасига мадҳия¹

Ҳаёт берувчи, чорва подаларини кўпайтирувчи, бола бўладиган эр уруғини қувватлантирувча, аёл бачалонини покизаловчи, аёл кўкрагига суг берувчи... Унинг белбоғи баланд боғланган, тожи юз юлдузли, кийими ўттизта кундузнинг ярқираб турган мўйнасидан.

Страбон. География, XI, 8, 5.

Кир (Форс подшоҳи) саклар билан жангда енгитиб қочди. ...Ўз мўлжалидаги масофагача бориб тўхтади. Бу орада саклар кимсасиз қароргоҳга бостириб кирдилар-да, форслардан қолган мўл-кўл емак-ичмакка ўзларини урдилар. Кир қайтиб келди-да, меъеридан ортиқ еб-ичганидан бўкиб, маст-аласт, эс-хушидан айрилган сакларни қира бошлади. Баъзи-

¹ Мадҳия – “Vouclaque, Avesta Zoroastre et mardesme” ки тобидан олинган.

лар ухлаб ётган жойларида, баъзилар рақс тушаётганида, хуллас бирорта курол-яроғи бўлмаган ҳолда сакларнинг бу бўлинмаси деярли битта қолмай қириб ташланди. Кир ўзининг ғалабасини худоларнинг инояти, деб қабул қилиб, шу кунни аждодларнинг худоларига бағишлади ва “Сакеи” деб атади. Шундан бошлаб ушбу маъбудага аталган эҳромларнинг ҳар бирида шодиёна ўйин-кулгига тўла байрамлар ўтказилади (форсларда). “Сакеи” бир неча-кундуз давом этади. Ишгирокчиларнинг бари скифча кийиниб олишади, эркагу аёл ичишади, эркаклар бир-бири билан, шунингдек, аёллар билан ҳам урушишади, жанжаллашишади.

Страбон. География, XI, 11, 9.

Дербиклар ерга топинадилар, урғочи ҳайвонларни емайдилар ва қурбонликка-да яратмайдилар.

Геродот. Тарих, I, 215.

Барча худолардан массагетлар фақат куёшга сиғинадилар, унга қурбонлик учун отлар сўядилар. Тезкорга тезкор аталмоғи керак, деган ниятда бундай қилинади...

Евсевий. Иовинианга раддия. II. 7.

Гирканлар ярим жон қарияларни кузгун ва итларга ейиш учун тириклигича қолдирсалар, каспийлар ўлигини қолдирдилар.

Иоан Стөвейли. Кўмиш маросимлари ҳақида.

Диоген, агар ўлигимни итлар парчалаб есалар мен гиркан-часига кўмилган бўлардим, деган гапни такрорлаб юрган.

Помпей Трог. Филиппинлар тарихи. XI.

(Парпиларда) оддий кўмиш маросими — мурданинг ит ёки қушлар томонидан ейилишидан иборат. Тозаланган суякларни эса ерга кўмиб сақлайдилар.

Цицерон.¹ Тускуляндаги суҳбатлар.

Муғларнинг одати бўйича ўлганлар кўмилишдан аввал ҳайвонларга ем бўладилар. Гирканияда оддий халқ учун жа-

моа томонидан боқиладиган итлардан фойдаланишса, бойлар уйларида махсус боқиладиган зотдор итларга ем бўладилар. Яъни ҳар бир кимса ўзининг мурдасини ейдиган итни ўзи етиштиради ва бу кўмишнинг олий даражаси ҳисобланади.

Страбон. География. XI, 11, 3.

Қадимда сўғд билан бақтрияликлар урф-одат ва феъл-атворлари жиҳатидан номадлардан фарқлари жуда кам бўлган. Гарчи бақтрияликларнинг феъллари бироз мулойимроқ эса-да, Онсекрит улар ҳақида жуда кўп мақтовдан узоқ гапларни айтган.

60

Сўнгра муқаддас Аши
Йиғлаб зорини айтди,
Бола туғиб ўзгандан
Эрига олиб келган
Бузуқ аёл устидан:
«Касофатларни нетай —
Қаро ергами кирай,
Кўкками учиб кетай?»

61

Сўнгра муқаддас Аши
Йиғлаб яна зор этди:
«Қизларни ўғирлашиб,
Туғдирмайин чақалоқ,
Кечиктириб қайтарган
Одамлар иши ёмон.¹
Мен уларнинг дастидан
Кўкками учиб кетай,
Ёки ер узра қайтай?»

62

Ахура Мазда деди:
Худой берган о, Аши,
Кўка ҳам кетма учиб,
Ерга ҳам қайтиб тушма,
Қол менинг маконимда,
Малак бўлиб ёнимда.

63

Қурбонлик қилай сенга,
Сенга бағишлай намоз
Оқилу доно Виштасп
Қилгандек сени эъзоз —
Даитийанинг бўйида
Муъбад жарангдор овоз
Бирла, қўлда барсаман
Бошлаб берганда намоз
Қурбонлик, эҳсон ила
Сени, эй гўзал Аши,
Шарафлаб қилай эъзоз.

¹ Туркий халқлар орасида қиз олиб қочиш одати баъзан ҳозиргача учрайди. Масалан, «қочиб кетган» қиз қозоқ ва қорақалшоқларда то фарзанд кўрмагунча ўз оиласи ва қавмлари ҳузурига қайтиши мумкин бўлмаган.

МИТРА АЛҚОВИ
(10-Яшт: Меҳр Яшт)

I

1

Сўз қотди Ахура Мазда
Спитама Зардуштга:
«Мен Митрани ўзимдек
Намозу алқовларга
Лойиқ қиб яратганман.
Яйловларин кенг қилиб
Яратганман мен уни»
Худди Ахура Маздадек.

2

Юртни вайрон айлайди
Аблаҳ, ёлгончи ҳар зот
Юз мараздан ёмон у,
Мўъминни этар барбод.
Битимга бўлгил содиқ,
Кимгаки сўз бермагил,
Қаззобу ғайридинми,
Ақлида маҳкамгами —
Ваъдангни адо этгил.
Чунки, битим ўртада
Масъул айлар икковни:
Қаллобу ҳаққўй тенгдир
Сўз ва битим олдида¹.

XII

49

Митрага топингаймиз...

50

Маконини Ахур Мазда
Яратганга топинчим
Хара² тоғин устида

51

Абадий авлиёлар
Унда макон туздилар³.
Башорат ва имон-ла
Буюк куёш билан тенг
Бу маконни юксақдан
Ва борлиқ, бу дунёни
Митра кўриб тургичдир.

¹ «Авесто» анъаналарига мувофиқ Митра битим ва унинг бажарилиши устидан назорат қилиш каби вазифага ҳам эга. Шунинг учун қадимги зардуштийлик эътиқодидаги одамлар Митра номи билан қасамёд қилишган. Бу бизнинг «Худо ҳаққи» деганимиз кабилар.

² Хара — Тўлиқ номи Харагги. Грек мифологиясидаги Олимпта ўхшаш Маъбуд ва маъбудалар макони.

³ Зардуштийликда ўлмас валийлар (амешаспента) тўпланадиган тоғнинг унутилган образи бўлган. У эса «Авесто»да фақат кичик бир ишорат бўлиб, шу мисрада кўринади, юнонларнинг Олимпини эслатади.

Ён бағирлари сон минг
Порлоқ нурафион ерда
Қоронғуси, туни йўқ
Совуғу. жазираси,
Ўлим келтиргич дарди
Денлардан тушган лаънат,
Зулмат кўтарилолмас
Харати чўққисига.

Ёвузлик учун Қабих
Индан чиққан чоғдаёқ,
Учқур аробасига
Отларин қўшар Митра —
Яйловлари кенг худо.
Қудратли Сраоша билан
Ҳикматли Нарйя Санҳа¹
Ёрдами билан Митра
Ёлғончини ўлдирад
Гарчи у саф-саф бўлсин
Ва ёки якка турсин.

Бахт учундир намозим

XVII

50

Ахура Мазда деди:
«Эранларнинг юртлари
Келтирсинлар эҳсонлар,
Кўлда барсманлар²
(Варахранинг йўлига)
Курбон этиб ҳайвонлар,
Эҳсон этсин эранлар.

52

Эҳсон келтира туриб,
Бузуқ, нокас ва қотил,
Тилда «имонлиман», — деб,
«Гоҳ»га қўймаса кўнгил,

51

Майли эҳсон қилмасин,
Бузуқ хотин ва нокас.
Ғаддор қотил, жонолгич,
Қиёфаси муъминдек (риё),
«Гоҳ»ни дилдан куйламас —
Ахура Мазд ва Зардушт
Динин ул дўсти эмас.

53

Улар касофатига
Эранларнинг юртини
Ёғий лашкари босгай.
Ёв қўли келгай баланд,

¹ Нарйя Санҳа — Митрага ёрдамга юборилган асотирий қахрамон.

² Барсман — муқаддас саналмиш дарахт новдалари дастаси. Намоз, хайру эҳсон маросимларида дуо ўқувчи муъбад (диндор) қўлида шундай новда дастасини тутиб турган. Ҳозир парслар ва эрон герблари (зардуштийлари) жамоаларида барсман дастаси ўрнига кумушсимон рангли металлдан шиланган ингичка сым дастаси туган ҳолда маросим ўтказишди.

Уларни Зардушт динин,
Ашаддий ёви деб бил.
Бундайларни (дўзахдан)
Кутқармайди Варахран.

Элликта зарба билан
Юз арийни ўлдиргай,
Минг эран ҳалок бўлгай,
Ёвнинг юз зарби билан
Минг зарбдан бир туман —
Улар имонли эран».

Юқоридаги Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»дан келтирилган парчалар, унинг худолар ва пайгамбарлари, умуман кўпхудолик даври ҳақида маълум бир манзарани беради.

*Шоир Асқар Маҳкам
таржимаси*

Мил.ав. III асрлардан бошлаб савдо йўллари орқали бевосита Ҳиндистондан, шунингдек, Бақтриядаги грек-бақтрия давлатларида аҳоли скиф-ҳинд халқларининг аралашиб яшагани оқибатида Урта Осиёга буддизм кириб кела бошлади. Мил.ав. III-II асрлардаги Агафоклнинг тангаларидаёқ бир томонда Зевс, иккинчи томонида буддавийча “супа”лар тасвирланган. Бундай супаларнинг ичида буддизмнинг эҳромлари, шунингдек, бу дин учун табаррук ҳисобланган ашёлари, ёдгорликлари сақланган. Менандр деган Бақтрия подшоси эса буддизмнинг машҳур авлиёлари қаторига киритилган.

Менандрнинг подшолик даври давлатнинг парчаланиш арафасига тўғри келгани сабабли, маҳаллий аҳолининг динини юқори кўтаришга мажбур бўлгани билан изоҳланиши мумкин. Милодий I-III асрларда бу ерда Кушон давлати пайдо бўлиб, ҳокимият маҳаллий миллат қўлига ўтган. Кушон давлатининг Канишка I исми ябғуси¹ (подшоси) даврида кушон-бақтрия тили давлат тили мақомини олган, барча динларга эркинлик берилиши билан бирга буддизм расмий сарой дини деб қабул қилинган. Ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон, Покистон, Шарқий Туркистоннинг анчагина қисми Кушонга киргани учун буддизм бу ерларда кенг тарқалган.

¹ Я б ғ у — эски туркийчада ҳукмдор дегани.

СЎНГИ СЎЗ

Таржимаси ўқувчиларга ҳавола этилаётган китобнинг қимматлилиги, милoddан аввалги VIII асрдан бошлаб — милoddнинг 5 асригача бўлган даврларда Ўрта Осиё тарихини акс эттирган ёзма маълумотларни ўзида тўлаганидир. Булар асосан қадимги грек, рим, Византия, Хитой, Эрон, ҳинд манбаларидир.

Антик давр маданияти мероси ўзидан кейинги тузумларга жуда катта ўрناق бўларли ва унга яқинлашган ҳар бир кимса, ҳар бир давлатга чин маънодаги фойда конини қолдирди. Бу маънони майдалаб, ҳар бир соҳада синчиклаб санаб чиқиш ва кўрсатиш мумкин. Лекин биз бунинг энг муҳим сабабини, нима учун антикага ёндошган кимса ва давлат ўзининг қувватланганини, сезишини айтиб ўтамиз. Антик ҳаётнинг энг муҳим омили унда инсоннинг, инсон ҳаётининг, инсон тўқислиги (камолоти) марказда турганидир. Динми, маданиятми, санъатми, давлат тузумими, фалсафами — барчасида инсон биринчи ўринда туради.

Ана шунинг учун ҳам антик маданиятга яқинлашган миллатлар реал бахтни, реал тўқисликни топганлар. Жумладан, мусулмон халифалиги ҳам грек ва лотин китобларни араб тилига таржима қилувчи марказ очиб, юзлаб кишиларни сурункали ишлатиб, антикани ўзига сингдиргани учун равнақ топди. Беруний, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Улугбек ва ҳоказо ўнлаб-юзлаб жаҳон маданияти юлдузларини етиштириб чиқарди, мусулмон маданияти дунёга ўрناق бўлди, юзлаб миллатларни ўзига эргаштирди. Маданият осмонидаги юқорида санаб ўтилган каби юлдузлар сўндирилгач, маданият осмонига бошқа мутаассиблар юлдуз қилиб кўтарилгач, мусулмон маданияти ўз байроқдорлигини йўқотди, қудрати сўнди.

Ўрта Осиё халқлари антик давр маданиятидан беқиёс даражада миннатдор бўлмоқлари керак. Чунки ана шу мадани-

ят, унда ёзилган асар ва йилномалар туфайлигина бизнинг тарихимиз, аждодларимизнинг номлари улар яшаган ерларнинг, юртларнинг номи сақланиб қолган.

Сақ (шак, соқ), массагет, парпи — аждодларимиз бўлмиш бу халқлар скиф деган буюк миллатнинг парчаларидир, «Скифлар энг қадимий миллатлардан бири бўлиб, улар қадимийликда мисрликлар билан беллашадилар», дейди тўпламга киритилган қадимги тарихчилардан бири. 3000-4000 йил илгари ҳам Дон, Дунай, Днестр, Волга, Ока, Аму ва Сирдарё бўйларида скиф халқлари яшаганлар.

Қадимги тарихчилар белгилаган ана шу жойларда ҳозир ҳам туркий халқлар истиқомат қиладилар. Ва ота-боболари скифларга ўхшаб худойиларга от сўядилар.

20-асрнинг 50-йилларидан бошлаб, тарих дарсликларида, тарих изланишларида туркий халқларни келгинди элга чиқариш жуда кучайди. Гўёки улар 700-800 йил олдин Сибир ўрмонларидан келиб, Россияни босиб олганлар. Тўплам бу каби жуда кўп тўқима афсоналарга зарба беради, йўққа чиқаради. Ҳа, татар, бошқирд, булғор, ҳазарлар (умуман номи ўғуз ва қипчоқ турклари) ҳозирги яшаётган территорияларида, балки ундан-да шимолроқ ва ғарброқда энг қадимдан яшаб келаётган туб аҳолидир.

Умуман олганда, тўплам маданий халқлар қаторига киритилган грек, лотин, форс, миср халқлари билан тенг борди-келди қилганимизни, грекларнинг ўзи энг буюк деб саралаб айтган етти донишманднинг биттаси миллатимиз вакили Анахарсис бўлганини билиб оламиз.

Ушбу хрестоматиянинг илмий аҳамияти ҳам каттадир. Антик давр тарихий қўлёзмаларининг улкан денгизидан, хитой солномаларидан, форс, ҳинд обидаларидан, «Авесто»дан Ўрта Осиёга тегишли матнларни бир ерга тўплаб чиқаришлари тарихимизга қизиққан барча инсонлар учун жуда муҳим йўл кўрсаткичдир. Китобхон Геродот, Страбон, Птолемей, Руф, Арриан ёки Чин қўлёзмаларининг барини тимирскилаб титиб, қайси асарлигини, қайси йил чиққанини қидириб ўтирмай, шундайгина бети-ю бобини билиб, асарни аниқлаб олади ва изланишларини давом эттиради.

Хрестоматиядаги матн парчаларининг боб рақамларида учраган чалкашликлар (Плутарх, «Помпей», боб 33 эмас — 38;

Плутарх «Цезар», боб 8 эмас — 58) тузатилди. Шунингдек, Партия давлатининг таркиби, парчаланиши ва тугашига оид хатоларга изоҳлар бериб тушунтирилди.

Зоҳир Аълам

«MEDIA PLYUS»
газетаси
кутубхонасидан

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
I боб. Геродот	6
II боб. Аҳоманийлар сулоласи даврида Ўрта Осиё	51
III боб. Искандар Мақидушлининг Ўрта Осиёга юриши	75
IV боб. Ўрта Осиёнинг Искандар давридан кейинги географик шарҳлари	120
V боб. Милоддан бурунги IV асрдан милодий III асргача Ўрта Осиёдаги сиёсий воқеалар	126
VI боб. Грек-Македон ҳокимияти тугатилгандан кейинги даврда Ўрта Осиёдаги ижтимоий-иқтисодий алоқалар	148
VII боб. Араблар босқинигача бўлган даврларда Ўрта Осиёдаги динлар	170

63.3(543)

Қ15

Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида: Терма парчалар/ Тузувчи ва тарж. Зоҳир Аълам; Масъул муҳаррир О. Абдулмев –Т.: YURIST-MEDIA MARKAZI, 2008, –184 б.

ББК 63.3(543)

№8-2008/1599

Адабий–маърифий нашр

**ҚАДИМГИ ТАРИХЧИЛАР
ЎРТА ОСИЁ ҲАҚИДА**

Терма парчалар

Муҳаррир Бахтиёр Каримов
Мусаввир Альвирт Аҳмеджанов
Мусаҳҳиҳ Шерзод Ҳайитмуродов
Компьютерда саҳифаловчи З. Маннопова

Босишга 03/01/2008 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 4,75 шартли босма тобоқ.
5,75 нашр тобоғи. Жами 3000 нусха. Буюртма №4.

«ХТ «Исрофилов А.Н.» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Чилонзор 10 кв, 10 А.

ISBN 978-9943-337-10-7

9 789943 337107